

**INNOVÁCIÓ, HÁLÓZATOK ÉS EMBERI ERŐFORRÁS A
VIDÉKFEJLESZTÉSBEN**

Doktori (PhD) értekezés

Fazekas Zsuzsanna

Budapest

2007

A doktori iskola

megnevezése: Tájépítészet és Döntéstámogató Rendszerek

tudományága: Gazdálkodás- és szervezéstudományok

vezetője: Prof. Dr. Harnos Zsolt,
MHAS, egyetemi tanár
BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM, Kertészettudományi Kar,
Matematika és Informatika Tanszék

Témavezető: Dr. Bálint János
Egyetemi docens
BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM, Kertészettudományi Kar,
Menedzsment és Marketing Tanszék

A jelölt a Budapesti Corvinus Egyetem Doktori Szabályzatában előírt valamennyi feltételnek eleget tett, az értekezés műhelyvitájában elhangzott észrevételeket és javaslatokat az értekezés átdolgozásakor figyelembe vette, azért az értekezés nyilvános vitára bocsátható.

.....
Az iskolavezető jóváhagyása

.....
A témavezető jóváhagyása

TARTALOMJEGYZÉK

ÁBRÁK ÉS TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE.....	4
1. BEVEZETÉS.....	5
2. MÓDSZERTAN.....	10
2. 1. Kutatómunkám helyszínei.....	10
2. 2. Alkalmazott módszerek.....	11
2. 2. 1. A kognitív térképezés.....	12
2. 2. 2. Az akciókutatás.....	14
2. 2. 3. Participatory video (PV).....	16
2. 2. 4. A „mind mapping”, avagy a gondolati térkép.....	18
2. 2. 5. A témára vonatkozó szakirodalom áttekintése.....	20
2. 2. 6. A szintetizáló gondolkodás.....	20
3. AZ INNOVÁCIÓ.....	22
3. 1. Az innováció irodalmának áttekintése.....	22
3. 1. 1. Az innováció definíciója.....	22
3. 1. 2. Az innováció vizsgálatának megközelítései.....	24
3. 2. Területek innovativitása.....	27
3. 2. 1. Területek innovativitásának a mérése.....	28
3. 2. 1. 1. Területek innovativitásának mérése szabadalmakon keresztül.....	28
3. 2. 1. 2. Területek innovativitásának mérése a támogató környezet vizsgálatán keresztül.....	31
3. 2. 1. 3. Területek innovativitásának mérése a térség vállalatainak innovatív viselkedése alapján.....	32
3. 2. 1. 4. Komplex indikátorok.....	35
3. 2. 1. 5. Következtetések a területek innovativitásának méréséről.....	36
3. 3. A területek versenyképessége.....	36
3. 4. Az innovátor személye.....	38
3. 4. 1. A tudós.....	38
3. 4. 2. Feltaláló, vállalkozó, tudós.....	40
3. 4. 3. Az innovátorok közti kapcsolatháló.....	42
3. 4. 4. Összefoglalás és következtetések az innovátor személyével kapcsolatban.....	44
3. 5. Az innováció terjedése.....	44
3. 5. 1. Az innováció időbeli eloszlása, térbeli terjedése.....	44
3. 6. Az innováció és a gazdasági, társadalmi hálózatok.....	48
3. 7. Összefoglalás és következtetések az innovációval, a vidékkel és a társadalmi gazdasági hálózatokkal kapcsolatban.....	51
4. A VIDÉK.....	53
4. 1. A vidék szó definíciói.....	53
4. 2. A magyar vidék.....	53
4. 2. 1. A magyar vidék társadalma.....	55
4. 2. 2. Néhány szó a vidéki nőkről.....	59
4. 3. A vidékfejlesztés.....	60

4. 3. 1. A magyar vidékfejlesztésről	63
4. 3. 2. Vidékfejlesztés kontra agrárium-fejlesztés	68
4. 3. 3. Innováció a LEADER-típusú vidékfejlesztési Programokban.....	68
4. 3. 3. 1. A LEADER program és az innováció.....	69
4. 3. 3. 2. Innováció a magyar LEADER-jellegű Kísérleti Vidékfejlesztési Programban	72
4. 4. A vidéki innováció hordozói, a vidékfejlesztés innovátorai.....	73
4. 4. 1. A vidéki innováció modellje.....	76
4. 5. Következtetések a vidéki innovációval kapcsolatban.....	77
5. A HÁLÓZATOKRÓL	79
5. 1. A közlekedés hálózatai	81
5. 2. A vidéki térségek gazdasági hálózatai	83
5. 3. Vidékfejlesztési hálózatok.....	84
5.4. A vidék hálózatok és határok rendszere.....	86
6. ÖSSZEFOGLALÁS	100
7. ÚJ ÉS ÚJSZERŰ TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK	105
8. KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK	106
8. IRODALOMJEGYZÉK.....	110
1. sz. melléklet: Balatoncsicsóról készült kognitív térképek.....	123
2 sz. melléklet: A sümegi közösségi videó készítésének képei.....	126

ÁBRÁK ÉS TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

Ábra 1: A dolgozat felépítése: a vizsgált téma három irányból való megközelítése. (Saját szerkesztés).....	7
Ábra 2: A village appraisal lehetséges lezajlása. Forrás: Nemes Gusztáv: A közösségi felmérés – 'Village appraisal'. IN: AVOP LEADER+ Készségek elsajátítása tananyag. Promei Kht, Faluműhely Alapítvány, SZRVA, ZRVA. 2005. 510. oldal	16
Ábra 3: A dolgozat metodológia fejezetének felépítését szemléltető „mind map”. (Saját szerkesztés)	19
Ábra 4: A területek innovativitása többféle módszerrel közelíthető. (Saját szerkesztés.)	28
Ábra 5: Edison 1888. június 18-án, hajnali 5.30-kor laboratóriumában, miután több napig egyfolytában dolgozott fonográfja tökéletesítésén. Forrás: Taylor, 1996.....	41
Ábra 6 A brit ipar radikális innovációinak időbeli eloszlása. (A termék-, a folyamat- és az összes innováció szerepel az ábrán.) Forrás: Kleinknecht, 1987 (75. old.).....	46
Ábra 7: Az innovációk terjedésének általános empirikus görbéje. Forrás: Letenyei, 2000	47
Ábra 8: Az innovációval foglalkozó fejezet összefoglalása.....	52
Ábra 9: A vidék című fejezet gondolatmenete. (Saját szerkesztés.)	78
Ábra 10: Lengyelország vasúthálózatának a térképe. Egyértelműen elkülöníthetők azok a részek, amelyek a vasútvonalak kiépülésekor fejlettebb Németországhoz tartoztak. Forrás: Rey V. (1991) In Fleischer (2004) 12. p.....	82
Ábra 11: Ray (2001) szerint a LEADER csoportok között a TCP-k, vagyis a nemzetközi együttműködési programokban a TCP kapcsolatai mentén áramló tényezők. (Saját szerkesztés)	85
Ábra 12: A vidéki térség határok és hálózatok rendszere. (Saját szerkesztés.).....	87
Ábra 13: Az autópályák közelében fekvő települések áttekintése. Forrás: Bíró Péter – Molnár László: A kistérségek fejlettségi szintjének és infrastruktúrájának összefüggései. Közgazdasági Szemle LI. évf. 2004.	89
Ábra 14: Az iskola a helyi hálózatok középpontjában. (Saját szerkesztés.)	91
Ábra 15: A hírek és információ lefelé (top-down), a háztartások felé irányuló áradata. (Saját szerkesztés.).....	94
Táblázat 1: A vidékfejlesztés irányzatai, elkülönülése a területfejlesztéstől.....	61

1. BEVEZETÉS

Dolgozatom fő témája a vidéki innováció, annak emberi háttere és az innováció terjedésére hatással bíró hálózatok. A téma aktualitását nemcsak a vidék felemelésére, élhetővé tételére irányuló folyamatos állami és közösségi erőfeszítések jelzik, hanem az emellett párhuzamosan létező, de a fenti erőfeszítésekkel ritkán harmonizáló innovációt serkentő gazdaságélénkítő törekvések is. A vidékfejlesztés és az innováció témáját mindenképpen a fejlesztéseket véghezvinni képes innovatív ember köti össze.

Az innováció-kutatás a diszciplínák között fiatalnak számít, sok kutató szerint az innováció csak amolyan divatszó, amit a kulcsszavak közé illesztve ma a legtöbb gazdasági témájú írásnak tartalmaznia illik. Mások szerint viszont a gazdasági fejlődésnek és a jövő alakításának fontos eszköze, ezért vizsgálata, tulajdonságainak megismerése, szabályozása és serkentése ismeretlen távlatokat nyithat a gazdaság számára. Politikusaink nyilvánvalóan ez utóbbi álláspontot képviselik, hiszen egyre többet hallani elkülönített innováció-politikáról, innovációt mérő és kutató intézmények jönnek létre, országokat, területeket, városokat állítanak sorrendbe innovációs kapacitásuk alapján. Az innováció misztikus jelenség, megjelenése, terjedése máig tökéletesen fel nem tárt törvényszerűségek szerint zajlik, mivel kutatása viszonylag újkeletű, vizsgálatához a rendelkezésre álló adatok (időben visszamenőleg) korlátozottak.

A vidékfejlesztés is viszonylag újkeletű szó, szintén sokat hangoztatott divatszavaink egyike. Jelentése: a vidék társadalmának és gazdaságának környezettudatos, komplex fejlesztése. A vidékfejlesztésben egyaránt hangsúlyos a vidéki ember életminősége, a vidéki gazdaság működőképessége és a művelt táj fenntartása, vagyis a hagyományos szektorális fejlesztéspolitika által adott keret szűknek bizonyul. A vidékfejlesztés alapja a területi megközelítés. Ez azt jelenti, hogy az adott területen élő emberekkel, a helyi gazdasággal és a terület környezeti állapotával egyaránt foglalkozik, mivel ez a három összefüggő, egymástól elválaszthatatlan rendszert képez. A vidék társadalma, emberi erőforrása olyan tényező, amely meghatározza mind a vidékfejlesztés irányát és lehetőségeit, mind az innovációk megjelenését és terjedését.

Az innováció forrása az innovatív ember. Az innovatív ember a gazdaság fejlődésének motorja, ugyanakkor ő a vidékfejlesztés fő célja is. Kreatív, bátran gondolkodó, változtatni kész emberek az innovátorok, akiknek egyik szemük a megoldandó problémán, másik szemük viszont a valóság összetett, nagy képén van – a kettő összeillesztése az innováció. Az innováció képzeletét szabadon engedő, vizionáló egyént feltételez. A vidék társadalma első pillantásra nem bővelkedik innovátor

típusú emberekben, akadnak azonban olyan megközelítések, amelyek ennek ellentmondanak; sőt léteznek módszerek, amelyek a vidék társadalmában rejlő innovatív képességek felszabadítására irányulnak.

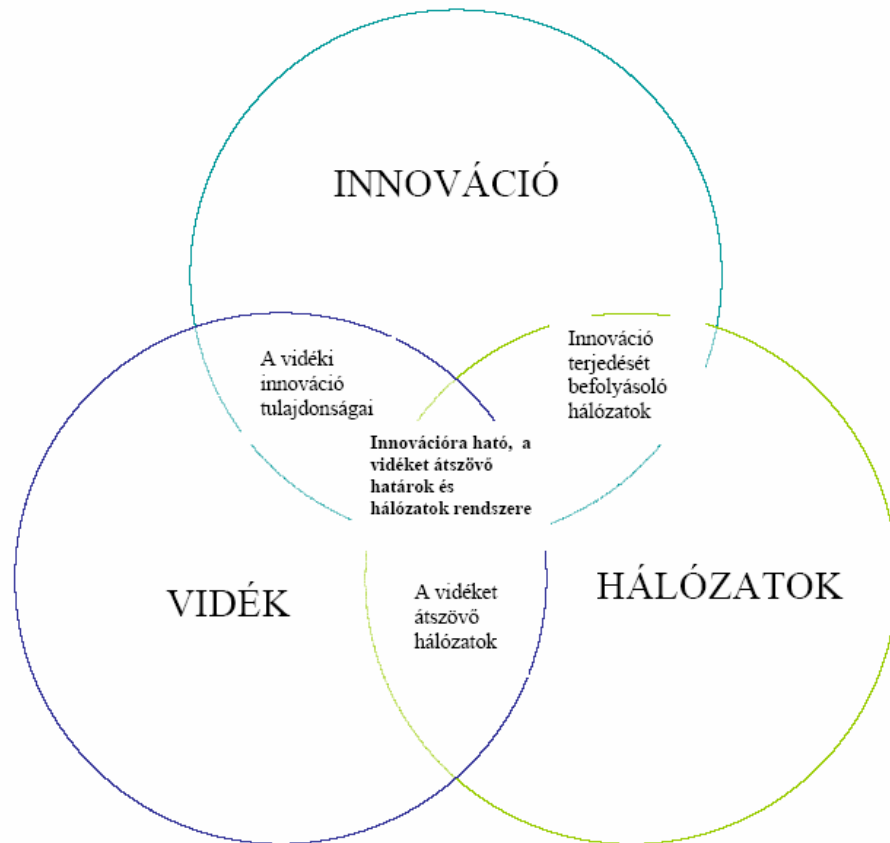
A hálózatok vizsgálata mára egészen új tudománnyá nőtte ki magát. A világhálót felépítő elemek elrendeződése olyan összefüggésekre hívta fel a figyelmet, amely az élet számos területén megjelenő rendező elvnek látszik, ez a skálafüggetlenség. Ugyanakkor mind az innováció tulajdonságainak tanulmányozása, mind a vidék társadalmáról szóló irodalom arra vezetett, hogy a vidéket átszövő hálózatoknak kiemelkedő, meghatározó szerepe lehet a térség fejlődésében. Nemcsak a térség fizikai hálózatai (út-, vasút-, településhálózat stb.), természeti hálózatai (pl. vízhálózat), hanem a vállalkozások által alkotott gazdasági hálózatok, és a térségben lakók személyes kapcsolatrendszere, az ő társadalmi hálózatuk tulajdonságai is befolyásolják egy térség fejlődését ill. fejleszthetőségét.

Dolgozatom kérdésfelvetése a következő:

- Különbözik-e a vidéki innováció az általánosan elfogadott innováció-fogalomtól? Lehetséges-e, hogy vidéken a szokásostól eltérő innováció-fogalmat kell használnunk, olyat, amely a vidék speciális adottságai között is érvényes?
- Miért tűnnek a felmérésekben a vidéki területek kevésbé innovatívnak? Van-e a vidéki területek korlátozott innovativitásának köze a felmérés módjához?
- Mi különbözteti meg a vidéki térségek között elszórtan elhelyezkedő dinamikusan fejlődő kistérségeket a stagnáló, vagy lassabban mozduló kistérségektől? Melyek a vidék társadalmának, földrajzának és gazdaságának azok a tulajdonságai, amelyek egy térség fejlődését vagy stagnálását, esetleg elmaradottságának fokozódását okozzák?
- Mely személyek, társadalmi csoportok az innováció hordozói vidéken? Milyen speciális tulajdonságok jellemzik az innovatív embert?

Dolgozatom felépítése a témának megfelelő módon tagolt; az alkalmazott módszertant bemutató fejezetet követő rész három nagyobb szakaszból áll. Az első az innovációval foglalkozik, annak természetével, tulajdonságaival, terjedésével, az innováció mérési módszereivel, valamint az innovatív emberrel. A második nagy szakasz témája a vidék, a vidékfejlesztés és a vidék

társadalma. A harmadik szakasz a hálózatokkal, a hálózati gondolkodással foglalkozik, ezen belül az innováció terjedésére hatással bíró, a vidéket átszövő hálózatok és határok rendszerének elemét szándékozik összegyűjteni. A dolgozatot az új és újszerű eredmények bemutatása, következtések és mellékletek zárják.



Ábra 1: A dolgozat felépítése: a vizsgált téma három irányból való megközelítése. (Saját szerkesztés)

A dolgozat első nagy gondolati egységében azt vizsgálom, hogy mi számít innovációnak, illetve, hogy vannak-e az innovációnak olyan speciális tulajdonságai, amelyek okai lehetnek annak, hogy a vidéki térségek kevésbé látszanak innovatívnak. Áttekintem az innováció fontosabb régebbi, többnyire elméleti jellegű, valamint a frissebb, 2000-2005-ben keletkezett, jórészt empirikus vizsgálatokat tartalmazó irodalmát. Részletesebben is tanulmányoztam a területi innováció mérésének módszereit, hiszen a mérési módszerek maguk is okozhatják, hogy a vidéki térségek kevésbé innovatívnak (kisebb innovációs kapacitásúnak) tűnnek fel az eredményekben. Ezen a szálon haladva hamarosan határterületre jutottam: felmerült a kérdés, hogy miben különbözik a

területek versenyképessége azok innovációs képességétől. Ezzel a kérdéssel külön fejezetben foglalkozom. Szintén külön fejezetben tárgyalom az innováció emberi erőforrás-igényét: mennyire függ személyektől az innováció; milyen ember az innovátor; kik a találmányok megvalósítói – ezek a fejezet fő kérdései.

A második gondolati egység a vidéki térségek tulajdonságaival foglalkozik. A vidéknek azokat a tulajdonságait keresem, amelyek befolyással lehetnek a térség innovativitására. Ebben a témában nagy segítségemre volt az IDM (Institut für den Donauraum und Mitteleuropa) szervezésében Krakkóban rendezett „Galicia - The Future of a European Region” című kurzus, ahol Galícia példáján a történelem során (Közép-Európában különösen gyorsan) változó országhatárok társadalmi-gazdasági hatásairól tanultam. Ebben a szakaszban a vidékfejlesztésről is szó esik. A falvak szintjén a vidékfejlesztés feladata lenne mindaz, amit országos szinten a területfejlesztés, a gazdaságélénkítés, az agrárium fejlesztése (támogatása) és a környezetvédelem végez: többek között a vállalkozás- és innováció-serkentés, az agráriumot elhagyó népesség számára alternatív jövedelemlehetőségek teremtése, a kistérségi infrastruktúra megszervezése, a térségen belüli gazdasági együttműködések támogatása. Ebben a fejezetben a vidékfejlesztés problémáiról és a sikeres térségek fejlődésének motorjaként működő kulcs személyek szerepéről írok, végül pedig külön fejezetben vizsgálom a vidékfejlesztési programokat aszerint, hogy mennyiben támogatják, írják elő, vagy éppen gátolják az innovációt. Itt a vidékfejlesztési programok áttekintésén túl részletesebben is megvizsgálom az Európai Unió LEADER programját, amely második szakaszában kizárólag innovatív kezdeményezéseket támogatott. Munkámban erősen támaszkodom a Corvinus Egyetem Kertészettudományi Karának Menedzsment és Marketing Tanszékén folyó vidékfejlesztési kutatómunkára, a Valenciai Egyetem Történelem és Földrajz Tanszékén működő UDERVAL (Unidad de Desarrollo Rural y Evaluación de Políticas Públicas) kutatócsoportnak a LEADER program hivatalos evaluációjának kidolgozásában végzett munkájára, valamint Mallorca szigetén szerzett tapasztalataimra.

A harmadik gondolati egység a hálózatokról, a hálózati gondolkodásról szól, mivel az innováció irodalmának tanulmányozása során nyilvánvalóvá vált, hogy az innováció bizonyos hálózatok mentén terjed. Tulajdonképpen Barabási Albert László (2003) skálafüggetlen hálózatokról szóló elmélete adta az ötletet, hogy utánanézzek a vidékszociológia irodalmában a vidéket átszövő emberi kapcsolatokról szóló kutatásoknak. Barabási szerint világunkat átszövik az olyan hálózatok, amelyeknek kevés számú eleme sok másikkal van kapcsolatban, nagyon sok eleme viszont csak kevés számú kapcsolattal rendelkezik. Ebben a fejezetben tehát részben a vidéki hálózatok irodalmát dolgozom fel, különös figyelmet fordítva az innováció hálózataival foglalkozó írásokra,

részben pedig saját gondolataimat mutatom be: az innovációra hatással bíró, a vidéket átszövő hálózatok és határok rendszerét. Itt a vidéket hálózatok és határok bonyolult rendszereként értelmezem, és támaszkodva az előző fejezetek eredményeire, keresem ezeknek az innovációra ill. annak terjedésére gyakorolt hatását. Az itt felhasznált irodalom részben társadalomtudományi, részben vidékfejlesztési, bár ebben a szakaszban már csak kevésbé támaszkodom az irodalomra, gondolatmenetemet doktori tanulmányaim teljes idején szerzett tapasztalataimból merített példákkal támasztom alá.

2. MÓDSZERTAN

Ebben a fejezetben röviden bemutatom mindazokat a helyszíneket és módszereket, valamint a konkrét kutatásokat, amelyekben doktoranduszi éveim alatt részt vettem. Szerencsésnek érzem magam, mert doktoranduszi éveim nagyon színesen teltek: a vidékfejlesztésbeli innováció és emberi erőforrás témakörét több különböző módszert alkalmazó kutatásban való részvétel során is alkalmam volt körbejárni. Ezért dolgozatom metodológia fejezete sem hagyományos felépítésű, nem csupán egy módszert, hanem a vidékfejlesztésben általam látott és e dolgozat elkészítéséhez alkalmazott összes módszert bemutatom; valamint azt is, hogy melyik módszert mikor, melyik kutatás során alkalmaztuk. Hogy a módszerek bemutatása ne nyúljon aránytalanul hosszúvá, az egyes módszerek leírásánál a módszer lényegének leírására törekedtem, és csak a legfontosabb irodalmi utalások kerültek a szövegbe.

2. 1. Kutatómunkám helyszínei

Negyedéves egyetemi hallgatóként, 2000-ben csatlakoztam a Corvinus Egyetem (régebben Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem, majd egy rövid ideig Szent István Egyetem) Kertészeti Kara Menedzsment és Marketing Tanszékének munkájához, ahol azonnal megfogott a vidékfejlesztés nevű új diszciplína: diplomamunkámat „Nők a vidékfejlesztésben” címmel írtam. Nőekkel, esélyegyenlőséggel foglalkozni valamely más témakörön belül akkor még úttörő vállalkozásnak számított, a gender studies mára hazánkban is kiterjedt kutatási terület lett. Doktori kutatásom témájaként a vidékfejlesztés vizsgálatát, de annak más aspektusát, az innovációt választottam. Doktori tanulmányaimat 4 éven át nappali képzésben, tehát teljes időben folytathattam, ami lehetővé tette, hogy a témában jártas nemcsak magyar, hanem külföldi kutatócsoportokat is meglátogassak, munkájukról tájékozódjak, abban részt vegyek. A Menedzsment és Marketing Tanszék vidékfejlesztési szaktanácsadó munkája során kerültem kapcsolatba egy erdélyi (Kis-Küküllő mente: Balavásártól Szovátaig), egy kárpátaljai (Visk és környéke) és több magyarországi kistérséggel (Tolna-, Zala- és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben).

Tanulmányaim első két évét a Corvinus Egyetemen Budapesten, második két évét a Valenciái Egyetemen, Spanyolországban (Universitat de València, Departament de Historia y Geografia) töltöttem. A Valenciái Egyetem UDERVAL nevű kutatócsoportja az (értekezésem számára is fontos) LEADER program értékelésében kiemelkedően nagy gyakorlattal rendelkezik, így ott is hasznos ismeretekre tettem szert. A nemzetközi szociológiai és vidékfejlesztési irodalom megismerésében és feldolgozásában nagy segítséget jelentett a Valenciái Egyetemhez tartozó Biblioteca de las Ciencias Sociales kiváló gyűjteménye. A Valenciában töltött két év alatt alkalmam nyílt a mallorcai LEADER közösség megismerésére is.

Doktori tanulmányai során több rövid tanulmányutat is tettem:

Egy hónapot töltöttem Berlinben, a Humboldt-Universität zu Berlin, Landwirtschaftlich – Gärtnerische Fakultät-on, amelynek keretében tanulmányoztam a „wulkowi ökofalut”, az ENESD (European Network for Experiences in Sustainable Development) hálózat tagját. Részt vettem a European Society of Rural Sociology PhD-hallgatók számára rendezett nyári egyetemén, ahol a vidékszociológia jelentős személyiségeinek előadásait hallgathattam. Egy vidékfejlesztési kurzus (Intensive Course on Multifunctionality) keretében eljutottam a téma kutatásának fellegrájának számító Wageningeni Egyetemre is, a kurzus folytatásán két évvel később, 2005-ben Cordobában, Spanyolországban szintén részt vettem. Az esélyegyenlőségnek a politikában való megjelenéséről hallgattam PhD-kurzust Rigában, a Riga Stradins University-n (RSU, Institute of European Integration), majd Galícia régióról tanultam Krakóban a College for New Europe keretében. Végül pedig megfigyelőként bejutottam az Európai Parlamentben megrendezett Agricultural Convention nevű rendezvényre is, amely a vidékfejlesztési lobbizás összefogására (vagy inkább megteremtésére) tett kísérletet. Hálával tartozom Chris High-nak és az Open University (Milton Keynes, Nagy-Britannia) munkatársainak, akik úgy is rendelkezésemre bocsátották innovációval foglalkozó kurzusaik tan- és segédanyagait, hogy magam nem jutottam el Milton Keynesbe.

2006 nyarán részt vettem továbbá a Veszprém-megyei Sümegen végzett kísérleti jellegű közösségi videó készítési projektben („Participatory Video Project”), amely az Open University (Milton Keynes) és az MTA KTI kutatóinak ötlete alapján, független filmes szakemberek bevonásával és a sümegi Famulus Egyesület együttműködésével valósult meg. A filmkészítés szerepét vizsgáltuk a közösségfejlesztésben, egy vidékfejlesztéssel foglalkozó szervezet, a Famulus Egyesület példáján.

2. 2. Alkalmazott módszerek

Munkám során leginkább a társadalomtudományok eszköztárába sorolható módszerekkel dolgoztam. Ezeket három csoportba sorolom:

- A tudás megszerzésére irányuló módszerek. Ezek főképp hagyományosnak tekinthető kvalitatív módszerek: a téma irodalmának feldolgozása (desk research), résztvevő megfigyelés, esettanulmányok és félig strukturált interjúk készítése. De akad köztük kevésbé elterjedt, úttörőnek számító, épp ezért izgalmas technika is: a kognitív térképezés.
- A tudás megszerzésére irányuló, de emellett magába a vizsgált folyamatba is beavatkozó módszerek. Ebbe a csoportba a vidékfejlesztés eszköztárában elterjedt akciókutatást, és a kevésbé ismert, hazánkban kísérleti szinten alkalmazott közösségi videó (participatory video) technikát sorolom.
- A tudás rendszerezésére, feldolgozására, bemutatására irányuló módszerek. Ezeket a dolgozatkészítés utolsó szakaszában alkalmaztam, hogy a munkám során megszerzett tudást

rendszerezett, érthető formában, strukturáltan mutathassam be. Ehhez fogalmi térképeket, ún. „mind map”-eket használtam.

Az alkalmazott módszerek közül a kevésbé szokványosakat részletesen is bemutatom. Ennek során a módszer lényegére koncentrálok, valamint leírom, hogy hol, milyen céllal és milyen körülmények között alkalmaztam ill. vettem részt olyan kutatásban, ahol azt alkalmazták. (Az egyes kutatások eredményeit a következő fejezetek tartalmazzák a téma gondolatmenete szerint strukturáltan.)

2. 2. 1. A kognitív térképezés

A kognitív térképezés (cognitive mapping) módszer a pszichológiából származik, és arra fejlesztették ki, hogy megjelenítsék az egyén fejében levő, környezetének megértéséhez használt fogalmakat és azok egymáshoz való viszonyát. Maga a kognitív térkép olyan mentális modell vagy séma, amelyet az egyén a környezetével való interakció során tanult. Mindannyian így működünk: ha újra találkozunk hasonló problémával, ugyanazt a sémát használjuk a megoldására. A fejünkben levő kognitív térkép dinamikus, amint új információkat építünk be a rendszerébe, megváltozik. A térkép elemeit képező fogalmak sokfélék, és közöttük sokféle kapcsolat létezhet: távolság, hasonlóság, ok-okozati viszony, csoportba tartozás stb. A kognitív térképezés egy sor olyan módszert tartalmaz, amely a fejünkben levő kognitív térkép reprodukcióját (pl. rajzban, írásban, elbeszélésben, fogalmak párosításával, csoportosításával stb.) próbálja meg elérni. Az így készült reprodukciót is kognitív térképnek hívja a szakirodalom, bár ez annak csak (részleges és tökéletlen) megjelenítése. Az elnevezés megtévesztő, de már elterjedt. (Swann, 1997) A kognitív térképezés interdiszciplináris módszer, több tudományágban is használatos, feltéve, hogy nem a valóságra, hanem az egyén által érzékelt valóságra vagyunk kíváncsiak.

A várostervezésben szükséges lehet például információt gyűjteni az ott lakók szubjektív térérzékeléséről. Horváth (2002) a hatvanas évek Budapestjét az ott élő értelmiségiek leírásai alapján elemzi. Nagy jelentőséget tulajdonít a leírásokban alkalmazott szavaknak, azok hangulati tartalmának, ismétlődésének, a szinonimáknak stb. A mai lakosságnak a térhez való viszonyát képi módon is lehet vizsgálni, egyszerűen arra kérjük a lakókat, hogy rajzolják le a várost, a kerületet stb. Ehhez egyszerűen papírt és ceruzát, de akár ábraserkesztő-programot is lehet használni, a lényeg az, hogy a kívánt területről az egyén elgondolásainak megfelelő, kreatívan kialakított, szubjektív képet kapjunk, amelyet aztán bizonyos szempontok alapján elemzésnek vetünk alá. Fontos, hogy kevés instrukciót kapjon a megkérdezett, hogy minél szabadabb, kreatívabb, összességében szubjektívebb kognitív térképet hozzon létre. (Vagyis szabadon rekonstruálhassa a fejében lévő.) Nem meglepő, hogy a rajzok cseppet sem hasonlítanak a kérdéses város vagy városrész térképére. Térérzékelésünk ugyanis szubjektív: csak a kérdezett által fontosnak vélt

dolgok kerülnek a rajzra, más (esetleg a közmegítélés szemszögéből mégiscsak fontos) dolgok elmaradnak. Megváltoznak a távolságok is: azok a helyek, ahová a kérdezett gyakran jár, közelebbinek tűnnek, míg a ritkábban látogatottak távolabbinak. A gyors tömegközlekedéssel összekötött pontok szintén közelebbinek tűnhetnek, a kacsaringós utcák a valóságosnál hosszabbnak. Ugyanígy változóak a méretek is, a fontos épületek, a szeretett helyek nagyobbak lesznek, esetleg középre kerülnek a rajzon, míg a kevésbé kedveltek, vagy kevésbé fontosak a lap szélére esnek, méretük kisebb lesz. A nem ismert épületek valószínűleg nem is lesznek a rajzon. Érdekes képet kaphatunk a megkérdezett személyiségéről, szokásairól, a helyhez, a városhoz való viszonyáról, és végső soron a városról is, amelyet a megfelelő szakember megért és felhasznál, annak számszerűsítése nélkül is. (Létezik módszer a kognitív térképek aggregálására is, ilyenkor közös képen tüntetik fel azokat a dolgokat, amelyeket a válaszolók legalább fele, kétharmada stb. fontosnak tartott. Mások szerint ez teljesen értelmetlen, hiszen a válaszadók érzékelése, meggyőződése tökéletesen egyedi.)

A menedzsmenttudományokban az egyes vállalati egységek kapcsolatai, alá-fölérendeltségei viszonyai, hivatalos és nem hivatalos kapcsolódási pontjai, vagy akár a vállalatvezetők döntési folyamata is képezheti kognitív térképezés tárgyát (Swann, 1997). Egy vállalatvezető számára érdekes lehet, hogy kinek a vezetése alá tartozónak érzik magukat az alkalmazottak, hogy kiket ismernek személyesen, (esetleg a titkárnő fontosabb a vezető személyénél, hiszen „ő intéz el mindent”) vagy hogy milyen a viszony az egyes részlegek között. Tanulságos lehet megnézni azt is, hogy a vállalatvezető milyen információk alapján, milyen mechanizmussal dönt (Swann, 1997). Bár a kognitív térképezés módszerei között a rajz az egyik legkreatívabb, legszabadabb eszköz, eredményei nehezen elemezhetőek, nehezen összesíthetőek és alig számszerűsíthetőek. Táblázatok, listák és készen adott elemek is hatékonyak lehetnek, ezek jobban összesíthetőek is aggregált eredményekké. Így járt el Bougon et al. (1977), amikor egy jazz zenekar tagjainak gondolatait, meggyőződéseit vizsgálta meg, arra keresve választ, hogy vajon mik azok a tényezők, amelyek a zenekar tagjai szerint befolyásolják a koncertek sikerességét.

A kognitív térképezés tehát leegyszerűsítve az emberek fejében lévő hiedelmeket, meggyőződéseket, érzéseket és érzékeléseket vizsgálja, de nem úgy, hogy szavakkal való véleménynyilvánításra kényszeríti őket, hanem annál indirektebb módon, és talán mélyebbre hatolva is. Eredménye, a kognitív térkép az egyén szubjektív valóságérzetére jellemző.

A kognitív térképezés módszerét három alkalommal használtam. Először diplomamunkám írásakor, ez nemi szerepek megjelenését vizsgálta egyes foglalkozásokkal kapcsolatban, ez 2005-ben cikk

formájában is megjelent az Új Ifjúsági Szemlében. Másodszor a Menedzsment és Marketing Tanszék 2001-es Tolna-megyei munkája során Kisvejke Kistérség néhány lakójától kértük, hogy rajzolja le faluját. A rajzokat a SAPARD stratégiai tervének helyzetelemző részében használtuk fel. Később, 2002 őszén lakóhelyem, Balatoncsicsó polgármestere kérésére készítettem férjemmel együtt egy előadást arról, hogy hogyan látjuk „bebíróként” a falut, ehhez kértünk meg több falubelit, hogy rajzolja le nekünk a települést – megvizsgálándó azt is, hogy hogyan látják ők Balatoncsicsót.

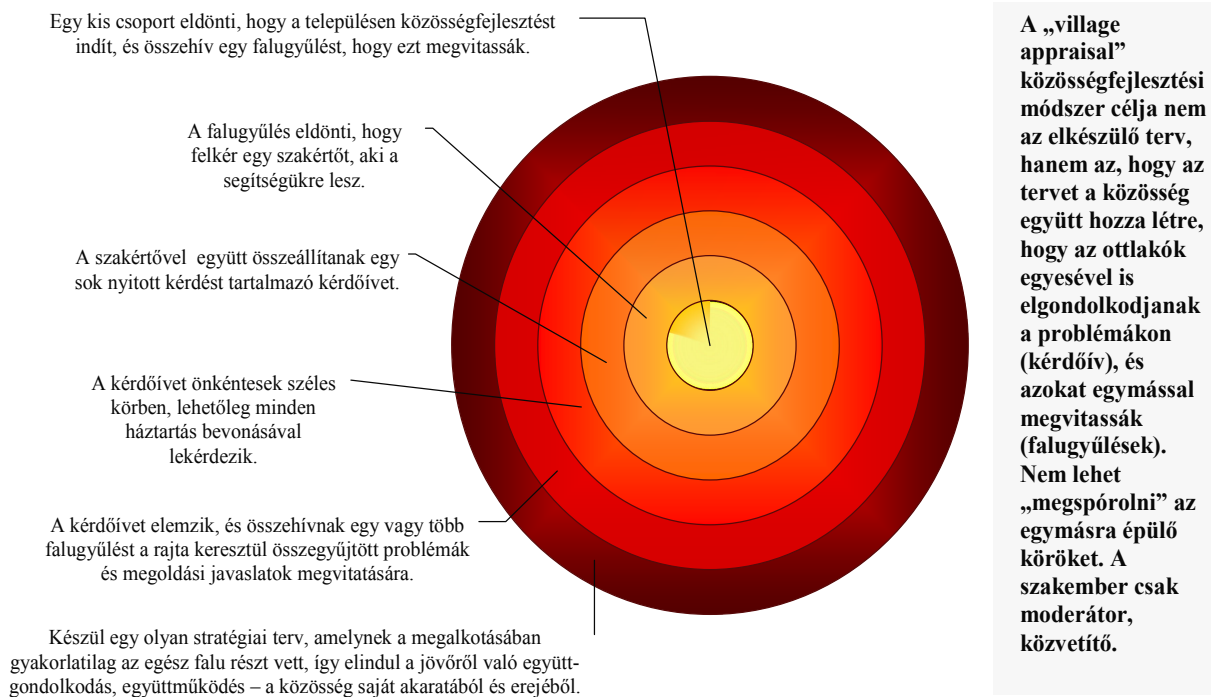
A kognitív térképezés az egyetlen olyan általam látott módszer, amely alkalmas településen belüli határvonalak feltárására. Olyan határvonalak ezek, amelyeket hallgatólagosan minden ottlakó ismer, és bizonyos fokig tiszteletben tart, így a település fejlődésének, fejlesztésének irányát meghatározzák. Kiderül továbbá, hogy a falu mely lakóinak mely intézmények, településrészek a fontosak, és melyek kevésbé fontosak, vagy egyáltalán nem ismertek.

2. 2. 2. Az akciókutatás

Az akciókutatás olyan kutatási módszerek csoportja, amelyek akciót (azaz változtatást) és kutatást (a történetek megértését) egyszerre, azonos időben folytatnak. Ezt általában kétféle módon teszik: olyan folyamatos visszacsatolást adó folyamattal, amelyben az akció (a cselekvés) és a kritikai értékelés váltakozik; vagy több egymást követő különálló ciklusban, ahol az egyes ciklusokban az előző ciklushoz képest mindig továbbfejlesztik a módszert, az adatokat és ezek interpretálási módját. A létrejövő iteratív folyamat a történetek jobb megértése irányába mutat. Az akciókutatás legtöbb formája participatív (tehát közösségi részvételen alapul) és kvalitatív (nem számszerűsíthető) (Dick, 1999). Gyakran olyan kutatók választják az akciókutatást, akik maguk is felelősnek érzik magukat egy bizonyos helyzet javításáért, ugyanakkor elutasítják a lehetőséget, hogy a helyzet jobbítása érdekében megkérdőjelezhetetlen igazságokat hangoztató szakértőként lépjenek fel. Ugyanakkor a másik végletet sem találják szimpatikusnak, hogy kívülről szemlélő, be nem avatkozó kutatóként írják le, mutassák be a helyzetet ill. az eseményeket. Az akciókutatás nem minden helyzetben alkalmazható; olyankor sikeres, ha az adott helyzet javítása a közösség hozzáállásán, tudásán, a helyzetről alkotott véleményén múlik. Kutatók, közösségfejlesztők és fejlesztési projektek kigondolói gyakran önállóan, az akciókutatás elméleti hátterének tanulmányozása nélkül jutnak el ehhez a közösségformáló kutatási módszerhez, egyszerűen a jobbítási szándéktól vezérelve.

A SAPARD pályázatok kiírásakor a kistérségi stratégiai és operatív tervek elkészítésénél több szakaszos társadalmi egyeztetést írtak elő. Ilyen tervet tanszékünk is készített 2001-ben Tolna-

megyében, Kisvejke Kistérségben, akciókutatási módszereket alkalmazva. A többkörös egyeztetési folyamat európai uniós előírásokon alapult. A vidékfejlesztés, még a vidékfejlesztési tervek megírása is nagyszerű terep arra, hogy a helyben élőket arra ösztönözzük, hogy saját helyzetük jobbításán kezdjen gondolkodni. Tanszékünk csapata először is bejárta a kistérség falvait (Kisdorog, Kisvejke, Lengyel, Mucsfa, Mucsi, Tevel, Závod), információt gyűjtött, hangadókkal (jegyző, polgármester, iskolaigazgató stb.) beszélgetett. Így kialakult egy kép a térségről, a tájról, a gazdaságról, az emberekről. Második lépésben összegyűjtötte és feldolgozta a térségről fellelhető irodalmat (desk research). A térségről alkotott kép így a térség múltjának, történelmének, lakói eredetének, földrajzának és gazdaságának adataival, mutatóival gazdagodott. (Ez a számszerű adatokon túl olyan fontos információkat is adott, mint a térség egyes falvaiban lezajlott népcserék ténye, amely önmagában magyarázat bizonyos társadalmi jelenségekre, folyamatokra.) Ezután minden egyes faluban kisebb falugyűlést rendeztünk, amelyre a lakosságot szórólapok és plakátok útján, ill. a község fontosabb személyiségeit személyre szóló meghívókkal is meghívtunk. A gyűlés keretében ötleteket gyűjtöttünk mindarról, amit a helybeliek a jövőben csinálni, változtatni szeretnének, főleg a gazdasági élet területén. Előfordult, hogy egyáltalán nem volt könnyű a megjelent helybelieket szóra bírni, így a találkozó nem nélkülözött animálót, kedvesinálót, közösségi részvételt provokáló módszereket sem. Az ötletekből egy vázlatos terv készült, amelyet megint csak minden egyes faluban bemutattunk az összegyűlt falusiaknak. Ők észrevételeket tettek, kiegészítették, megkritizálták. Így készült el a kistérségi stratégia végleges változata. Vagyis a kistérségi stratégiai terv kidolgozása egyben alkalmat nyújtott a térség lakóinak saját térségükről alkotott jövőképük megalkotására, formálására. Tanszékünk ugyanakkor kipróbálhatta az akciókutatás módszerét a kétkörös egyeztetési folyamat során, tanúi lehettünk annak, hogyan változott egyik találkozótól a másikig a térség lakóinak hozzáállása és maga az általuk kialakított jövőkép is. Az akciókutatásnak kiterjedt nemzetközi irodalma van (pl. Lewin – Grabe, 1945; Lewin, 1948; Winter, 1987; Elliot, 1991; Schein, 1995 stb.), a magyar szakirodalom leginkább a közösségfejlesztés eszközeként tekint rá (Vercseg 1997 és 2004). Tolna megyei munkánkhoz nagyon hasonló a 'village appraisal' módszer. Itt is a külső szakember vezeti le, moderálja a közösség igényére indult változási folyamatot. A village appraisal lehetséges lezajlását mutatja be a következő ábra.



Ábra 2: A village appraisal lehetséges lezajlása. Forrás: Nemes Gusztáv: A közösségi felmérés – 'Village appraisal'. IN: AVOP LEADER+ Készségek elsajátítása tananyag. Promei Kht, Faluműhely Alapítvány, SZRVA, ZRVA. 2005. 510. oldal

2. 2. 3. Participatory video (PV)

A Participatory video magyarra leginkább „közösségi filmezés”-ként vagy „közösségi videó”-ként fordítható. (A nemzetközi irodalomban előszeretettel használják a PV rövidítést.) A közösségi videó olyan technikák összessége, amelyek egy csoportot vagy közösséget segítenek hozzá ahhoz, hogy elkészítsék saját filmjüket. A közösségi videó azon az elképzelésen alapul, hogy a filmkészítés ma már bárki számára elérhető és nagyszerű mód arra, hogy az embereket rávegyük, hogy egy bizonyos témát részletesen megvizsgáljanak, problémákra keressenek megoldást vagy egyszerűen csak kreatívan együttműködjenek egymással. (Lunch és Lunch, 2006) A közösségi videó egy folyamat, amely a filmkészítő csoportot felbátorítja saját helyzetének megvilágítására, problémáinak feltárására és mindennek bemutatására a döntéshozók, az illetékes hatóságok vagy a csoport saját környezete számára. Ez azt jelenti, hogy a közösségi videó effektív eszköz marginalizált társadalmi csoportok motiválására, saját érdekeik bemutatására, érdekeik képviselésére.

A közösségi filmezés nem dokumentumfilm-készítés. A dokumentumfilmeknek magas elvárásoknak kell megfelelniük és széleskörű közönség számára is érthetőnek, tanulságosnak, esetleg szórakoztatónak kell lennie. A közösségi videóban azonban nem profi filmesek készítenek filmet, nincsenek minőségi elvárások, a film nézőközönségül kiszemelt célcsoport egy speciális,

szűk réteg (pl. az adott település lakossága; az adott témában döntést hozók stb.), valamint a filmkészítés folyamata csaknem ugyanolyan fontos, mint az elkészült film.

A közösségi videó pszichológiai háttérében tulajdonképpen a szerepjáték áll: a filmet készítőket a filmesek bőrébe bújnak, így felbátorodva érzik magukat, hogy saját helyzetüket valamelyest kívülről szemlélik. A közösségi videózásban résztvevő szakemberek egybehangzóan állítják, hogy a videokamerának varázsereje van, és a varázserő a kamera kezelőjét / kezelőit változtatja át. A varázserőt sokféle dologra lehet felhasználni: kis irányítással a saját problémák bemutatása, körbejárása felé terelve olyan kommunikációs és együttműködési folyamat indulhat el, amely azonnal a problémák megoldása irányába mutat. A közösségi videó lépései nagy vonalakban a következők: a kiszemelt csoport tagjait megtanítják a kamera használatára, pl. játékok segítségével, a résztvevők bemutatkozásának rögzítésével, stb. Fontos, hogy ebben a szakaszban sikerüljön legyőzni a résztvevők egymástól és a kamera kezelésétől való félelmét. A következő lépés a készülő film témájának a kiválasztása: ehhez a projektet irányító facilitátor közösségi módszereket használ (pl. brainstorming vagy magyarul ötletelés kiegészítve a fontossági sorrend felállításával, az ötletek csoportosításával stb.) és segít ráirányítani a figyelmet a csoportot érintő problémákra, fontosabb kérdésekre. A döntést a közösség hozza meg. Elkészül egy vázlatos forgatókönyv, amely alapján rövid filmrészletek, riportok sorozatát veszik fel. A vágás szakemberek segítségével, de a közösség irányításával történik. Az elkészült filmet mind a horizontális kommunikációban (más közösségekkel való kapcsolatban), mind a vertikális kommunikációban (döntéshozókkal való kapcsolatban) felhasználható. A közösségi videó folyamatának közösségépítő hatása van, nemcsak az együttműködés, hanem a saját problémák közös átgondolása miatt is. Arra kényszeríti a közösséget, hogy vizuálisan megjelenítse saját helyzetét, tevékenységét; ehhez kapcsolódóan átgondolja, hogy mit csinálhatna jobban. Mivel az ember vizuális érzékelése akkor is lehet kifinomult, ha olvasási képességei nem jók, a közösségi videó írástudatlan ill. erősen marginalizált közösségekben is hatékonyan alkalmazható. Ezen kívül a közösségi videó alkalmas projektek monitorozására, dokumentálására vagy utólagos értékelésére is.

2006 nyarán Sümegen, ill. a Sümeg Kistérség Marcal Forrásvidék LEADER csoport területén segédkeztem a sümegi Famulus Egyesület tagjainak vidékfejlesztési munkája film készítésével való átgondolására. Mivel a közösségi videó projekt nemzetközi csapatban zajlott (angolok és egy német résztvevő is volt), az én szerepem leginkább a kommunikáció elősegítésére valamint szervezési és logisztikai feladatokra korlátozódott. A filmet azóta az egyesület a vertikális, a többi kistérség felé való kommunikációjában használta. A projekt egy hétig tartott, két filmes szakember és több kutató bevonásával, magyar – angol – német nemzetközi csapatban. Dolgozatom gondolatmenete számára

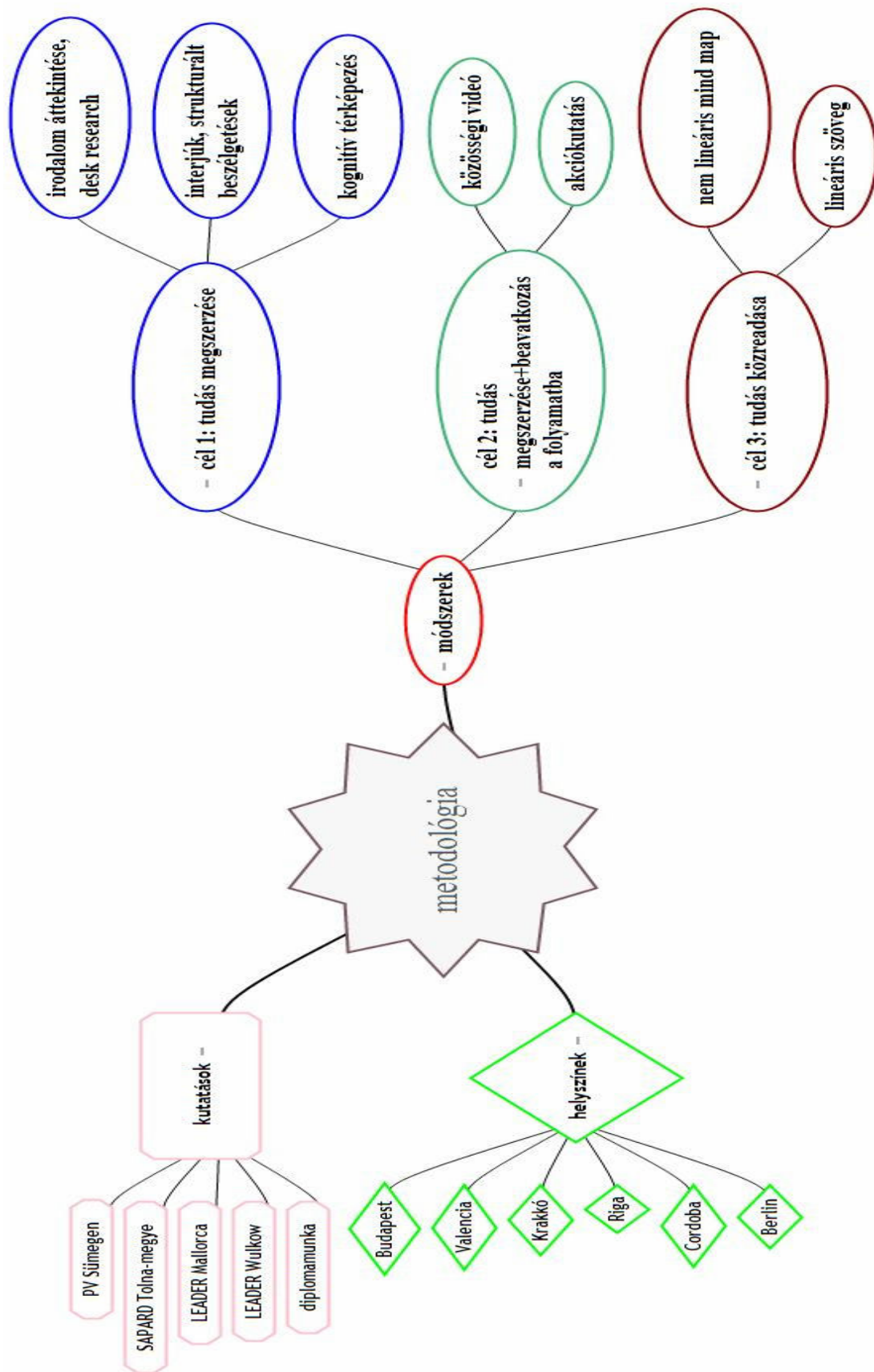
a közösségi videó projekt a térség lakói számára akadályt jelentő mentális határok leküzdésében szolgált tanulságokkal.

Mint látható, a fent bemutatott három módszer, a kognitív térképezés, az akciókutatás és a közösségi videó is olyan projektekben került alkalmazásra, ahol a vidéki lakosság egy csoportjának a saját helyzete, környezetéről ill. településéről alkotott képe, terveit kerültek feltárással azzal a céllal, hogy a közösséget ezzel továbbgondolkodásra, együttműködésre, fejlesztési elképzelések kidolgozására ösztönözzük. Vagyis három egészen különböző módszert állítottunk hasonló cél szolgálatába.

2. 2. 4. A „mind mapping”, avagy a gondolati térkép

A Wikipedia szerint a „mind map” olyan diagram, amely feladatok, szavak, dolgok ill. azok közötti kapcsolat megjelenítésre szolgál, rendszerint egy központi elem (szó) köré rendezve. A mind map készítésének célja ötletek generálása, vizualizálása, strukturálása és csoportosítása; rendszerint tudással kapcsolatos folyamatokban, tanuláskor, emlékek előhívásakor, megszerzett tudás rendszerezésekor, döntéshozáskor, problémák megoldásakor stb. használatos. Már a 3. századból van bizonyíték használatára. A hagyományos módon, írással készült feljegyzéseket agyunk balról jobbra, felülről lefelé kénytelen olvasni, míg a mind map olvasásakor nem kötelező ez a sorrend. A mind map-ek olvasása komplexebb, nem-lineáris módon történik, agyunk egy csapásra „beszkenneli” az ilyen ábrákat. Buzan (2002) szerint a mind map-ek abban segítenek, hogy agyunk mindkét féltekéjét egyszerre használjuk.

Mind map-et először diplomamunkám készítésekor használtam a vidéki nőket érintő vidékfejlesztési kérdések megjelenítésére. Azóta is szívesen használom a tárgyalt téma bonyolultságára, összetettségére, nem-lineáris voltára való utalásként, annak megjelenítéseként. Álljon itt egy mind map doktori értekezésem megírásához alkalmazott módszerek összefoglalásául.



Ábra 3: A dolgozat metodológia fejezetének felépítését szemléltető „mind map”. (Saját szerkesztés)

2. 2. 5. A témára vonatkozó szakirodalom áttekintése

A vidékfejlesztéssel foglalkozó részekkel szemben az innovációról szóló fejezet nem empirikus, primer kutatásból, hanem mások munkáit elemző szekunder kutatómunkából táplálkozik. Munkám egy része tehát kompilatív. Tomcsányi (2000) szerint az irodalmi források szekunder tanulmányozása, fordítása, összesítése, kiegészítése a primer kutatáshoz mérhetően fontos és értékes munka. Szerinte a szakirodalom-kutatás (vagy szekunder elemzés) előfutára Pierre Abelard (1079-1142), aki *Sic et non* (Igen és nem) című művében összegyűjtötte a Biblia és az egyházatyák egymásnak ellentmondó tételeit, amellyel mintegy megalapozta a skolasztikus módszer (a különböző nézetek és alapjaik elemzésének) kifejlődését. És bár később Kant azt vallotta, hogy a tudományos bizonyításokat csak tapasztalat alapján lehet elvégezni (Tomcsányi, 2000); és gondolatával egybecsengenek Cuvier szavai 1808-ból, miszerint „Csak a tapasztalás, a súllyal, mértékkel, számítással s a felhasznált és létrehozott anyagok összehasonlításával szerzett pontos tapasztalás: ez ma az egyedül elfogadott útja az okoskodásnak és bizonyításnak.” (Benedek, 1994) – számomra mégis szűklátókörűségnek tetszik mások tapasztalatainak figyelmen kívül hagyása. Ugyanakkor doktoranduszi éveim vidékfejlesztéssel foglalkozó színhelyeken teltek, ahol az innováció marginálisnak, a közgazdaságtan tudományával határos mezsgyevidéknek tűnt. Ahhoz, hogy a vidékfejlesztésbeli innovációról és az ahhoz tartozó emberi kapacitásról tudjak írni, meg kellett ismerkednem az innováció elméletével, fogalma értelmezése körül kialakult vitával és az innovatív emberről szóló irodalommal. Az irodalmi áttekintést munkám szerves részének tekintem, ezért kisebb részét csoportosítottam csak a dolgozat elejére, az olvasott tanulmányokat többnyire az adott témával foglalkozó fejezet megírásakor említem, saját gondolataimmal, észrevételeimmel és tapasztalataimmal kiegészítve.

2. 2. 6. A szintetizáló gondolkodás

Dolgozatom lényegi része a fenti módszerek alkalmazásával készült kutatási munkám során szerzett tapasztalataim és a szakirodalom olvasása során mások tapasztalataiból nyert információ „kreatív ötvöze”. Munkámban nem használok matematikai modelleket, és ha lehet, kerülöm a számadatokat is. Írásom legfőbb eszköze a gondolat, amely szavakban, mondatokban kerül kifejezésre. Ezek forrása pedig az olvasmányokon kívül a tapasztalat, munkám elkészítésének 5 éve alatt különböző országokban szerzett sok apró történet, amelyet a dolgozat gondolatmenetének alátámasztásául használok fel. Ezek nem tekinthetők klasszikus esettanulmányoknak, nem mutatom be a történetek teljes előzményét, kontextusát, szereplőit. Nem azért, mert nem lenne erre mód, (sőt, ezen az úton haladva munkám sokat egyszerűsödhetett volna), hanem mert olyan adathalmazzal terhelné meg az olvasót és a dolgozat bírálóit, amely elterelné figyelmüket a témának a gondolatmenet által képviselt lényegi kérdéseiről.

A gondolat mások munkáiból nyert és emlékezetben tárolt tudáselemek és a primer kutatás során újonnan tanult elemek kombinációjából táplálkozik. A gondolat folyamatosan változó mentális elem. Gondolathoz, emberi felismeréshez vezethet meglevő, ismert információhalmaz átstrukturálása, vagy annak más szemlélettel való megfigyelése. Szent-Györgyi Albertnek tulajdonítják a mondást, miszerint „a megfigyelés: nézni, amit mindenki néz, és látni, amit senki se lát”. Vagyis az emberi agynak, a gondolkodás képességének legalább olyan fontos szerepe van a tudományos elemzésben, mint az empirikus kutatás során szerzett adatok pontos feldolgozásának, vagy az alkalmazott módszereknek. A kreatív agy az asszociatív gondolkodás révén szélesebb emlékezeti bázishoz tud hasonlítani, több az asszociációja, és azok közül fel is ismeri az újat. (Tomcsányi, 2000)

3. AZ INNOVÁCIÓ

3. 1. Az innováció irodalmának áttekintése

Ebben a fejezetben az utóbbi néhány év innovációval foglalkozó kutatási eredményeit tekintem röviden át, azok közül is az angol, spanyol és magyar nyelvűeket, elsősorban a dolgozat témája (a vidékfejlesztésbeli ill. a vidéki területekre jellemző innováció) szempontjából fontosakra koncentrálva. Nem vállalkozhatom az innovációval foglalkozó teljes irodalom áttekintésére, bár törekedem a szakirodalom színességének bemutatására. Eredményeiket összegezve, csoportosítva adom közre, az egyes szerzők részletes kutatásainak és eredményeinek egyesével történő elemzése nélkül.

Az innováció-kutatás nem egyetlen tudományterülethez tartozik, hanem a közgazdaságtan, a szociológia és a (technológiai) menedzsment-tudomány osztozik rajta. Területi innovációval, vagyis területek innovativitásával és az innováció terjedésével a területfejlesztés, városfejlesztés, a társadalomföldrajz és a vidékfejlesztés is foglalkozik.

3. 1. 1. Az innováció definíciója

A legtöbb innovációval foglalkozó írás ad definíciót az innovációra, ezek tudományáganként és szerzőnként is eltérőek, az egészen konkrétól az egészen általánosig mindenféle található közöttük. Aquinói Szt. Tamás szerint "egyetlen dologról sem tudhatjuk, hogy van-e, ha nem tudjuk róla valamiképpen, hogy mi az", kénytelen vagyok tehát választani a szakirodalomban fellelhető meghatározások közül, annak érdekében, hogy legalább „valamiképpen” megmondjam, hogy mi az, amit az értekezésben vizsgálok.

A definíciók között talán a legelfogadottabb az OECD Frascati Kézikönyvének (2002) definíciója: „Az innováció egy ötlet átalakulása vagy a piacon bevezetett új, ill. korszerűsített terméké, vagy az iparban és kereskedelemben felhasznált új, illetve továbbfejlesztett műveletté, vagy valamely társadalmi szolgáltatás újfajta megközelítése.” (Pakucs – Papanek, 2006) Az OECD által elfogadott innováció-fogalom valószínűleg szűk a magyar és a többi rendszerváltó gazdaság számára, hiszen itt olyan intézményi és társadalmi változások szükségesek, amelyek a fejlettebb országokban adva vannak, ezért nem is szentelnek figyelmet nekik. Ilyen a vállalkozások működéséhez szükséges pénzügyi rendszer, a jogrend és az államigazgatás hatékonysága és kiszámíthatósága, az oktatási rendszer tudásátadó képessége, a munkaerő regionális mobilitása stb. Másrészt pedig a schumpeteri „teremtő pusztítás” keretében a rendszerváltás alatt nagymértékben, de az után is, a „pusztítás”, a gazdaságtalan tevékenységekkel való felhagyás nagy szerephez jutott, és

kimondatlanul ez is az innovációs folyamat része (Bod, 2003). Véleményem szerint ezért érdemes inkább a létező legtágabb definíciót használni, amely egyben az egyik legrégebbi is, Schumpetertől származik 1939-ből:

„By changes in the methods of supplying commodities we mean a range of events much broader than the phrase covers in its literal acceptance. We include the introduction of new commodities which may even serve as the standard case. Technological change in the production of commodities already in use, the opening up of new markets or of new sources of supply, Taylorization of work, improved handling of material, the setting up of new business organizations such as department stores – in short any „doing this differently” in the realm of economic life – all these are instances of what we shall refer to by the term Innovation” (Schumpeter, 1939 84. old.)

Vagyis gyakorlatilag a gazdasági életben a dolgok másképpen való csinálásának bármely formája az innováció fogalmába tartozik. Példaként Schumpeter az új árucikk gyártását, az eddig is gyártott cikk más technológiával való gyártását, az új beszerzési források felfedezését, az alapanyagok jobb előkészítését, a munkafolyamat átszervezését említi. Rögtön ezután arra is figyelmeztet, hogy az innováció és az invenció, azaz a találmány nem azonos fogalmak. Gazdasági szempontból egyáltalán nem fontos ugyanis, hogy az innováció a tudomány új eredményén alapul vagy sem. Innováció találmány nélkül is lehetséges valamint olyan találmány is létezik, amiből sosem lesz innováció, mert önmagában egyáltalán nincs gazdasági jelentősége.

Egy sor más szerző kibontja, részletezi és csoportosítja az innováció fajtáit, módjait stb., a pontosítással azonban nemhogy megfogni nem sikerül az innováció lényegét, hanem egyre inkább kifolyik a kezeikből. Ennek az oka az innováció tulajdonságaiban keresendő. Az innováció ugyanis dinamikus: amit ma innovációnak, esetleg akár világujdonságnak is tartunk, az holnapra elterjed, szokványossá válik, vagyis megszűnik innovációnak lenni. Ugyanakkor azonban, ami az egyik helyen már nem számít újnak, az egy másik földrészen, országban, faluban stb. még mindig úttörő elgondolás lehet. Ezért aztán nem lehet egészen pontosan megmondani, hogy mi számít innovációnak és mi nem – az ugyanis a helytől és az időtől függ. Ezért tartom Schumpeter definícióját zseniálisnak.

Továbbá a legtöbb szerző meglepődik róla, hogy az innováció nemcsak aktív, hanem passzív is lehet: valamely a helybe, a közösségbe, a vállalatba beivódott, megkérdőjelezhetetlen cselekvéssel való (gazdasági érdekből történő) felhagyás is innováció, ám ez a schumpeteri definíción kívül a többi, részletező innováció-értelmezésbe már nem fér bele.

3. 1. 2. Az innováció vizsgálatának megközelítései

Az innovációt vizsgálni, arról írni sokféle megközelítéssel lehet. A szakirodalomból néhány fő irányvonal, megközelítés vehető ki, ezek a következők:

Az innovációt ökonómiai szempontból közelítő kutatók az innovációt azon tényezők egyikének látják, amely hozzájárul a vállalkozásban a termelékenység növekedéséhez, magasabb szinten pedig a gazdasági fejlődéshez. Ők a vállalatokat soktényezős ökonómiai játéktér szereplőinek látják, és érdeklődésük inkább a játék kimenetele, mint annak szereplői felé fordul. Fő törekvésük a siker tényezőinek azonosítása, amelyek közül a folyamatos vállalati innovativitást az egyik legfontosabbnak találják. A vállalatok innovatív viselkedését is tényezőkre bontják, a tényezőket egyenként mérik, becslik, és elemzik (pl. Naveh és Erez, 2002). Jellemzően a termék és a gyártási folyamat innovációira helyezik a hangsúlyt. Esetleg csak egy bizonyos (új) termék életével, életciklusával foglalkoznak (pl. Meade és Rabelo, 2004; Goldenberg et al., 2004). Gyakran csoportosítják a valamilyen szempont szerint kiválasztott (adott szektor vagy régió-beli) vállalatokat aszerint, hogy mennyire innovatívak. Annak szempontrendszerét, hogy mit jelent egy vállalkozás számára innovatívnak lenni, az egyes szerzők maguk alakítják ki, jellemzően egymástól eltérő módon (pl. Innobarométer, 2004; Inzelt és Szerb, 2003; Puebla, 2000). Hasonlóan járnak el a „játéktér” vizsgálatával: a vállalati környezetet elemekre bontják, és elemeinek a vállalatok innovatív viselkedésére gyakorolt hatását egyesével vizsgálják (pl. Faber és Hasen, 2004; Furman és Hayes, 2004). Az innováció ökonómiai megközelítésű irodalmából elsősorban azt a következtetést vontam le, hogy a gazdasági innovációról csak kevés elsődleges kutatási eredmény, számadat áll rendelkezésünkre (pl. az Innobarometer vizsgálatok), az egyes kutatások többnyire egymástól függetlenül, eltérő módszertannal, különböző innováció-definíciókat alapul véve készültek és eltérő eredményekkel záródtak. Az innovációt befolyásoló tényezőkről szintén csak kevés, országonként vagy régióként eltérő módszerrel felvett adatunk van, amelyek összehasonlítása nehézkes. Maga az innováció ill. az innovatív tevékenység definíciója is szerzőnként, kutatónként eltérő, így a téma kutatását belső ellentmondások terhelik. – A legtöbb szerzőnél pl. a minőségbiztosítási rendszer bevezetése a vállalat számára innovatív lépésnek számít, míg Naveh és Erez (2002) rámutat, hogy a minőségbiztosítási rendszerek önmaguk gátolják a vállalat innovációs tevékenységét. – Az innováció témájában tehát óvatosan kell bánni a mérésekkel és a számadatokkal, ezért fontosak az innováció tulajdonságairól szóló „elmélkedő” típusú, azaz számadatokat nem használó, elméleteket felállító írások is (pl. Hronszky, 2002), amelyek a tudomány ma elfogadott értékelésében alsóbbrendűnek vagy kevésbé tudományosnak számítanak.

A fejlődéssel, így az innováció okozta fejlődéssel foglalkozó tudományos irodalomban három erősebb (új) tendencia látszik kibontakozni. Az első, hogy egyre inkább a képességek (és kapacitások) szerepét emelik ki az erőforrások szerepe helyett. (pl. Sen, 2002; Hu – Mathew, 2005) A tudást tekintik a fejlődés egyik legfontosabb motorjának, ezért egyre több szerző koncentrálna a tudásnak a gazdasági fejlődésben betöltött szerepére (pl. Lundvall, 2003; Lastres, 2004; Junkunc, 2007; Jensen et al., 2007) A harmadik tendencia, hogy az intézmények szerepe is egyre inkább fókuszba kerül (pl. Nelson – Nelson, 2002; Blanc, 2003; Mowery – Sampat, 2004; Doloreux – Saeed, 2005).

Az innovációval foglalkozó közgazdasági szakirodalomban hagyományosan jeles helyet foglal el a gazdasági fejlődés, a gazdasági (rövid és hosszú) ciklusok és az innováció összefüggésével foglalkozó tekintélyes terjedelmű irodalom. (Schumpeter, 1939; Mensch, 1975; Freeman 1982; Kleinknecht, 1987; stb.) Ez a csoport irányította először a figyelmet az innovációk térbeli és időbeli csomósodására, valamint ennek a gazdasági ciklusokkal való összefüggésére.

Az innovációval szervezeti és menedzsment szempontok alapján is számos szerző foglalkozik, az innovációs menedzsment mára a menedzsment-tudomány külön, terjedelmes ágává vált. Az innovációkutatásnak ez az ága az innovatív embert állítja a középpontba (pl. Steiner, 1995) ill. az ötlet létrejöttéhez és az újítás megvalósulásához szükséges szervezeti és szervezési eljárásokról szól (Walsh et al., 1992; Eppinger, et al., 1994; Caird, 1998; Montalvo, 2006). A vállalatban belüli újításokra fogékony, innovatív légkör, az újítások megvalósítására való szervezeti flexibilitás, és a mindezeket elősegítő és koordináló vezető az innovációs menedzsment kulcsfontosságúak számítanak. Külön figyelmet érdemel az újítással járó kockázatok kezelése, és ennek szervezeti összefüggései (Vago, 2004).

Magával a feltalálással, a feltalálókkel, a feltalálási folyamattal technikatörténeti és innovációtörténeti írások (pl. Taylor, 1996; Bruland és Mowery, 2004) foglalkoznak. Fentebb említett okok miatt a feltalálás nem feltétlenül függ össze az innovációval, ezek az írások mégis érdekesnek bizonyultak számomra. Többek között azzal a tanulsággal szolgáltak, hogy a feltalálás nem „hirtelen szikra” eredménye, hanem kemény kísérletező munkáké, amelyben szerepe lehet szerencsés véletleneknek is. Megvalósításuk, a találmányban rejlő gazdasági haszon kiaknázása azonban vállalkozói képességeket igényel.

Az innováció és az emberi erőforrás témájában elsősorban a tudományos kutató, a feltaláló és a vállalkozó személyiségének összehasonlítása, a köztük levő különbségekre való rámutatás (pl.

Hronszky, 2002; Lazear, 2004); illetve az irodalom nagyobb részében az innováció és az oktatás kapcsolata (ill. a kapcsolat hiánya, pl. Török, 1996; Papanek, 2002) kerül a középpontba. Más kérdés az innováció és a (szociális, kodifikált, tacit) tudás viszonya, (pl. Hronszky, 2002; Lundvall, 2003). A szokatlan vagy kívülálló személyeknek az innovációs folyamatban játszott szerepéről is készültek tanulmányok. (Van der Poel, 2000; Steiner, 1995)

Az innováció szabályozásával, támogatásával is terjedelmes irodalom foglalkozik (pl. Braun, 1994; Vedres, 2003; Potter – Roy, 2000; Szalai-Szűcs, 2004). Céljuk nem titkoltan az innovációbarát környezet minél pontosabb leírása, az esetlegesen szükséges beavatkozási, változtatási pontok megállapítása, hiszen minden állam szeretne „innovációbarát gazdaságpolitikát”. Elterjedőben van az innovációra ható szabályozások és támogatások összességének önálló innováció-politikaként kezelése. Ezen a csoporton belül elkülönül az innováció intézményeinek összességével és azok kapcsolatrendszerével, az innovációs rendszerekkel foglalkozó irodalom (pl. Johnson et al., 2004; Conceição et al., 2004; Lastres, 2004; Mowery – Sampat, 2004), amelyen belül szektorális és területalapú (regionális, nemzeti, nemzeteken átnyúló) megközelítés is létezik. A legnépszerűbb megközelítés a nemzeti innovációs rendszereké. Bár folyik a vita arról, hogy mik is azok az elemek, amelyek a nemzeti innovációs rendszerek kulcselemei, néhány dologban általában egyetértenek a kutatók. Az első ilyen elfogadott elv, hogy a nemzeti innovációs rendszerek egymástól a termelés specifikáltsága, a kereskedelem és a tudás terén különböznek. A második, hogy a tudás különböző elemei fontosak és helyhez kötődnek, valamint nem könnyen mozdulnak el a térben. (E mögött általában elfogadják – Polányi elmélete nyomán – azt is, hogy a tudás az információnál több, és tacit elemeket is tartalmaz.) Az innovációs rendszer-megközelítés harmadik elfogadott vonása, hogy az innovációhoz interakció szükséges, intézmények, vállalatok és egyének közötti interakció. Az innovációs rendszereknek történelmi és evolúciós tulajdonságai is fontosak, ezért nem lehet egyetlen optimális innovációs rendszert kidolgozni. Magyarországon Bucsy László (1976) foglalkozott az innovációs rendszerek témájával.

Az innovációt térbeli viselkedését vizsgáló kutatók elsősorban az innováció terjedésére figyelnek (pl. Ács és Varga, 2001; Paci – Pigliaru, 2002; Polèse – Shearmur, 2004; Sedgley – Elmslie, 2004). Mások az innovációs gócpontoknak számító ipari (Carbonara, 2004; Storper, 1993; Massey – Wield, 1992) és mezőgazdasági klaszterekkel és az agglomerációs hatásokkal foglalkoznak (pl. Bálint – Juhász, 2001; Breckenridge – Taplin, 2005). Sok kutatót izgat az innováció egyetlen térbeli terjedése, vagyis inkább az innováció térbeli csomósodása. Ennek vizsgálatához azonban szükség van az innováció területalapú mérésére, amelynek irodalmával a későbbiekben részletesebben is foglalkozom.

3. 2. Területek innovativitása

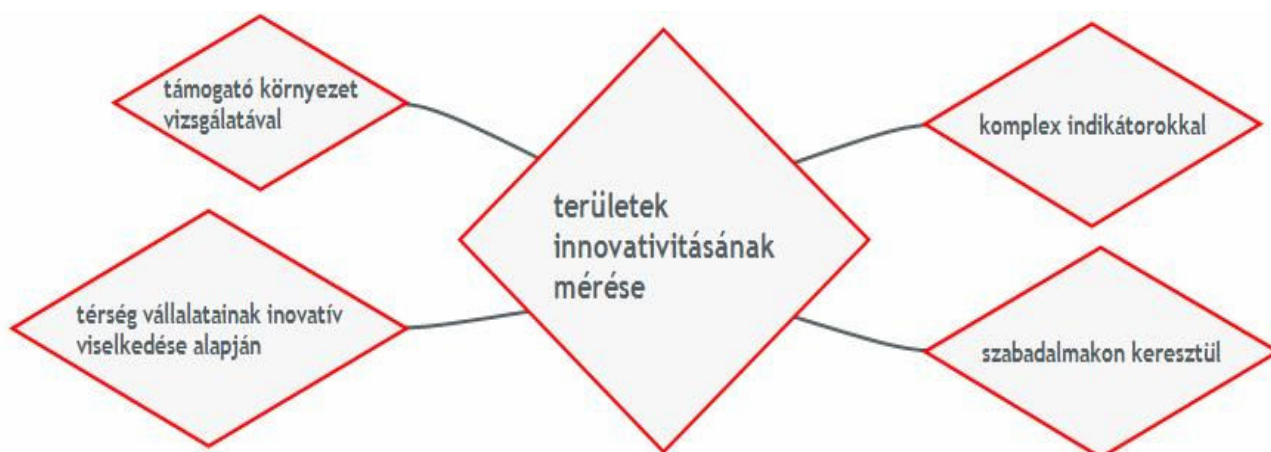
Az innovációnak az a tulajdonsága, hogy egyes helyeken koncentráltan jelentkeznek, másokon ritkábban vagy egyáltalán nem, vagyis hogy helyhez kötődik és a térben korlátozottan terjed, több kutatócsoportot is arra készítetett, hogy innovációs térképeket készítsenek, vagyis hogy megpróbálják a területek innovativitását megmérni, és az egyes területek innovativitását egymással összehasonlítani. Ezek a kutatók egymástól függetlenül, különböző módokon definiálták és mérték a területek innovativitását. A legelterjedtebb módszer a területek innovativitásának a szabadalmak számán keresztül való mérése, a területen működő vállalkozások innovativitásának mérése és a környezet innovációbarát voltának, innovációt támogató tulajdonságainak a vizsgálata. Szokás még az innovációnak a nemzeti számlákra gyakorolt hatását mérni (becsülni), és a kutatás-fejlesztésre fordított kiadásoknak a nemzeti jövedelembeli arányát megadni. Ezeket a módszereket, a mellettük és ellenük szóló érvekkel együtt a következő fejezet taglalja.

További kérdés, hogy az innováció valóban területekhez tartozik-e, és ha igen, mi az a területegység, ami innovációs tulajdonságai alapján összetartozik? Ezek egybeesnek-e ország-, megye-, vagy régióhatárok által tagolt területekkel? És vajon az országos (regionális vagy megyei) adatok nem rejtik-e el a belső perifériákat? Érdemes-e kisebb egységekre, kistérségi, települési szintre bontani a területi innovációs adatokat? Ugyanakkor szét szabad-e vágni a gazdaságilag összetartozó, de országhatárokon átnyúló területeket, amilyen pl. az Észak-Olaszországtól a Rajna vidékig tartó „fejlett banán”? Ezek a kérdések nemcsak a kapott adatok területi bontásának a nehézségét tükrözik, hanem az adatok típusainak a megválasztása is függ attól, hogy milyen területegységet fogadunk el az elemzés alapjául: pl. ha az elemzésben helyet kapnak a nemzeti számlák, akkor csak országos szinten folyhat a vizsgálat.

További kérdés, hogy a területek innovativitása hogyan függ össze, ill. mennyiben azonos a területek versenyképességével?

3. 2. 1. Területek innovativitásának a mérése

A területek innovativitásának mérésére számos törekvés irányul, talán mert úgy érezzük, hogy amit nem tudunk megmérni, azt nem is ismerjük. A teljesség igénye nélkül mutatok be, és módszerei szerint csoportosítok itt néhányat, azzal a céllal, hogy a területi innováció mérésének, becslésének, számbavételének nehézségeire hívjam föl a figyelmet.



Ábra 4: A területek innovativitása többféle módszerrel közelíthető. (Saját szerkesztés.)

3. 2. 1. 1. Területek innovativitásának mérése szabadalmakon keresztül

Az innovációnak a beadott szabadalmak számán keresztüli mérése kézenfekvőnek látszik (Griliches, 1990). Bár az innováció a szabadalommal nem azonos, közöttük elég szoros a kapcsolat. A szabadalom a gazdasági értékkel bíró innovációhoz kapcsolódó jogi védelem. Ám csak kevés innováció szabadalmaztatható, és még kevesebbet szabadalmaztatnak. Sherry – Teece (2004) úgy becsüli, hogy az ipari cégek csak termékinnovációik 49%-ára és folyamat-innovációik 31%-ára kérnek szabadalmi oltalmat. Ezek az arányok azonban iparágak szerint egészen nagy eltéréseket mutatnak. A felgyorsult gazdasági és technikai fejlődés szintén megkérdőjelezi az innováció szabadalmakon keresztüli mérésének jóságát. Mint arra Harhoff et al. (2002) rámutat: nem minden szabadalom egyforma értékű a gazdasági fejlődés szempontjából. Ráadásul McQueen (2005) szerint a szabadalmaknak csak kb. felét használják valaha is tulajdonosaik.

Ezt mégsem veszi minden kutató figyelembe: Paci – Pigliaru (2002) az EU régióinak innovativitási hajlandóságát vizsgálja az EPO-hoz (European Patent Office) szabadalmakon keresztül, méghozzá úgy, hogy a szabadalmakat a beadványon szereplő innovátor(ok) lakcíméhez, mint származási helyhez rendeli. (Vitatott kérdés, hogy a szabadalmat a szabadalmas, avagy az innovátor lakcíméhez kell-e rendelni, és mi történjen, ha több név, vagy egy cég neve szerepel a beadványon.)

Az egyik eredmény az EU régióinak innovativitási térképe, amelyen az innovativitási hajlandóságot beadott szabadalom/GDP/1000 mértékegységben adja meg. Mivel a tanulmány 1978-tól kezdve vizsgálja a szabadalmakat, azok időbeli változásának elemzésére is mód van. A konklúziók között szerepel többek között, hogy a technológiai spillover-ek fontosak Európa régióinak fejlődésében, nemcsak a szomszédos régiókra, hanem nagyobb távolságokra is eljutnak, bár hatásuk a távolság növekedésével csökken.

Bár nem kétséges, hogy a szabadalom az innováció egyik „megtestesülési formája”, olyanok is akadnak, akik a szabadalmakat egyenesen a fejlődés, a gazdasági haladás gátjának tartják. Szerintük (pl. a www.nosoftwarepatents.com oldal szerkesztői szerint) nem annyira a védelem alá kerülő újítás, hanem annak megvalósításából származó gazdasági haszon az, ami számít, és társadalmi szempontból a megszületett újítás szabadalmi oltalom alá helyezése (így felhasználásának évekig tartó blokkolása) annak gyors megvalósítása és az elérhető haszon kiaknázása helyett nagyon is káros.

A szabadalmak ellenzői és támogatói a következőkkel érvelnek:

Mellette:

- a szabadalmaztatott találmány a technikai innováció alapja;
- a szabadalom adja a találmány védelmét,
- a szabadalom nélkül nem lenne érdemes a kutatási folyamatba, az innovációba fektetni;
- a szabadalom a szabadalmast védi,
- a szabadalom a találmány által elérhető haszon kiaknázására monopóliumot biztosít;
- a szabadalmi adatok egy ország szellemi tőkéjét jellemzik;
- a szabadalom az innováció legnehezebben tervezhető fázisának, a feltalálásnak ad kereteket;
- a találmány nem következik egyenesen a tudományból, ezért nem közkinccs;
- ha nem létezne szabadalom, a találmányok lényegét titokban kellene tartani, így nem lehetne belőle tanulni, esetleg a sírba szállna a feltalálóval együtt;
- a szabadalom költséges kutatás eredményét védi (pl. gyógyszerek);
- sok munkát ad a jogászoknak

Ellene:

- a 20 évnnyi ideiglenes monopólium a fejlődés gátja;
- a szabadalom nem a szabadalmast védi, hanem mindenki mást gátol;
- mivel a szabadalom ismerete nem véd, a „párhuzamos” feltaláló büntethető;
- „szabadalmi maffia” alakult ügyvédekből és szakemberekből, akik szabadalomsértőkre vadásznak;

- a gyorsan fejlődő ágazatokban a 20 év értelmetlenül sok (pl. informatika);
- a nagyvállalatok visszaélnék a szabadalmi rendszerrel és felhasználják a kicsik ellen;
- a szabadalmi oltalom és a szerzői jogvédelem határmezsgyéje bizonytalan (szoftverszabadalmak);
- a védelem alá helyezés etikai korlátokba ütközhet (gyógyszeripar, géntechnológia);
- a szabadalom és az innováció nincs összefüggésben, a szabadalom másoknak a piacról való kizárására való;
- a szabadalmasnak nincs jogi kötelezettsége a találmány megvalósítására, így „blokkolhatja” azt;
- a szabadalom jogi érvénytelenítése hosszadalmas és drága;
- a szabadalmak nem a zseniális találmányokat védik, hanem egyszerű apróságokat védenek velük mások akadályozására;
- a legnagyobb korlátot az egyszerű dolgokat védő szabadalmak jelentik (pl. folyamatjelző csík az informatikában);
- bizonyos területeken a szabadalmak közti keresés az egységes terminológia hiányában nehézkes (szoftverek), így nem lehet megvizsgálni a szabadalmakat, hogy elkerüljük a megsértésüket;
- a szabadalmak fékezhetetlenül szaporodnak: átláthatatlanná válik a rendszerük;
- minél több a szabadalom, annál több a probléma;
- a szabadalmak magas száma nem a nagy feltalálói aktivitást, hanem a társadalom erkölcsi színvonalának csökkenését jelentik;
- a bejegyzett szabadalmak a vállalatok egymás ellen használható fegyverei, amelyeket kölcsönös egyezség alapján nem használnak egymás ellen (vagy licencia-cserében egyeznek meg), csak harmadik fél ellen, így a vállalatok összefonódásának eszközei;
- az Európai Szabadalmi Hivatal a szabadalmi díjából él, így érdeke, hogy minél több szabadalmat adjon ki;
- a szabadalmak szaporodása egy értékrontó spirál negatív szinergiarendszerének a része.

Ezeket a szempontokat figyelembe véve bizonytalannak látszik az innovációnak a benyújtott szabadalmak számán keresztül való mérése, sőt a feltalálói aktivitás mérőszámaként is megkérdőjelezhető a jósága. Országok összehasonlítására pedig még kevésbé látszik alkalmasnak, hiszen az egyes EU országok szabadalmi hivatalai eltérően értelmezik az európai uniós irányelveket, bizonyos országok gyakrabban adnak ki szoftverekhez kapcsolódó szabadalmakat, mások ritkábban. (www.nosoftwarepatents.com) Elvileg ugyanis nem szabad csak számítógépek által használt szoftverekre szabadalmat kiadni, azonban ha a szoftver pl. egy gyártósor működéshez elengedhetetlen része, akkor szabadalmaztatható. McQueen (2005) szerint 1996-ban a szoftverhez kapcsolódó szabadalmak nagyon gyakoriak voltak Németországban, Spanyolországban, Norvégiában és Finnországban, míg az Egyesült Királyságban, Olaszországban és Svájcban ritkák.

Ez utóbbi tényezőt kiküszöbölendő szokás az USPTO (United States Patent and Trademark Office) vagy az EPO (European Patent Office) által bejegyzett, tehát nemzetközi oltalom alá kerülő szabadalmakat vizsgálni. McQueen (2005) szerint emellett igen nehéz megállapítani, hogy az egyes szabadalmak melyik országból származnak. A szabadalmakat leggyakrabban cégek kutatócsoportjai nyújtják be, ráadásul Európában a korábbi gyakorlattal ellentétben többnyire rögtön az EPO-hoz (European Patent Office), és azt megelőzően nem kérnek védelmet a nemzeti szabadalmi hivataltól. Ha mégis kértek, az elvileg támpontot nyújthat, de a nemzeti hivataloknál adott kérelmek sem feltétlenül az adott országból származnak, pl. Svájc németül beszélő részéről az innovátorok ugyanolyan gyakran küldik Münchenbe, mint Bernbe szabadalmi kérelmüket, érthető módon, hiszen a jóval nagyobb országokkal körülvevett apró Svájcban kért egyedüli védelemnek nincs túl sok értelme. A svájci inventorok is leggyakrabban egyenesen az EPO-hoz fordulnak. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a szabadalmon kívül a találmány titokban tartása vagy annak gyors piaci bevezetése szintén hatékony eszköz a találmány védelmére, tovább csökken a szabadalmak fontossága az innováció mérésében. (Deyle – Grupp, 2005) Macdonald (2004) egyenesen azt állítja, hogy a szabadalomban csupán azért hiszünk, mert olyan viszonylag könnyen mérhető, kézzelfogható dolog, ami az innováció mítoszát hordozza magában.

Az USPTO által kiadott szabadalmakat vizsgálja Furman et al. (2002) és Furman és Hayes (2004), amikor az országok (az ő megfogalmazásukban nemzetek) innovatív kapacitásának mérésére vállalkozik. Az eredményeik érdekesek, egyrészt 3 hierarchikusan elhelyezkedő csoportra osztják az első vizsgálatban szereplő 17 országot, majd a második vizsgálatban (Furman és Hayes, 2004) megállapítják, hogy az 1973-1999-es periódus alatt mely országok innovatív kapacitása változott jelentős mértékben, az ország történelmi hagyományai alapján nem várható módon. A továbbiakban azonosítják azokat a tényezőket, amelyek konkrétan befolyásolták a felzárkózó országok innovatív kapacitásának növekedését. A szerzők hallgatnak azonban a szabadalmak és a nemzetek innovatív kapacitásának gyenge összefüggésének problémájáról.

3. 2. 1. 2. Területek innovativitásának mérése a támogató környezet vizsgálatán keresztül

Térségek innovativitása az alapján is jellemezhető, hogy a térség mennyire támogató környezet az innovációk számára. A támogató környezet tulajdonságait különböző szerzők különbözőképpen adják meg.

Puche (2000) megállapítja, hogy vannak innovatív vállalkozások, amelyek bizonyos típusú környezetben koncentrálódnak, melyekből a vidéki vagy kisvárosi térségek sem záródnak ki. Az ilyen vállalkozásokat befogadó térségekre jellemző, hogy

- egy sor (az adott típusú) innovációt támogató tulajdonsággal rendelkeznek (pl. összegyűlt know-how vagy tacit jellegű tudás, képzett munkaerő, megfelelő infrastruktúra, egyetemek és kutatóintézetek közelsége stb.)

- a (kisméretű) innovatív vállalkozások a térségben elérik a fejlődés felgyorsulásához szükséges kritikus tömeget.

Rechnitzer (1991) a magyarországi városhálózat innovációs potenciálját vizsgálva, először is felállítja a városok innovatív képességét szerinte jellemző szempontrendszer. A városok innovációs potenciálját szerinte részben a település térségi, regionális helyzetéből adódó exogén, részben pedig települési jellegéből fakadó endogén tényezők határozzák meg. Ez utóbbit részletezve a társadalmi szerkezetet, a történelmi hagyományokat, a kulturális értékeket, az infrastrukturális ellátottságot és az intézményi felszereltséget emeli ki. Összesen 33 változót vizsgál 5 csoportba osztva. Ezek:

- centrum funkciók (intézményellátottság, természetes szaporodás, 1000 lakosra jutó épített lakások száma, stb.)

- gazdasági aktivitás (kereskedelmi forgalom mutatói, lakossági tőkeállomány, jövedelmek nagysága stb.)

- kommunikációs aktivitás (telefonok, számítógépek, gépkocsik, útlevelek száma)

- szellemi erőforrások (iskolai végzettség, középiskolákkal való ellátottság, stb.)

- társadalmi aktivitás (lapok előfizetőinek száma, választásokon való részvétel)

A kutatás eredményeként innovációs potenciáljuk alapján 5 csoportra osztja a magyarországi városokat és az eredményeket térképen is feltünteti. Eredményei közül legérdekesebb, hogy az innovációs potenciál erős összefüggést mutat a városok méretével, valamint megyeszékhelyi funkciójukkal, vagyis a térség nagyvárosai egyben annak innovációs központjai is. Az ilyen városokban szerinte az exogén és endogén tényezők szinergikus egymásra hatása az, ami szerinte további innovációkat gerjeszt.

3. 2. 1. 3. Területek innovativitásának mérése a térség vállalatainak innovatív viselkedése alapján

A térség innovativitását vizsgálva kézenfekvőnek látszik, hogy a térségben működő vállalatok innovációs tevékenységét leíró mutatók alapján, az innovatívnak ítélt vállalatok számából, azok térbeli eloszlásából is ki lehet indulni.

Puebla (2000) a spanyolországi Valencia régió innovativitását vizsgálja, méghozzá úgy, hogy a vállalkozások innovatív viselkedését méri fel, majd elkészíti a régió innovativitási térképét. A vállalkozásokat három csoportra osztja: dinamikus (vagy vezető) típusúakra, befogadó (vagy fogékony) típusúakra és passzívakra. A tanulmány szerint innovatív térségek azok, ahol a

dinamikus vállalkozások viszonylag nagyobb számban fordulnak elő. Azokat a vállalkozásokat sorolja a dinamikus kategóriába, amelyekre a következő három feltétel egyszerre teljesül:

- Saját bevallásuk szerint az elmúlt 3 évben bevezettek valamilyen előrelépést, fejlődést jelentő innovációt, amely a vállalkozás szempontjából fontos vagy szignifikáns.

- Ez az innovatív lépés besorolható a következő kategóriák egyikébe: kutatás-fejlesztés részleg indítottak; minőségbiztosítási rendszert vezettek be; nagyobb hangsúlyt kapott a tervezés; robot(ok), számítógépes vezérlés vagy valamely számítógépes vállalatirányítási rendszer bevezetése; a termelés rendszerének hatékonyabbá tétele, a termelés és a raktározás tervezése; pénzügyi és stratégiai tervezés; a kereskedelmi kapcsolatok és a vevőszolgálat javítása, új piacokra való bejutás, a márka imázsának javítása reklámokkal; energia-megtakarítás vagy az energia gazdaságosabb felhasználása; a környezeti károk csökkentése; újrahasznosító, recikláló rendszer kiépítése; területi növekedés; képzett munkaerő felvétele.

- Az elmúlt 3 évben versenyképességének javítása érdekében a következő listáról legalább két pontnak eleget tett: kutatás-fejlesztési részleg indítása; minőségellenőrzés vagy minőségbiztosítási rendszer bevezetése; tervezési metódusok bevezetése vagy számítógépes irányításra való átállás; számítógép-vezérlésű eszköz vagy robot bevezetése; raktárkészlet-csökkentő szervezési intézkedések (pl. Just-In-Time) bevezetése; új beszállítók beszerzése; más vállalkozásokkal való kereskedelmi együttműködés bevezetése; más vállalkozásokkal technológiai együttműködés bevezetése; kifinomult szolgáltatások (tervezés, technológia, marketing stb. területén) növekvő arányú igénybevétele; a munkaerő szakképzettségének szintje emelkedett; szakértők bevonása.

Szerinte ennek az osztályozásnak a segítségével viszonylag pontosan körülhatárolhatók az innovatív területek.

Inzelt – Szerb (2003) Baranya-megye innovativitását vizsgálta. Ehhez kérdőívvel kereste meg a megye vállalkozóinak a mintába választott csoportját. A kérdőíveket hagyományos statisztikai módszerekkel értékelték, majd ökonometriai modellt állítottak össze. A statisztikai elemzés alapjául egyrészt az Oslo kézikönyv meghatározását használták, miszerint az a vállalkozás tekinthető innovatívnak, amely a vizsgált időszakban legalább egy termék- vagy technológiai innovációt megvalósított; másrészt Malecki – Veldhoen 1993-as definícióját, miszerint az a vállalkozás innovatív, amely árbevételének legalább 20%-a származik a megelőző 3 évben bevezetett termékinnovációból. (Az új termékkel nyert árbevétel aránya a teljes árbevételhez képest a kis, esetleg start-up vállalkozások javára torzítja az eredményt, ugyanis hátrányba kerülnek a nagyobb, sok termékük között csak néhány innovatívval rendelkező cégek.) Úgy találták, hogy Baranya-

megyében az innovatív vállalkozások aránya a válaszadó mikro- és kisvállalkozások körében alacsonyabb, mint a közepes és nagy vállalkozások körében.

A vállalatok innovativitását tehát a kutatók egyrészt az input oldalról (K+F, új technológia vagy képzés költségei), másrészt az output oldalról (új termék, vagy az általa hozott bevétel) mutatóival közelítik meg.

Ács (2002) szerint a vállalati innováció output oldalának közvetlen mérésére alkalmas módszer még a kereskedelmi és technikai újságok új termékeket bemutató rovatainak vizsgálata. Ennek a módszernek a K+F kiadások vagy a szabadalmak vizsgálatával szemben az az előnye, hogy a technikai innovációk legvégső stádiumához, a kereskedelmi forgalomba bocsátott termékhez férünk hozzá. Hiányossága lehet, hogy a nagy cégek innovációit alulreprezentálhatja, mert a nagy cégek innováció között több a technológiai innováció, az újságokban azonban csak a termék-innovációk jelennek meg. Ezt kompenzálhatja, hogy a reklám magas költségei miatt a kis vállalatok kevesebbet reklámoznak. Az ilyen, “irodalom-alapú” vizsgálat nagyon drága, ezért nem minden évben végzik, és nem is minden országban, így területi összehasonlításokra csak korlátozottan alkalmas. Ács ugyanitt összehasonlítást végez az “irodalom-alapú” és a szabadalmak megszámlálására épülő módszerek között, és úgy találja, hogy minden hibája ellenére a szabadalmakon alapuló becslés jó közelítése a technológiai fejlődésnek, és az “irodalom-alapú” vizsgálattal szoros korrelációt mutat.

2001 óta minden évben készül “Innobarometer” az Európai Bizottság (pontosabban a DG Enterprise) megbízásából az EU tagállamokról, Magyarország tehát először a 2004-es felmérésben szerepel. A mezőgazdaságot mind a négy felmérésből kizárták. A 2004-es vizsgálat a megelőző háromtól eltérő módszerrel készült, lévén, hogy csak azokra a vállalkozásokra koncentrált, amelyeknek az előző két évben volt valamilyen innovatív aktivitásuk. A felmérés célja annak bemutatása volt, hogy a cégek milyen innovációs tevékenységet folytatnak, és hogyan finanszírozzák azt. További cél volt a menedzserek véleményét megtudni a nemzeti szabályozásokról, és a cégek állami támogatással kapcsolatos tapasztalatait megvizsgálni. A 2004-es Innobarometer főbb konklúziói:

- A vizsgált cégek innovatív tevékenysége az elmúlt két évben inkább új vagy lényegesen jobb termékek és szolgáltatások kibocsátását jelentette, az innováció a gyártási folyamatban kevésbé volt jellemző, bár a cégek többsége ilyet is alkalmazott.
- Az innovatív vállalkozások nagy része nem tett lépéseket az innováció szabadalmaztatására, vagy kereskedelmi márkaként levédetésre.

- A vizsgált cégek 53%-a végzett házon belüli kutatást az elmúlt két évben, és egyharmad részük végzett piackutatást.
- A megkeresett cégek menedzsereinek csak kis része érezte úgy, hogy a nemzeti szabályozások betartása versenyhátrányt okoz a cég számára. A szabályozások a legmegterhelőbbnek Németországban bizonyultak.
- Az innovációhoz állami támogatásban részesülő cégeknek a támogatás elsősorban költségcsökkentésben és az innováció minőségének a javításában segített, nagy többségük számára a támogatás nem volt elengedhetetlenül fontos. Minden második cég az alkalmazottak képzésére kapott támogatást tartotta a leghasznosabbnak.
- A cégeket a kérdésekre adott válaszaik alapján 5 csoportra osztották: 1. kis, helyi érdekű és statikus (30%); 2. helyi érdekű, dinamikus (13%); 3. exportáló, nem innovatív (24%); 4. sikeres, innovatív (20%); 5. biztonságos, az állami szektort kiszolgáló (13%).

3. 2. 1. 4. Komplex indikátorok

Szokás még azt mérni, hogy a műszaki fejlődés (avagy az innováció) milyen mértékben járult hozzá a gazdasági növekedéshez. Ennek számításához a Cobb-Douglas-féle termelési függvényt, vagy annak valamely továbbfejlesztett változatát használják fel. Ez az eljárás, bár igen tudományosnak látszik és az OECD által is támogatott, a termelési függvény tényezőinek eltérő módszerekkel való becslése miatt szerzőnként egészen különböző eredményekre vezet. (A munkaerő és a tőkeinput mérésére nincsenek nemzetközileg elfogadott mérési módszerek, a függvény pedig ezeket a tényezőket igényli.) Mivel a számítás a nemzeti számlák rendszerén (SNA) belül marad, egyébként is csak országos szinten alkalmas összehasonlítására. Az összehasonlítások alapját a számolt Multi-Factor Productivity (MFP, inkább Európában) és a Total Factor Productivity (TFP, az USA-ban használatos elnevezés) mutatók adják, amelyek a „meg nem testesült technológiai haladást” jelentik. Számításuk azon alapul, hogy a GDP növekedésnek az a része, amit nem a tőke és a munkaerő hozzájárulása okoz, az a technikai fejlődésből származik, ez a TFP vagy MFP. Gyakorlatilag azonban a TFP vagy MFP más tényezőket is tartalmaz, pl. a skálahozadékat, a hatékonyságbeli változásokat, a ciklikus hatásokat és a mérési hibákat. További vizsgálódás tárgyát képezhetné tehát a MFP (TFP) tényezőkre való bontása. (Pakucs, 2003)

Országokra gyakran alkalmazott mérőeszköz a kutatás-fejlesztésre költött GDP (Gross Domestic Expenditure on R&D, GERD), ez jól mérhető, de a többi területegységre nem adható meg. Ezt használja pl. Conceição et al (2004), arról elmélkedve, hogy kinek a feladata lenne a K+F finanszírozása és mik az országonkénti tendenciák.

3. 2. 1. 5. Következtetések a területek innovativitásának méréséről

Az innováció definiálási problémáján túl egyéb tényezők is szerepet játszanak abban, hogy a vidéki térségek többsége kevésbé innovatívnak látszik a felmérésekben. Az egyik ilyen tényező a területi innováció értelmezése: nincs olyan területegység, amely tökéletesen alkalmas lenne a területi innováció alapegységkénti szereplésre. A következő korlátozó tényező az innováció mérésében rejlik: területek innovációját lehet mérni az adott területről származó szabadalmak száma, a terület vállalatának innovatív viselkedése vagy a térség innovációt támogató tulajdonságai alapján, illetve országok esetén ezeknél bonyolultabb, komplex indikátorokat is lehet alkalmazni. Egyik módszer sem tökéletes azonban, és nincs is köztük általánosan elfogadott – ahány szerző, annyiféle mérési variáció. Harmadrészt pedig a legtöbb innovációt mérő tanulmányból (az Innobarométerből is) kizárják a mezőgazdaságot, az agrárvállalkozásokat. Pedig miért ne lehetne egy agrárvállalkozás innovatív? Ráadásul éppen ez az az ág, ami a vidéki térségekre olyannyira jellemző (a városiakra pedig alig vagy egyáltalán nem). Talán ha ezt az egyetlen hiányt pótolnák az innovativitást mérő tanulmányok, akkor a vidéki területek is „láthatóvá” válnának az eredményekben. A fejezet konklúziója tehát, hogy *az a tény, hogy a vidéki területek kevésbé innovatívak, nemcsak az innováció tulajdonságainak, hanem az innováció definiálási és mérési nehézségeinek is köszönhető.*

3. 3. A területek versenyképessége

A területi innováció vizsgálata felveti a kérdést, hogy mennyiben azonos, ill. mennyiben függ össze a területek innovativitása a területek versenyképességével? A területek (régiók) illetve országok versenyképessége a médiában gyakran elhangzó kifejezés. A kutatók azonban nincsenek egységes állásponton arról, hogy létezik-e ilyen, és ha igen, akkor pontosan mit jelent.

Az első kérdés az, hogy egyáltalán versenyeznek-e a területek egymással? Hiszen nincs olyan játéktér, ahol a területeknek küzdeniük kellene, ellentétben azzal, ahogyan a vállalkozások küzdenek egymással a piacon, a területeknek nincs „piaca”. Másrésztől viszont igenis van a régiók között verseny: versenyeznek befektetőkért, megpróbálnak minél tetszetősebbnek mutatkozni mind a külföldi, mind a privát és az állami tőke csalogatása érdekében; versenyeznek a munkaerőért, hogy megfelelő életkörülményeket nyújtsanak a minél képzetesebb, kreatív és vállalkozóhajlamú munkaerőnek; versenyeznek a technológia terén, minél több tudást és innovatív tevékenységet próbálnak meg vonzani (Budd et al., 2004). Viszont nem rendelkeznek egy sor olyan tulajdonsággal, ami a megszokott versenyhelyzetekre jellemző: térségek nem keletkeznek (kivétekeléppen Hollandiában igen) és nem mennek csődbe; nem lépnek be vagy ki a piacról a vállalatokkal ellentétben.

A második kérdés, hogy mik, mekkorák azok a területek, amelyeknek van versenyképességük? Régiók-e, vagy országok inkább? Mi történik a határokon átnyúló, de összetartozó térségekkel? Az országokon belül is vannak igen különböző „versenyképességű” területek. Ez felveti a kérdést, hogy mi tart össze egy térséget? Az irodalomban a hangsúly az országok versenyelőnyéről egyre inkábbba régiók versenyelőnye felé tolódik el. Akár városoknak is lehet versenyképességük, ha egy bizonyos funkcióra szűkítjük le a versenyt, pl. Rotterdam, Antwerpen és Hamburg egymással versengő kikötővárosok. Kitson et al (2004) szerint azonban egy régió gazdasága több, mint a részeinek az összege, mivel közrejátszik egy sor erősen helyhez kötött, a helyre jellemző folyamat is. Egy régió gazdasága ugyanis sem a vállalkozásainak összességére nem egyszerűsíthető, sem kisméretű nemzetállamnak nem fogható föl. Ez azt is jelenti, hogy a régió az az egység, amelyre a versenyképesség a legnehezebben értelmezhető.

A harmadik kérdés, hogy miben, hogyan mérjük a versenyképességet? A politikusok leggyakrabban a GDP (bruttó hazai termék), GDP változás, egy főre eső GDP varázsszavakat használják, ezek azonban nyilvánvalóan nem mérik a versenyképességet. Egyes közgazdászok szerint a versenyképesség nem más, mint a termelékenység új néven nevezése. Mások szerint ennél sokkal összetettebb jelenségegyüttest takar. Mivel a termelékenység és az ahhoz hasonló „hard” mutatók nem magyarázzák meg a régiók eltérő fejlődési, gazdasági növekedési ütemét, egyre gyakrabban használnak „soft” vagyis puha mutatókat.

Az irodalom nem igazán ért egyet abban sem, hogy pontosan milyen tényezőkből fakad a régiók versenyképessége, illetve versenyelőnye. Számos szerző (Boschma, 2004; Budd et al. 2004) említi az intézményhálózat fejlettségét (institutional thickness), az adott területen összegyűlt tacit és kodifikált tudást, a vállalkozói készséget, és az innovatív milieu-t, mint a versenyképességet befolyásoló tényezőket. Valójában a versenyképesség magyarázatára egyre gyakrabban hangsúlyozzák az emberi erőforrásra vonatkozó jellemzőket. Kitson et al (2004) úgy látja, hogy a térségek versenyképességre ható soft tényezők a következők: az emberi tőke (a munkaerő minősége és képzettsége); a szociális illetve az intézményi tőke (a szociális és intézményi hálózatok kiterjedtsége, mélysége); a kulturális tőke; a kreatív/vagy tudástőke (az innovatív vagy kreatív embercsoportok jelenléte); és az infrastrukturális tőke (az infrastruktúra minősége és kiterjedtsége). Amelyek szerinte ugyanolyan fontosak, mint a térségben jelen levő termelő tőke.

A meghatározási, mérési és tényezőkre bontási viták ellenére erősen benne van a köztudatban, hogy létezik ilyen, nemzetekre ill. területekre jellemző versenyképesség. Nem biztos, hogy ennek oka, lehet hogy következménye, hogy az EU-ban felállt a European Council of Competitiveness,

rendszeresen készül Competitiveness Report a tagállamok versenyképességéről, és megszületett a Lisszaboni Stratégia (Lisbon Strategy) azzal az ambiciózus célkitűzéssel, hogy eltüntesse az EU és az USA versenyképessége közötti egyenlőtlenséget. Az USA-ban ugyanakkor létrejött a Competitiveness Policy Council, és olyan kutatóintézetek, mint Institute for Strategy and Competitiveness (Harvard, MA, USA), vagy Council on Competitiveness (Washington, DC, USA). (Kitson et al. 2004) De nemcsak a makro-ökonómia szintjén, hanem regionális és helyi szinteken is középpontba került a versenyképesség a '90-es évek elejétől kezdve. Sőt, az EU a kevésbé fejlett térségeinek versenyképességét „szociális kohézió” (social cohesion) címszó alatt kívánja előmozdítani.

Mindenféle szinten (kormányok, régiók, városok stb.) nagy az igény arra, hogy megtudják, hogy hol állnak a versenyképességi ranglistán. Készülnek is ilyen listák: az Institute for Strategy and Competitiveness állítja elő a World Knowledge Competitiveness Index-et, hogy felmérje a föld vezető tudásgazdaságait, és a European Competitiveness Index-et is itt számítják, ami városokat és régiókat állít sorrendbe. A magyar kutatók közül Lengyel (2000) foglalkozik a regionális versenyképességgel. Piramis alakú modellt alkotott annak összetevőiről, ahol a piramis csúcsán a végcél, a helybeliek magas életszínvonala, boldogsága áll, amely szerinte csak egy „versenyképes” térségben lehetséges.

A terület versenyképessége tehát nem azonos a terület innovativitásával, hanem annál tágabb fogalom. Meghatározása, összetevői, mértékegysége és változásának mérése a terület innovativitásának meghatározásához foghatóan összetett probléma.

3. 4. Az innovátor személye

Innovációról beszélve nem szabad elfelejtenünk, hogy az innováció forrása mindenkor az innovatív ember. De vajon milyen különleges tulajdonságok tesznek valakit innovátorrá, van-e tipikus innovatív személyiség és miben különbözik az innovátor a vállalkozótól és a tudóstól? Ezekre a kérdésekre keresi a választ ez a fejezet. Hogy megvannak-e ezek a személyiségek vidéken, és ha igen, miért (nem) és hogyan (nem) bontakozik ki innovatív képességük, arról egy következő fejezet szól.

3. 4. 1. A tudós

Az innováció a megvalósult, gazdasági hasznot hajtó invenció. Az invenciók, vagyis az újítások egy része tudósok munkájának az eredménye. A tudósok között rendkívül érdekes csoport a géniuszoké.

Nincs módomban részletesen tárgyalni tudós lángelmék életútját, módszereit, feltalálásaik történetét, szeretném azonban az innovációnak azon tulajdonságához kapcsolódóan, hogy időben csomósodva, ciklikusan jelentkezik, a tudós géniuszok néhány érdekes (hasonló) vonására felhívni a figyelmet.

Megdöbbenő és látszólag megmagyarázhatatlan jelenség, hogy a zsenik (géniuszok) térben és időben koncentráltan jelennek meg a történelem folyamán. Vaclav Smil Nature-ben megjelent cikke (Smil, 2001) több példát is idéz: ilyen volt Firenze a 16. század első évtizedében, ahol a Piazza della Signorián sétálgatva bárki összefuthatott Leonardo da Vincivel, Raffaellóval, Michelangelóval vagy Botticellivel. Smil érdekes megfigyelése, hogy a tudomány nagyjai közül valószínűtlenül sokan születtek Budapesten 1898 és 1908 között, és ennek csoportnak tulajdonítható a huszadik század legmeghatározóbb tudományos vívmányainak egy része. (Budapesten született 1898-ban a fizikus Szilárd Leó, az atomreaktor szabadalmaztatója; 1900-ban született Gábor Dénes, három évvel később Neumann János, 1908-ban Teller Ede.) Ha pedig e korszak kezdetét kicsit korábbra tesszük, és a lángelméket nemcsak a fizikusok között keressük, a budapesti kört ki kell egészítenünk Kármán Tódorral (1881–1963); Szent-Györgyi Alberttel (1893–1986); valamint Polányi Mihállyal (1891–1976). Smil nem talál magyarázatot a kérdésre, hogy miért éppen Budapesten „teremtek” ezek a 20. század nemcsak tudományos, hanem politikai életét is befolyásoló lángelmék, hiszen a Monarchiának nem Budapest volt az egyetlen nyüzsgő szellemi étellel bíró nagyvárosa.¹ Palló (2004) azt mondja, hogy a tudományban is vannak centrumok (pl. a 18. és 19. században Franciaországban a kémia területén) és centrumokhoz kapcsolódó perifériák.

Valószínűleg nemcsak helyhez kötődik a lángelmék születése. Devezas – Corredine (2001) szerint egyes tudományágak egy bizonyos korszakban nagyot fejlődtek (pl. a kvantumelmélet 1900 – 1927 között, amikor a témában született publikációk 90%-a készült) és azóta is többé-kevésbé ebben az állapotban maradtak. Vagyis az egyes kutatási témák nem folyamatosan fejlődnek, hanem gyors fejlődési szakaszokat hosszú stagnálás követ. A szerzők szerint ilyenek például az elektromágnesesség, a relativitás, a genetika egyes ágai.

A tudósok közti kapcsolatháló viszonylag jól feltérképezhető közös publikációik alapján. Tréfás kedvű matematikusok például számon tartják saját Erdős-számukat, amelyet úgy számolnak, hogy a nagy matematikus Erdős Páltól (1913 – 1996) mért publikációs távolságot mérik. Erdős Pál saját Erdős-száma 0, a vele közös publikációt írt tudósoké 1, azoké, akik Erdőssel nem publikáltak, de

¹ Palló (2004) szerint a tudósok életútjának közös vonása, hogy Budapestről elvándoroltak, Németországban, Nagy-Britanniában vagy az USA-ban kötöttek ki. Vándorlásuk nem egyedül a politikai helyzetnek köszönhető, hanem a “push and pull” modell szerint a tudományos és szellemi központnak számító országok (Európában Németország; USA) vonzó hatása és a szülőföld taszítása (politikai helyzet, meg-nem-értettség, csekély jövőbeli kilátások) egyszerre kell, hogy fellépjenek, és a két erő eredője “mozdítja el” a tudósokat saját hazájukból.

olyan tudóssal igen, aki Erdőssel együtt publikált 2, stb. (Az Interneten megtalálható az Erdőssel valaha együtt publikált tudósok listája.) Aki soha, semmilyen írást nem publikált, annak Erdősszáma végtelen sok.

3. 4. 2. Feltaláló, vállalkozó, tudós

Feltűnően sok olyan innovációval foglalkozó írás készült, amely egyáltalán nem tesz említést arról, hogy az innováció forrása az ember. Steiner (1995 szerint) csak lassan kezdték a kutatók észrevenni, hogy különféle emberek, ha különböző szerepeket kapnak, eltérő újítást produkálhatnak. Azt is megállapítja, hogy csak emberek képesek a piac és a szervezet szükségleteit a technikai lehetőségekhez illeszteni. Ez az „újfajta összeillesztés” magyarázatot igényel, mégpedig sokszor a megszokott formákat, eljárásmodot megtörő magyarázatot, esetenként a hierarchia és a bürokrácia átvágását. Az innovátor (legalábbis ideje egy részében) úgy gondolkodik, hogy egyik szeme a „valóság nagy, komplex képén” van, ellentétben a tudományos kutatóval vagy a mérnökkel, aki egy kérdéskörre koncentrálna, attól el nem szakadva. Az innováció „mágikus pillanata”² az a perc, amikor az innovátor elszakad tudományos és mérnöki tradícióitól és egyéniségének teret enged, történjen ez akármilyen kis innovatív projektben. Steiner odáig merészkedik, hogy a tudósok és a mérnökök csak a hitelesség, az innováció „mágikus pillanatában” válnak innovátorokká. A tudományban dolgozók között elterjedt nézet, hogy bizonyos tudományos módszereket kell alkalmazni, amelyek nélkül a mérnöki vagy tudományos teljesítmény nem „jó”. A „jó tudomány” az aprólékos elemzést a kreativitás rendetlen, szabálytalan megnyilvánulásai elé helyezi. Az innováció ezzel szemben képzeletét szabadon engedő, vizionáló egyént feltételez. Taylor (1996) szerint azonban a „feltalálás csupán 1% ihlet és 99% izzadság” (Edison híres mondása ez) vagyis az ötlet születése a feltalálás könnyebbik része, míg az ötlet használhatóvá tétele, a módszer és az anyagok összehangolása, a technológia tökéletesítése, valamint a találmány szükségességének és hasznos voltának a közösséggel való elfogadtatása már sokkal nehezebb feladat. Ez azt is jelenti, hogy sem a feltalálás evolúciós elmélete (minden egyes találmány visszavezethető kifejlődése hosszú családfájának elemeire, amelynek csúcán az innováció a családfa elemeinek új kombinációiként jelenik meg, de azokból logikusan következik), sem a feltalálás revolúciós elmélete (a találmányok készen pattannak ki zseniális személyiségek agyából, akik maguk, személyükben felelősek a technika fejlődéséért) nem ad kielégítő magyarázatot, hiszen a valódi magyarázat a kettő között lehet. Taylor (1996) szerint az inventor (feltaláló, termékfejlesztő) és a vállalkozó ember rendkívül különböző tulajdonságokat kamatoztat. Még a

² „The magic moments of innovation arise when scientists or engineers assert their individuality, break free from the structured thinking of their traditional methods, and synthesize novel interpretations that move their projects in new directions.” (Steiner, 1995. pp. 431)

feltaláló-zseni és találmányai gyártását és értékesítését megszervezni kezdő Edisonban sem jött létre a feltalálás és fejlesztés kreatív képességeinek és a vállalkozó üzleti és vezetési képességeinek optimális kombinációja, olyannyira nem, hogy az Edisont támogató befektetők a vállalkozások sikerének érdekében rövid időn belül minden vállalkozásának éléről elmozdították. Bár Edison a feltaláló-vállalkozó prototípusának tekinthető, és feltalálói híre és kapcsolatai a befektetők hosszú sorát vonzották vállalkozásaihoz,



Ábra 5: Edison 1888. június 18-án, hajnali 5.30-kor laboratóriumában, miután több napig egyfolytában dolgozott fonográfja tökéletesítésén. Forrás: Taylor, 1996

sikeresnek mégis inkább csak Menlo Park-i műhelye tekinthető, ahol technikusai és munkatársai segítségével 6 év alatt 400 szabadalmaztatott invenciót dolgozott ki, köztük a fonográfot. Lazear (2004) szerint a vállalkozónak több területen is jártasnak kell lennie (multi-skilled), ahelyett, hogy egy területen lenne különösen mély a tudása. Ő a Stanford Master of Business Administration diákjait vizsgálva jut erre a következtetésre; azok ugyanis, akik a diákok közül később vállalkozók lettek, egyetemi tanulmányaik alatt sokkal összetettebb tantárgyskálát választottak, mint azok, akik később másoknak dolgozva állásban helyezkedtek el. Ez ellentmond annak az elterjedt nézetnek, hogy a vállalkozók technikai szakemberek, akik innovációra alapozzák új vállalkozásukat. Az általuk alkalmazott innováció legtöbbször nem technikai, hanem üzleti jellegű és gyakran nem nagyobb annál a meglátásnál, hogy egy bizonyos üzlethelység alkalmas helyen van-e mosoda nyitására. Az innováció mára igen eltávolodott a találmánytól, tekintve, hogy szervezeti, szervezési és marketing jellegű innovációk gazdaságilag legalább annyira hasznosak lehetnek, mint a termékinnovációk. Elvonatkoztatva tehát a találmánytól és a feltalálástól, milyen emberek a vállalati innováció hordozói? Merészek, ötletesek, kreatívak, intelligensek. Arthur Herzog (1990) egyik regényének témája az elbutulás, ebben az egyik kiemelkedően intelligens főhős, mintegy a butulás elleni harc kezdeteként összegyűjti egy fehér papírra, hogy miben áll az ő kreatív intelligenciája. A következő lista az eredmény: „önmagukért játszani a képzetekkel; szellemi állhatatosság; az elme függetlensége; vágy az ésszerű rendre; eredetiség; a gondolatok ötletes felhasználása; könnyedség; hajlékonyság; a kivitelezés pontossága; a formák tisztelete; szerteágazó gondolkodás.” Ez ugyan elég költői megközelítés, de

sem pontosabban, sem „tudományosabban” nem tudnám megfogalmazni, mit tartok az innovatív ember attribútumainak.

Van der Poel (2000) a kívülállóknak a technikai fejlődésben játszott szerepére hívja fel a figyelmet. Szerinte gyakran kívülállók a vállalaton belüli gyökeres változások közvetlen kiváltó okai. Kívülállónak azokat a személyeket hívja, akik nincsenek bevonva a technológia tervezésébe és a technológiára vonatkozó döntéshozásba, vagyis nincsenek benne abban a rendszerben vagy hálózatban, amely a technikai fejlődést irányítja. Másrészt kívülállónak hív mindenkit, aki nem osztja az egy bizonyos cselekvésrendre vonatkozó szabályokat. Megállapítja, hogy bizonyos feltételek között a kívülállóknak van esélyük rá, hogy radikális technikai változások kiváltói legyenek. Ennek nagyon egyszerű a magyarázata. Azok a személyek, akik részeivé, tagjaivá válnak egy rendszernek (vállalatnak, részlegnek stb.) elkezdik követni annak szabályait. A rendszer tagjának maradni ugyanakkor a szabályok folyamatos tiszteletben tartását követeli meg. A szabálytörő magatartás deviánsnak számít, és bármely közösségben kiközösítésre számíthat. A rendszer tagjai tehát úgy érzik, hogy a szabályok be nem tartásával veszhetnek (vagy azok betartásával nyerhetnek) valamit, ezért aztán csak ritkán kerül sor szokatlan, a megállapodott szabályokat megtörő cselekvésre. A kívülálló bevonása olyan egyszerű módon is történhet, mint külső szakértői vélemény kérése, vagy a fogyasztók bevonása a tervezésbe. A kívülálló alapvetően két olyan tulajdonsággal rendelkezhetnek, amely alkalmassá teszi őket arra, hogy radikális technológiai változást idézzenek elő. Az első ilyen a mérnöki és tudományos ismeretek, a második a pénzügyi és menedzsment ismeretek. Kívülálló cégeket bevonni azért lehet jó, mert ezek mindkét ismerettípus birtokában vannak. Külső szakértők, tudósok vagy mérnökök rendelkeznek a kellő tudományos és mérnöki ismeretekkel, de a pénzügyi-, menedzsment-, és piaci ismereteknek híján vannak. A harmadik kívülálló-típus mindkét ismeret-típust nélkülözi, de társadalmi véleményformáló szerepe van bizonyos technológiák ellen, vagy mellett. (Civil szervezetek, lakossági fórumok, „zöldek” stb.) High (2001) szerint: „Outsiders often know different things to local people, and they are subject to different constraints and oportunities. But local knowledge is already grounded in its context and thus worthy of respect.” Vagyis nemcsak a kívülálló, hanem a bennfentesek, a helyiek, helybeliek által birtokolt tudás is fontos, hiszen az már része egy összefüggésrendszernek, már nem a semmiből indul ki.

3. 4. 3. Az innovátorok közti kapcsolatháló

Meyer (2005) szerint míg a 20. század elején az egyéni feltalálók vitték előre a technikai fejlődést, addig ma a találmányok és szabadalmak jó részét már nem zseniális egyéni feltalálók, hanem nagy cégek kutatórészlegei és egyetemek kutatócsoportjai nyújtják be. Míg a tudósok közötti

kapcsolatháló publikációik révén viszonylag jól nyomon követhető, az innovátorok közötti kapcsolatok már sokkal nehezebben térképezhetőek fel. Balconi et al. (2004) a szabadalmakon szabadalmasként ill. inventorként megjelenő neveket vizsgálta, arra nézve, hogy az olasz inventorok milyen jellemzőkkel bíró „kis világot”³ alkotnak, vagyis hogy az inventorok hálózata milyen tulajdonságokat mutat. Tulajdonképpen azt vizsgálták, hogy ki hány szabadalomban szerepel és kikkel együtt. A szabadalmakon szereplő neveket aszerint is csoportosították, hogy az illető kutatás-fejlesztésben dolgozó főiskolai/egyetemi előadó vagy nem. Úgy találták, hogy a szabadalmakon szereplő nevek (inventorok) erősen fragmentált hálózatot alkotnak, és hogy a felsőoktatási intézményekben dolgozók valamivel több kapcsolattal rendelkeznek, mint az egyéb foglalkozásúak. A szabadalmakon szereplő személynevek hatványfüggvény-eloszlást mutatnak, ha arra nézve vizsgáljuk őket, hogy az adott név hány szabadalmon szerepel, vagyis viszonylag kevesen szerepelnek több szabadalmon, míg nagyon sok személynév csak egyetlen szabadalmon szerepel. Azt is megállapították, hogy a kémiai és az elektronikai szabadalmak azok, amelyeket általában nagyobb csapat készít el, vagyis ezeken sok név szerepel. Az innovátorok hálózatának feltérképezésére gyakran használt (tudományosnak számító) eszköz a szabadalmakon annak a vizsgálata, hogy melyik másik szabadalmakra épül, melyeket idéz a szabadalmi dokumentum. Elvileg ez akár jó mutatója is lehetne annak, hogy az egyes szabadalmasok melyik másik szabadalmakat ismerik és használják fel, ill. fejlesztik tovább, hiszen nyilvánvalóan a saját cégük, kutatórészlegük korábbi szabadalmait, személyesen ismert kutatótársaik munkáit, hazai konkurensaik, klaszterükbe tartozó stratégiai szövetségeseiket idézik leggyakrabban - gyakorlatilag azonban nem ilyen egyszerű a helyzet. Az idézett szabadalmakat ugyanis biztosan megvizsgálják arra nézve, hogy azokhoz képest tartalmaz-e újdonságot a beadott szabadalmi kérelem, tehát célszerű az idézési kötelezettségnek eleget téve a lehető legkevesebb szabadalmat idézni (Pakucs - Papanek, 2006). Másrészt pedig tanácsos olyan szabadalmakat idézni, amelyek az adott országban kerültek védelem alá, hiszen a szabadalom területi jellegű, tehát csak abban az országban (illetve az EU esetén ország-csoportban) nyújt védelmet, ahol ezt kérték rá. Ha pl. magyar védelem kérelmezésekor amerikai védelem alatt álló szabadalmat idéz a szabadalmat kérelmező, akkor felhívja a figyelmet olyan szellemi tulajdonára, amely csak a saját országában élvez védeltséget, könnyen beazonosíthatóan egy amerikai szabadalom továbbfejlesztése, és könnyen lemásolható. Ezért aztán a szabadalmak többnyire a saját országuk szabadalmait idézik, azok közül is csak a lehető legkevesebbet. Az is következik ebből, hogy pl. az USA-ban levédett nem USA-beli szabadalmakat sem idézik az Egyesült Államok szabadalmi kérelmezői, hiszen ezzel ugyancsak felhívnák magukra külföldi konkurensaik figyelmét. A szabadalmasok közötti

³ A „kis világról” bővebben a Hálózatok c. fejezetben lesz szó.

ismeretségi hálózat feltérképezésére tehát a szabadalmakon szereplő idézeteket vizsgálni torzított eredményeket hoz.

3. 4. 4. Összefoglalás és következtetések az innovátor személyével kapcsolatban

Az innovációval foglalkozó terjedelmes irodalom ellenére úgy tűnik, hogy az innovátor személyéről elég keveset tudunk. Érdekes jelenség, hogy a tudomány és technika előrevivőinek tartott géniuszok nem random módon, időben és térben véletlenszerűen születtek a világtörténelemben, hanem időben és térben „csomósodva”. Talán ennek köszönhető, hogy a tudomány egyes ágai néhány év(tized) alatt nagyot fejlődnek, aztán akár hosszú időre is megtorpannak. Az új dolgok felfedezése azonban nemcsak a tudományra tartozik, ebben a tudósokon kívül a vállalkozóknak és a feltalálóknak is nagy szerep jut. Az innováció mára igen eltávolodott a találmánytól, tekintve, hogy szervezeti, szervezési és marketing jellegű innovációk gazdaságilag legalább annyira hasznosak lehetnek, mint a termékinnovációk. Így az innováció mozgatójának a vállalkozó tekinthető. A szabadalmakkal védett innovációk azonban nem éles eszű vállalkozókhoz, hanem nagy cégek kutatócsoportjaihoz kötődnek. A vállalati innováció kiváltói ugyanakkor gyakran kívülállók, jöttmentek, akikre nem vonatkozik az adott vállalkozás vagy közösség szabályrendje. Hogy az inventorok mennyire ismerik egymást és egymás munkáit, vagyis hogy milyen kapcsolatban állnak, még felderítésre vár.

Ezek ismeretében érdemes lesz megvizsgálni, hogy a vidéki térségek fejlődésében milyen szerepet játszanak a kívülről érkezettek, valamint hogy egyes térségek kiemelkedően dinamikus fejlődése összefüggésbe hozható-e egy bizonyos innovátor típusú személy, illetve ilyen emberek „időben és térben csomósodva” megvalósuló fejlesztési munkájával.

3. 5. Az innováció terjedése

Ahhoz, hogy megállapíthassuk, hogy a vidéki térségek miért és hogyan maradnak ki az innovációból, tudnunk kellene, hogy hogyan, milyen kapcsolatok vagy hálózatok mentén terjed az innováció. Az innováció terjedésének (innovation diffusion) tengernyi az irodalma, mégsem találtam benne kielégítő választ kérdéseimre. Az innováció térbeli és időbeli megjelenése és terjedése továbbra is misztikusnak tűnik, az erre vonatkozó elméleteknek se szeri se száma.

3. 5. 1. Az innováció időbeli eloszlása, térbeli terjedése

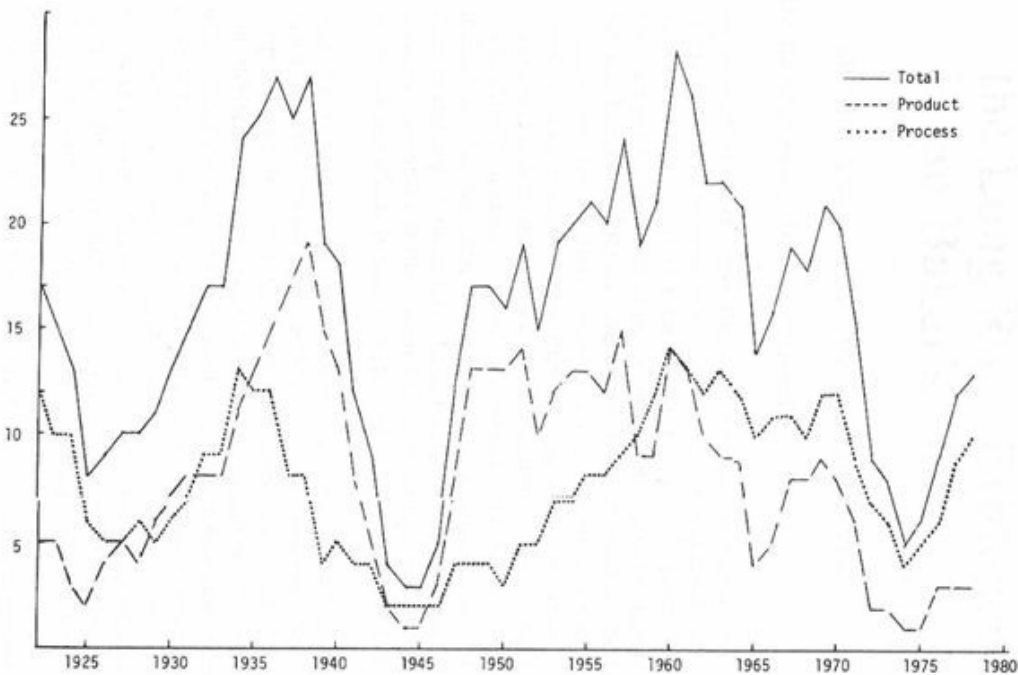
Kleinknecht (1987) szerint azt, hogy az innováció az időben nem egyenletesen oszlik el, már Kondratieff megfogalmazta a gazdasági fejlődés ciklikusságának okait keresve 1926-ban, Schumpeter (1939) továbbfejlesztette az elméletet. „Schumpeter három okra vezette vissza azt az

állítását, hogy a technikai innováció inkább hasonlítható robbanások sorozatához, mint folytonos átalakuláshoz. Először is azt bizonyította, hogy az innováció nem minden időpillanatban oszlik szét random módon az egész gazdasági rendszerben, hanem hajlamos bizonyos kulcsszektorokban és azok közelében koncentrálni, következésképpen természetéből fakadóan féloldalas és diszharmonikus. Másodszor pedig terjedésének folyamata is veleszületett módon egyenetlen, mivel először csak néhány vállalat veszi át, később a sikeres elsők farvizén sokan mások érkeznek.” – írta Schumpeter 1939-es munkájáról Freeman (1982).⁴

A legnagyobb tudományos érdeklődést a témában Mensch (1975) vívta ki, egyenesen az innovációk és az azokat megelőző invenciók időbeli eloszlására irányuló kutatásával. Eredményei azt mutatták, hogy az innovációk bizonyos időszakokban (véletlenül a Kondratieff féle gazdasági ciklusok mélypontjain) koncentráltan jelentkeznek.⁵ Az invenciók azonban az időben sokkal egyenetlesebb eloszlást mutatnak. Ezt magyarázza, hogy egyes bonyolult innovációk létrejöttéhez több tőle független anyag vagy eljárás feltalálására, kidolgozására is szükség volt, amelynek nyilván meg kellett előznie az új termék (eljárás, stb.) létrejöttét. Mensch tanulmánya hosszas vitára adott okot, egyrészt az elemzett innovációk és invenciók kiválasztási módja, másrészt az innovációknak a gazdasági ciklusokhoz való viszonyának magyarázata miatt. Bár vitatott maradt, hogy mi számítson alapvető fontosságú innovációnak („basic innovation”), és pontosan melyik időponthoz kössük az egyes innovációkat (pl. a szabadalmaztatás, az első termék piacra kerülése, vagy a termék átütő sikerének az időpontja számítson-e), valamint, hogy ennek függvényében pontosan mikorra esnek az innovációban gazdag időszakok, a további kutatások (pl. Clark et al., 1981) megerősítették, hogy

⁴ Az idézet eredetiben: “Schumpeter justified on three grounds his view that technical innovation was more like a series of explosions than and incessant transformation. First, he argued that innovations are not at any time distributed randomly over the whole economic system, but tend to be concentrated in certain key sectors and their surroundings, and that consequently they are by nature lopsided and disharmonious. Secondly, he argued that the diffusion process is also inherently an uneven one because, first a few and then many firms follow in the wake of successful pioneers.” Freeman, Christopher: Innovation and long cycles of economic development. 1982. <http://www.globelicsacademy.net/programme.asp> Elérve: 2005. márc. 11.

⁵ Nem lenne igazságos elhallgatni, hogy az innováció ill. az invenciók ciklikusságán kívül más kutatók más magyarázatokat is találtak a gazdasági hosszúhullámok létre. Devezas – Corredine (2001) a Kondratieff által leírt kb. 50 éves gazdasági ciklusokat társadalmi-szociális magatartásformákkal köti össze, és megjegyzi, hogy több hagyományos társadalom is felhasználta ezeket társadalmi-szociális életük szervezésében. Az ószövetségi zsidó társadalom pl. 50 évente jubileumi évet tartott, amikor minden adósságot el kellett engedni; az aztékok és a maják 52 évente tartott vallási ünnepe, a Xiuholpilli alkalom volt a ruhák és a cserépedények önkéntes szétrontására és az adósságok elengedésére, így kötve össze az évek fordulását a gazdasági megújulással. Devezas – Corredine (2001) beszámol Modis (1992) nézőpontjáról, miszerint a Földnek, a Holdnak és a Napnak együttesen 56 éves a ciklusa, amely szintén hatással lehet viselkedésünkre. Ezeken kívül valószínűleg számos más elmélet is született a jelenség magyarázatára. A magyar közgazdászok közül Jánossy (1966) és Bródy (1980 és 1983) tettek hozzá érdemben ehhez a vitához.



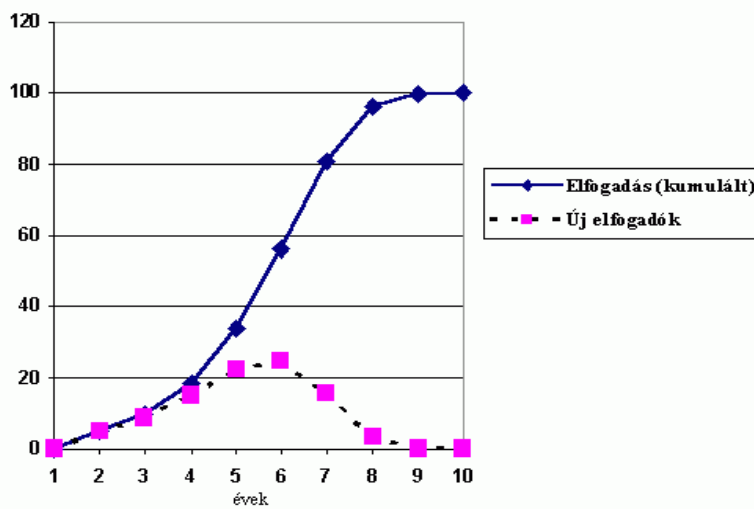
Ábra 6 A brit ipar radikális innovációinak időbeli eloszlása. (A termék-, a folyamat- és az összes innováció szerepel az ábrán.) Forrás: Kleinknecht, 1987 (75. old.).

az innováció eloszlása időben nem egyenletes, és jelentős időbeli csomósodás tapasztalható. Az innováció dinamikus viselkedését összességében az adja, hogy térbelisége és időbelisége összefügg: azzal, hogy egy innováció elterjed a térben, gyakorlatilag megszűnik innovációnak lenni. Vagyis minden, ami az innováció terjedését segíti, enyészését segíti elő egyben. Ugyanakkor minden ilyen módon elenyészett innováció, mire végképp szétporladt, a gazdaságot egy magasabb (technikai) szintre emeli. Ezután (vagy inkább eközben) pedig újabb innovációk jelennek meg, amelyek elindulnak a térbeli szétterjedés útján stb. Az innováció tehát mintegy pulzál az időben. Hogy hol és mikor jelenik meg, hogy elősegíthető-e a megjelenése, hogy milyen a viszonya az időben előtte született innovációkhoz, és milyen tényezők akadályozzák a terjedését, ezek a főbb megválaszolendő kérdések.

Az innováció terjedését hagyományosan S-görbével szokás leírni (pl. 6. ábra), hiszen egy új ötletet kezdetben kevesen alkalmaznak, majd az ő tapasztalataikkal felvértezve egyre többen követik ezeket a pionírokat, végül kevesen csak egészen későn csatlakoznak, és néhányan egyáltalán nem csatlakoznak az újításhoz. Az innováció terjedésének ez a modellje szerintem több okból sem állja meg maradéktalanul a helyét. Miért ne lehetne innovatív lépés kimaradni bizonyos típusú változástól, ha mindenki más változtat? (Pl. az újabb és újabb innovatív vegyszerek használatának

elfogadása helyett biogazdálkodásra átálló farmerek az ezzel foglalkozó tanulmányokban rendre „maradinak”, az „innováció terjedése gátjainak” stb. számítanak. [Ryan – Gross (1950) in Greenhalgh et al. (2005)] Ezzel persze visszaérkeztünk az innováció definiálási problémájához, vagyis hogy egy bizonyos újítás elfogadása innovációnak számít, ugyanakkor annak el nem fogadása is számíthat innovációnak, ha azt mindenki más elfogadta. Másrészt ez a modell már nem jellemzi jól a piaci viszonyokat, hiszen már nem kevés kapcsolattal rendelkező, csaknem elszigetelt egységek alkotják a gazdaságot, mint a fent idézett tanulmányban [Ryan – Gross (1950) in Greenhalgh et al. (2005)] vizsgált Iowa állambeli kukoricatermesztő farmerek esetében.

Az innovációt elfogadók aránya (%)



Ábra 7: Az innovációk terjedésének általános empirikus görbéje. Forrás: Letenyei, 2000

Az innováció terjedése bizonyos növények terjedésére emlékeztet. Kedvező körülmények között pl. tömegesen elszaporodnak egyes alfafajok az év egy bizonyos

időszakában (ebben közrejátszik pl. a vízhőmérséklet, a tápanyagok koncentrációja, a víz oxigéntartalma, stb.), egy idő után azonban ezek a túlszaporodott populációk összeomlanak, és átadják a helyüket más fajoknak. De így viselkedik a gyapjaslepke hernyójának populációja is, amely ellen felesleges védekezni, egyetlen orvosság ellene, hogy idővel olyan mértékben szaporodnak el a hernyók, hogy éhen pusztulnak. A szukcesszió során egy megbolygatott területen (egy felszántott legelőn vagy egy magára hagyott meddőhányón) először ún. pionír növények jelennek meg, amelyek fokozatosan előkészítik és átadják a helyüket más, igényesebb növényeknek. Az ilyen, átalakulóban levő társulásokba viszonylag könnyebb betörnie új fajoknak, míg pl. egy bolygatatlan zárótársulásban (pl. fenyőerdőben) kevesebb esélye van a szél által szállított magvakkal arra, hogy élőhelyet találjanak. A kívülről érkező, jöttment növényeket a botanikában xeniának nevezik. Vannak köztük invazívok, amelyek agresszívan beavatkoznak a helyi növénytársulásokba, kiszorítanak korábban gyakori fajokat; míg mások nem okoznak ilyen nagy változást. Egy erősen terjedő invazív növény (pl. parlagfű, selyemkóró) megváltoztatja az egész társulást, mint ahogyan egy radikális innováció teszi (az akár hálózatokba rendeződött) gazdasággal. A növényi és állati populációdinamika modellezésére sok módszer született, amelyeket talán az „innovációdinamikára” is alkalmazni lehetne.

3. 6. Az innováció és a gazdasági, társadalmi hálózatok

Chakravorti (2004) azt vizsgálta, hogy hogyan hat az innováció terjedésére a piaci szereplőkre mára egyre inkább jellemző tendencia, azok hálózatba rendeződése. Szerinte minél erősebbek egy adott piacon a hálózatok, minél “összekapcsoltabbak” a piaci szereplők, annál nehezebb egy innovációt elfogadni, és annál lassabb annak terjedése. Az innováció ugyanis megbontja a piacon létező pillanatnyi egyensúlyt, a “status quo”-t, ezért az egyensúlyi helyzetben lévő piac ellenáll. Ez az ellenállás erősebb, ha a piaci szereplők sok szállal kötődnek egymáshoz, vagyis, ha az általuk alkotott hálózat sűrű és erős. Sokkal könnyebb lenne egy innovációt elfogadtatni, ha a piaci szereplők egymástól függetlenek lennének. De mivel a piac egyre inkább “hálózatszerűvé” válik, az innovációknak is egyre nehezebb lesz tért hódítaniuk. A szerző tanácsokat ad arra nézve, hogyan lehet mégis betörni egy hálózatok alkotta piacra. Az innovátornak nemcsak a piaci egyensúlyt kell megbontania, hanem gondosan új egyensúlyt is kell építenie, kezdeti lépéseit ennek a végcélnak kell alárendelnie. Vagyis pontosan ki kell dolgoznia az új egyensúlyi helyzet jellemzőit és abban a saját helyzetét, és innen visszafelé indulva ennek a célnak kell alárendelnie minden lépését. Úgy kell a piac szereplőinek viselkedését összehangolnia, hogy egyszerre megfelelő számú szereplő fogadja el az innovatív ajánlatot, az ő kritikus tömegük húzza majd a többi szereplőt az új egyensúly irányába.

Minden hálózat méretgazdaságossági előnyöket rejt. Minél nagyobb hálózat van egy termék körül, annál olcsóbb azt a terméket használni, míg a kis hálózatba ágyazott termékek drágábbak. (Ezt alátámasztja Porter (1998), aki szerint a klaszterbe rendeződött cégek úgy viselkedhetnek, mintha csatlakoztak volna más cégekhez, mintha nagyobb méretűek és kínálóak lennének, mégpedig önállóságuk és rugalmasságuk feladása nélkül. Ezért van, hogy egy klaszter jóval többet ér, mint tagjai értékének az összege.) Robert Metcalfe ezt a következőképpen fogalmazta meg: minden hálózat pontosan a tagok számának a négyzetét éri. Nemcsak a piacoknak, a hálózatoknak is van egyensúlyi állapotuk. Az egyes cégek úgy választanak stratégiát, hogy szisztematikusan átgondolják, hogy a többi cég milyen stratégiát fog követni. A hálózatoknak vannak csomópontjai, amelyek sok más ponttal vannak kapcsolatban. Az innovátor leggyorsabban úgy érheti el az összes szereplőt, ha először a csomópontokat keresi meg, tőlük indulva aztán gyorsan eléri a kevesebb kapcsolattal rendelkező szereplőket is. (Mint látható, Chakravorti gondolatmenete összhangban van Barabási-Albert Lászlónak a világunkat átszövő skálafüggetlen hálózatokról szóló elméletével.)

Letenyei (2000) áttekinti az innovációnak a társadalmi kapcsolatokon keresztüli terjedésével foglalkozó irodalmat. Három különböző irányzatot különböztet meg. Az elsőbe tartozó szerzők a

társadalomba gyengén beágyazott egyének szerepére hívják fel a figyelmet, mert ők képesek egyes társadalmi csoportok között közvetíteni („híd-szerep”). A második, a „kapcsolati diffúziós hálózatok modellje” Letenyei szerint arra épül, hogy a társadalom tagjainak személyes kapcsolatai befolyásolják az innovációk terjedési sebességét. Ezen a modellen belül négy csoportot különböztet meg: véleményirányítói modellt (ez azt feltételezi, hogy a nyilvánosnak szánt információ a csoport vezetőjén keresztül jut el annak tagjaihoz); csoporttagsági modellt (ez azt feltételezi, hogy egy újítás adott közösség tagjai között egyforma gyorsasággal terjed, így minden közösség jellemezhető egy innováció-terjedési mutatóval); személyes hálózati sűrűségeen alapuló modellt (eszerint az egyes személyeket körülvevő hálózatok nem egyforma „sűrűségűek”, a nagyobb hálózati sűrűséggel körülvett egyéneknek nagyobb az esélye az innováció átvételére); és végül személyes érintettség modellt (ez az újítást még el nem fogadó személyekre vonatkozik, akik akkor személyesen érintettek az innovációban, ha személyes kapcsolathálójukban már van olyan személy, aki azt használja). A harmadik csoportba a „kritikus tömeg modellek” tartoznak, amelyek azt számolják, hogy egy hálózatban hány az újítást elfogadó tagra van szükség ahhoz, hogy az innováció terjedése ne akadjon meg. (Letenyei, 2000) Valószínűleg ezek a modellek mind igazak a valóság egy-egy szeletére, a társadalom egy-egy csoportjára.

Más kutatók szerint az innováció terjedésében a helyi társadalom általában a meghatározó azzal, hogy mennyire nyitott és befogadó az innováció hordozója, a kreatív ember felé. Lee et al. (2004) írásának alaphipotézise, hogy azok a régiók, amelyek széleskörűen kreatívak és a sokféleségre (diverzitásra) nyitottak, olyan környezetet jelentenek, amely elősegíti az innovációt és meggyorsítja az információáramlást, és ez végül új vállalkozások alapításához vezet. Hipotézisüket a szerzők úgy bizonyítják, hogy az USA területeinek új vállalkozások alapítására vonatkozó adatait korrelációanalízisnek vetik alá ugyanazoknak a területeknek a kreativitását és sokféleségét jellemző indexekkel. A szerzők a kreativitást és a sokféleséget a szociális infrastruktúra olyan elemeinek tekintik, amelyeket nem lehet sem pontosan definiálni, sem megmérni. A kreativitás közelítésére a bohém indexet használják, amely a terület „művészeti kreativitására és intellektuális dinamizmusára” jellemző. Úgy számolják, hogy az összes foglalkoztatott között a zenészek, dizájnerek, szerzők és zeneszerzők, színészek, színigazgatók, festők, szobrászok, kézműiparosok, fényképészek, táncosok, művészek és előadóművészek arányát adják meg. A sokféleség közelítésére két indexet használnak: az egyik az Olvasztótégely Index („Melting Pot Index”), amely a lakosságon belül a külföldön születettek arányát adja meg; a másik a Diverzitás Index (vagy Homoszexuális Index), amely a lakosságon belül az együtt élő férfi homoszexuális párok számát jelenti. A szerzők a humán tőkére vonatkozó jellemzőket is figyelembe veszik, mégpedig oly módon, hogy a felnőtt lakosságon belül a főiskolai vagy afölötti végzettséggel rendelkezők

arányát számítják. Munkájukkal bizonyítást nyer alaphipotézisük: a helyi társadalom nyitottsága, befogadó volta elősegíti az új vállalkozások létrejöttét.

Hasonló eredményre jut a Florida – Cushing – Gates (2002) szerzőhármás, akik több megelőző tanulmánynak ellentmondva úgy találták, hogy azok a területek, amelyek az innováció területén jól teljesítenek, átlag alatti szociális tőkével rendelkeznek. Szerintük a laza társadalmi kötelékek segítik az innovatív gondolkodást, míg a szoros társadalmi kapcsolatok gátolják azt. Úgy találták, hogy a térség innovatív tevékenysége jól közelíthető két, látszólag egészen távoli mutatóval: az egyik a homoszexuálisoknak a társadalmon belüli arányára vonatkozó index (amely az adott közösség szociális toleranciájára és sokféleségére jellemző), a másik a fent említett „bohém index”. A szerzők megállapítják, hogy azok a területek, amelyeknek magas a homoszexuális indexe és a bohém indexe, nagy valószínűséggel gyengébb szociális kapcsolatokkal rendelkeznek és ez serkenti az innovációt. A kreatív emberek ugyanis, ha módjuk van rá, nem választanak olyan lakóhelyet, ahol szorosak a társadalmi kapcsolatok, nagy a társadalmi tőke.⁶ Ehelyett városokat, főleg egyetemi városokat választanak, (ahol kisebb a társadalmi tőke és) hamar beilleszkednek, ugyanakkor ötleteik kihívókra, vetélytársakra és bírálókra találnak, legyenek azok üzleti vagy művészeti jellegűek.

Az is fontos tendencia, hogy az egyes iparágak leginkább a saját klaszterük közelében érzik jól magukat, a nagy cégek központjuk számára a globalizáció és a kommunikáció fejlődése ellenére is mozgalmas klasztereket választanak. Általánosan elterjedt nézet, hogy a globalizáció és a szállítási költségek csökkenése az alacsonyabb költségekkel való termelést lehetővé tevő országok felé tereli a vállalatokat. A klaszterekről való eddigi tudásunk alapján (Porter, 1998) ez merő illúzióknak tűnik. Az alacsony adójú, olcsó munkaerőjű térségekben gyakran hiányzik az alapvető infrastruktúra, a kifinomult beszállítói hálózat és más olyan előnyök, amelyeket egy jól fejlett klaszter nyújthat. Míg a béreken és adón való megtakarítás látványos, a termelékenység csökkenése fájdalmas a cégek számára. A globális verseny lenullázza a hagyományos komparatív előnyöket és a legjobb szembeni versenynek tesz ki minden egyes céget, ezért kényszerülnek a nagy cégek egy virágzó, mozgalmas klaszterbe tenni át a székhelyüket, még ha ehhez ottani cégeket kell is felvásárolniuk, hogy ezáltal “hazaivá” váljanak. Jobb ugyanis egymáshoz kapcsolódó ágazatoknak egymáshoz közel lenni, mint a térben szétszórva. (Egy régi mondás szerint két helyen érdemes kocsmát nyitni: ahol még nincs, és ahol már sok van.) A sikeres megtelepedés feltétele a gyors integrálódás. Ráadásul Porter szerint a sikeres klasszterek nem a semmiből jönnek létre, hanem régebbi klaszterek helyén.

⁶ A társadalmi tőke (social capital) Bourdieu (1998) által bevezetett fogalom. Indikátorai többek között a másokba vetett bizalom, kölcsönösség, a polgári szervezetekben való tagság, a kollektív hatékonyság, a vallásos élet és a versengő magatartás

3. 7. Összefoglalás és következtetések az innovációval, a vidékkel és a társadalmi gazdasági hálózatokkal kapcsolatban

A vidéki térségek innovativitásban elmaradnak a városias térségek mellett. Ugyanakkor az egyes vidéki térségeket egymással összehasonlítva is jelentős különbségek mutatkoznak, még akkor is, ha eltekintünk az innováció (az előbbieken hosszasan taglalt) definiálási és mérési problémáitól. A különbséget tehát egyrészt az innováció, másrészt a vidéki térségek tulajdonságaiban kell keresnünk.

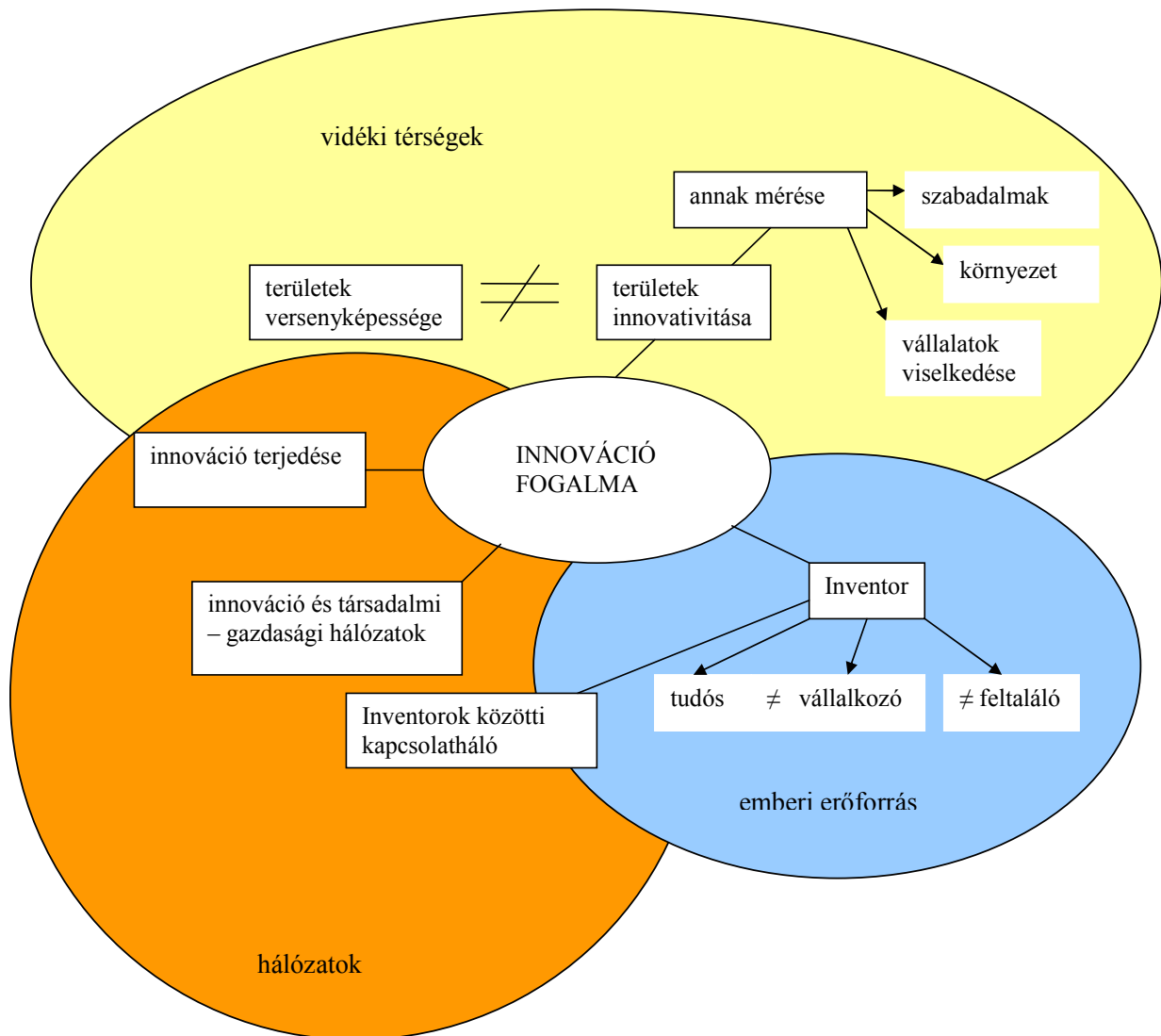
Az innováció eloszlása nemcsak térben, időben sem egyenletes; jelentős időbeli csomósodás tapasztalható. Az innovációk csoportos megjelenését valószínűleg gyors gazdasági fejlődés (a Kondratieff ciklus felszálló ága) követi. Ha figyelembe vesszük, hogy a gazdaság nem különálló szereplőkből, hanem azok hálózataiból áll, akkor ez a jelenség új magyarázatot kap: az aktuálisan teret hódító innovációnak a gazdaság pillanatnyi egyensúlyát kell megbontani egy új egyensúly ígéretével. Az új egyensúly kialakításához pedig újabb és újabb, az előzőhöz kapcsolódó innovációkra van szükség. Aztán megint „pihenő” következik, egészen addig, amíg egy újabb fontos innováció meg nem bontja az egyensúlyt. Ráadásul minél erősebben hálózatokba rendeződött a gazdaság, annál nehezebb egy-egy új innovációnak teret nyernie.

Valószínűleg hasonló módon befolyásolja az innováció terjedését a helyi társadalom is. A helyi társadalom szoros (rokoni, szomszédi) kapcsolatai és szokásrendje olyan tényező, amelyet nemcsak megbontani kell egy újítással, hanem lassan újfajta szokásrend kialakulása felé kell terelni a hagyományos vidéki közösséget. Ez lassú de gyökeres szemléletváltozást igényel a helyiek részéről, és türelmet a bebírók részéről, hiszen a vállalatokhoz hasonlóan itt is gyakran a kívülről jöttek, a jöttmentek az innováció hordozói. Nem minden helyi társadalom egyformán alakítható, lassabban változnak a hagyományos lakosságukat megtartott falvak, fogékonyabbak az újításokra pl. a „művészek által megszállt” települések; csak alig motiválhatók viszont a hajdan lakosságcserével sújtott és kevert népességgel betelepített falvak. (Itt sem a falusi társadalmat hagyományosan összefűző kapcsolatrendszer nem működik, sem a bebírók friss lendülete nem jellemző.)

A vidék innovátorai valószínűleg sem nem tudósok, sem nem feltalálók, inkább vállalkozók, vagy még inkább olyan személyek, akik a falu határain túl is látnak és a külvilág változásának irányaihoz tudják igazítani a település fejlődését, méghozzá a helyi tudás és kapcsolatrendszer tiszteletben tartásával, felhasználásával és átalakításával.

Az innovatív (nagy)vállalatok oda települnek, ahol már vannak hasonló profilú innovatív vállalatok, ezek (egyéb vállalatokkal, beszállítókkal stb.) térben egymástól jól elkülönülő klasztereket alkotnak. A klaszterek nem a semmiből, hanem régebbi klaszterek helyén jönnek létre. Ez egyrészt magyarázza az innováció „térbeli csomósodását”, másrészt azt jelenti a térségfejlesztésben, hogy ahol már elindult valami, azt nagyon sokkal könnyebb folytatni, mint új dolgot kezdeni ott, ahol még semmilyen mozgólódás nincs, illetve az is elég lehet, ha a térségben hajdan volt valami pl. jól működő agrárgazdaság, vagy egyéb már nem nagyon keresett terméket előállító ágazat, aminek a kapcsolatrendszere mentén kibontakozhat valami más (pl. a Harmadik Olaszország).

A 7. ábra összefoglalja az innovációról szóló fejezet gondolatmenetét.



Ábra 8: Az innovációval foglalkozó fejezet összefoglalása.

4. A VIDÉK

4. 1. A vidék szó definíciói

A vidék szónak több különböző definíciója is létezik. Az Európa Tanács dokumentuma (European Charter for Rural Areas) szerint a vidék jellemzői az alábbiak: „Az a falvakat és kisvárosokat magába foglaló és körülvevő térség, amelyben a fő foglalkoztató ma még a mezőgazdaság és az erdészet, viszonylag csekély az ipar jelentősége, az is elsősorban kézművesség, alacsony a népsűrűség, sok a szabad terület.” (Bálint et al. 1999) Az OECD egyszerűen a népsűrűségi értékkel definiálja a vidéket: vidék az, ahol négyzetkilométerenként 150 főnél kisebb a népsűrűség. (OECD, 1994) Az 1999-ben kiadott AGENDA 2000 szerint a vidék a 100 fő/négyzetkilométeres népsűrűségnél ritkábban lakott terület, folyamatos az elvándorlás és a foglalkoztatásban a mező- és erdőgazdaság, halászat szerepe az EU átlagának kétszerese. Németh szerint: „*Vidéki az, ami nem város, az ország területének mintegy 80%-a, ahol a lakosság több mint egyharmada él. A vidéki táj szerves része a vidéki település.*” (Németh et al. 2005) Bryden (2002) szerint a vidék definiálása és lehatárolása lehetséges, de nehézkes; pedig ez az első lépés a vidékfejlesztés eredményeit mérő indikátorok létrehozása irányába. Szerinte a népsűrűségeen alapuló egyszerű meghatározástól a városi és vidéki térségek egymással való kapcsolatát jellemző tulajdonságokat tartalmazó komplex mutatók felé tart a vidékfogalom meghatározásának a fejlődése. Magyarországon általában (kompromisszumként) a 120 fő/négyzetkilométeres népsűrűségnél ritkábban lakott területeket hívják vidéknek, természetesen ennek csak akkor van értelme, ha megfelelő területegységre számítjuk ki. A vita elméletinek látszik, de a vidék és város elhatárolásának van gyakorlati jelentősége is, pl. a LEADER+ Programban a városok közül részt vehetnek a nagy határu mezővárosok (pl. Makó), mivel a népsűrűség itt alatta marad a küszöbértéknek. Ez tulajdonképpen jogos is, hiszen ezekben a városokban jelentős a mezőgazdaság szerepe, így ezt a népsűrűségértéket alkalmasnak tartom a vidéki térségek lehatárolására.

4. 2. A magyar vidék

Magyarországon a vidék szó „értékterheltnek” tekinthető. Egyrészt azért, mert a hazai szóhasználatban minden nem-budapesti területet vidéknek neveznek és a szó egyben „civilizatórikus elmaradottságot” hordoz magában (Glatz, 2005). Ez nyilván összefügg Budapest évtizedekig tartó aránytalanul kiemelt fejlesztésével, valamint ideológiailag a (városi) munkásproletárságnak a (vidéki) parasztság elé (fölé) való helyezésével. Tanszékünk több írásában is szót emelt azért, hogy a vidékiség és az elmaradottság fogalmak végre kettéválasztódjanak, hangsúlyozva a vidéki területek speciális (értékes) tulajdonságait, a városoktól való különbözőségét,

és megfogalmazva az elmaradott vidéki térségek ismérveit. (Bálint et al. 2000; Bálint et al. 2001; Fazekas et al., 2004) Vidéken a vidék szót abban az értelemben is használják, hogy „nem az én falum; másik falu”.⁷

Glatz (2005) szerint a *magyar vidék történelem-sújtotta terület*. A trianoni békeszerződés a peremvidékek középvárosainak levágását jelentette, és így aránytalanul megnőtt a főváros súlya. Az 1945-ös földreform politikai indítású volt, nem gazdasági ill. piaci alapon történt. Versenyképtelen kisbirtokok tömkelegében termelte újra a szegénységet. 1951-61 között újabb tulajdonváltás ment végbe, a téészesítés. Az 1990-es év újabb politikai indíttatású tulajdonváltást hozott, a kárpótlással létrejött elaprózott földtulajdon „szegény emberek lakhelyévé változtatta a vidéket”. Ennek következtében a magyar vidéken ma gyengébb a tehetős réteg, mint Nyugat-Európa vidéki térségein.

Én nem szeretem a történelem-sújtottság folyamatos emlegetését, közhelynek érzem; a múltba révedés helyett a jövő útjainak fürkésztését kedvelem, de Glatz (2005) azt is állítja, hogy a *magyar vidék nemcsak történelem-, hanem társadalompolitika-sújtotta terület is* (26.old.), ami már elgondolkodtató. Szerinte az 1938-61 közötti társadalompolitika tovább fokozta a városinál gyengébb polgári fejlődéssel bíró vidék lemaradását. A középosztály módszeres gyengítésének lépései: a zsidóság 1944-es elhurcolása, az 1945-ös etnikai kitelepítések (elsősorban a gazdag gazdálkodási kultúrával bíró, gyakran tehetős svábok kitelepítése), majd 1950-61 között osztályalapon megsemmisítették a maradék vállalkozó szellemet és szakértelmet koncentráló kis- és középbirtokos réteget (kuláktalanítás). Mindennek eredményeként az amúgy is gyenge középréteg majdnem teljesen tönkrement. „Ennek is a következménye, hogy a mai vidéki társadalomban a helyi gazdasági, kulturális és önkormányzati vezető réteg igen gyenge.” (Glatz, 2005. 27.old.)

Glatz fejtegetését ki kell egészítenünk azzal, hogy a *magyar vidék településpolitika-sújtotta terület is*: Az 1971-es OTK⁸ hatása a 70-es években a szervezeti centralizáció (ÁFÉSZ-ek összevonása, iskolakörzettesítés, tanácsösszevonások stb.) kampányszerű megerősödése, amely a magyar falvak egy részét, a lakóhelyfunkciótól eltekintve, minden funkciójától megfosztotta. (Enyedi, 1986) Hatalmas hátrányokat szenvedett így a vidéki lakosság, amelynek eredménye, hogy a 80-as évekre a települési egyenlőtlenség lett a legerősebb diszkriminatív tényező, még a társadalmi rétegek közötti esélyegyenlőtlenségnél is erősebb.⁹ (Enyedi, 1986) És bár a magyar lakosság költözési

⁷ A Tolna-megyei Pincehelyen a mobil fagyaltos autóban dolgozó fagyaltostól megkérdeztük, hogy a szomszédos Nagyszékelyben is árul-e, de azt mondta, hogy ő nem jár vidékre.

⁸ Országos Településhálózat-fejlesztési Kereterv, melyet gyakran Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepciónak neveznek.

⁹ A városi lakossággal való „kivételezés” nemcsak a törvényekben, rendelkezésekben megjelent formában létezett, hanem egyéb, a gyakorlati életben megjelenő módokon is: pl. a hiánygazdaság közpette is jobban ellátottak voltak a városi üzletek; a városokban állami bérlakások épültek, ahol a lakbér az ingatlan fenntartási költségeinek csupán töredékét fedezte, míg a falvakban a családoknak maguknak kellett házat építeniük (szintén a hiánygazdaság adta

hajlandósága, mobilitása csekély, a hátrányosabb helyzetű településekről mindenki elment, akinek csak módja volt rá.¹⁰

Ezt kiegészíti még a 90-es évek második felétől jelentkező és a vidéket mélyen érintő probléma: az agrárium fontosságának a halványodása, a mezőgazdaság jövedelmezőségének csökkenése. Mindeközben a városokban olyan szolgáltatások alakultak ki, amelyek vidéken ma sincsenek és soha nem is voltak (éjjel-nappal nyitva tartó posta, bölcsődehálózat, mosoda, sportlétesítmények, szakorvosi rendelések – ma már más divatos dolgokkal is kiegészül a lista: játszóház, babaúszás, zeneiskola, magán nyelviskolák, kulturális lehetőségek stb.). Mindez tovább mélyítette a városban és vidéken lakók életszínvonala, lehetőségei közti szakadékot.

4. 2. 1. A magyar vidék társadalma

Az előző fejezet fényében tehát a magyar vidék lakóinak jórészt azok a (ma már) idősök adják, akik a falujukból el nem menekülve túlélték a zsidóüldözést, a kuláktalanítást, a kitelepítéseket, a tsz-szervezést, a szocializmus éveit, majd a rendszerváltást és a vele járó földprivatizációt; valamint az ő gyermekeik közül azok, akik nem tudtak, vagy nem akartak a jobb életlehetőségekkel kecsegtető nagyvárosba költözni. Természetesen rajtuk kívül vannak még sokan mások, pl. kívülről beköltözők, városból egészségesebb természeti környezetbe menekült családok, és életük harmóniáját kereső „alternatív” életet élő művészfélék is.

A vidéken élő emberek sokan sokfélék, egy falu társadalma pontosan tudja, hogy ki micsoda, kinek hol a helye, melyik ház „miből” épült (pl. libázásból, tsz-elnöki fizetésből, benzinvezetésből, németországi feketemunkából, csinált borból stb.), számon tartja a felmenőket bűneikkel és erényeikkel együtt, a rokoni kapcsolatokat is.¹¹ Forgács (2001) szerint úgy tájékozódunk az embertársaink alkotta sokaságban, hogy agyunkban tipizálunk, azaz csoportokra bontjuk az embereket, valamint tipikus személyiségeket keresünk. Ezt tettem én is, amikor a vidék lakóit

feltételek mellett), valamint vidéken a fenntartási költségek is a háztulajdonosokat terhelték, teljes egészében. (Andorka, 1979)

¹⁰ Balatoncsicsó faluban, ahol lakom, egészen a közelmúltig csaknem teljesen hiányzott egy korosztály, a 30-40 éves korúak. A 80-as években viszonylag könnyű volt bejutni a felsőoktatásba, ami ingyenes is volt; így a tehetségesebbek elmentek tanulni (a legtöbben Veszprémbe vagy Budapestre), és nem jöttek vissza. Akik ebből a korosztályból a faluban maradtak, azoknak legfeljebb érettségijük van, de inkább csak szakmunkásbizonyítványuk. (Az utóbbi években Balatoncsicsó önkormányzata olcsó telkek árusításával újra „idecsalogatta” ezt a korosztályt, ugyanis ez az a réteg, aki házat épít, gyerekeket nevel stb. A telekárusítás célja az iskola megmentése, az „elnyaralósodás” és a népességfogyás megakadályozása volt.)

Laki (2005) a vidéki társadalom iskolázottságát vizsgálva megállapította, hogy a falvakban az alacsony iskolai végzettségűek dominálnak (alapiskolát vagy azt sem végzettek aránya meghaladja az 50%-ot); míg a megyeszékhelyeken fordított a helyzet, az érettségizettek és diplomások a lakosság több mint felét adják. Ez a természetellenes helyzet annak a következménye, hogy a megyeszékhelyek elszippantották a falvak lakosságának képzetesebb részét.

¹¹ Ez nem minden faluban van így. Néhány magyar falu (pl. Mucsi Tolna-megyében), amelybe a ki- és betelepítések eredményeként nem egy egymás közötti kapcsolatokkal rendelkező közösséget telepítettek, hanem különböző településekről hoztak családokat, máig őrzi az egymásról való hallgatólagos tudás és a családok közötti kapcsolatok hiányát.

szerintem tipikus család-csoportokra osztottam. – a falusi társadalomban nem annyira az egyén, hanem a család a fontos, az számít „egységnek”. Az itt felsorolt csoportoknak valószínűleg a városokban is vannak megfelelőik, én azonban a városokkal itt nem foglalkozom. Valamint nem lehet minden falusi lakost ezekbe a kategóriákba sorolni, de azért szerintem megfigyelhető néhány visszatérő típus:

1. típus: A legszerencsétlenebbek

A falusi társadalom legalacsonyabb presztízssű csoportja. Főbb jellemzőik:

- gyökértelenség: sokszor legalább részben jöttment eredet, esetleg állami gondozott gyerekkor vagy városi szegénységből menekült legalább az egyik szülő;
- belterjes családi kapcsolatok; házasságkötés helyett gyakran élettársi kapcsolatot; vagy sokéves élettársi kapcsolat után kötött házasság, gyakran nem az első házasság;
- „nagycsalád”: ez nem feltétlenül sok gyereket, hanem valamely rokoni családdal való kényszerű együttélést jelenti; bonyolult rokoni kapcsolati szálak: a többedik házasságból adódó féltestvérek, az árvaházi (állami gondozásban töltött) gyerekkor miatt a testvérek hasonlóan gyökértelenek, mintegy „lógnak” a faluba már beilleszkedett családon;
- alacsony iskolázottság;
- tsz-hez kötődő múlt, többnyire valamilyen mezőgazdasági munkában; ha van munkahelyük, akkor az alacsony fizetéssel és presztízzsel járó (pl. istállóban állatokkal való, nehéz fizikai munka) és bejelentetlen munka;
- a család fő jövedelmét a segélyek adják, amelyekre egészségi és fizikai állapotuk, lehetőségeik korlátozottsága miatt rá is szorulnak;
- a falu társadalma talán nem „lenézi”, de „...azokról meg jobb nem is beszélni, ami ott van” legyintéssel intézi el őket, habár összjövedelmük nem kevesebb, mint a falu sok, náluk jóval megbecsültebb tagjának, a fogyasztásban (bolt, kocsmá), és a helyi rendezvényeken is részt vesznek, (mindig kimennek a búcsúba, mindig elmennek a bálókba – hiszen ezek az egyetlen számukra elérhető események), mégsem „egyenrangú” tagjai a közösségnek.

2. típus: A megkeseredettek

Általában a családfő (férfi) megkeseredettsége helyezi a családot ebbe a csoportba. Jellemző rájuk, hogy:

- vagy a rendszerváltás maga (állami munkahelyének megszűnése, a világ fenekestől való felfordulása), vagy a mezőgazdaság jelentőségének, jövedelmezőségének csökkenése miatt keseredtek meg;
- a családfő 50-60 év közötti (de néha a gyerekek is teljesen átveszik a megkeseredett attitűdöt);

- a családfő iskolai végzettsége lehet alacsony (ilyenkor a csalódottság gyakran a mezőgazdaságból ered), de akár főiskolai is (állami vagy tsz-beli vezető pozíciója megszűnése okozta a sokkot);
- a család a falusi társadalom elismert részéhez tartozik, a többiek sajnálják, vagy sokszor csak nem értik a keserűséget;
- a „megváltozott világhoz” való alkalmazkodás kismértékű (pl. van otthon számítógép, de Internet nincs, és csak a gyerekek használják);
- a politikusok, a kormány, az államfő és az EU felé való ökölrázás folyamatos, ráadásul a közügyekben való értesültséggel párosul (munka melletti folyamatos rádióhallgatás vagy a háttértévézés révén);
- a valós közügyektől (önkormányzati testület munkája, helyi közélet) való visszahúzódás;
- sok munka mellett csekély szabadidő, annak nagyobb részét a tévézés tölti ki.

3. típus: A „láthatatlanok”

A „láthatatlanok” a falu tősgyökeres lakói közül kerülnek ki. Többnyire idősek, esetleg egyedül élnek. Kertjük mindig szépen gondozott, lakásuk szintén. Ezt gyakran túlzásba is viszik, pl. a megkapált kertrészt másnap még egyszer megkapálják. Közügyekben, falugyűléseken, bálokon nem vesznek részt. Mindent tudnak, tehát egymással valószínűleg összejárnak, beszélgetnek. Tudják, hogy ki ment el a házuk előtt, és milyen irányban; jó becsléssel közelítik azt is, hogy hová, bár ők maguk nem mutatkoznak. A falut érintő újításoknak többnyire ellene mondanak, még akkor is, ha az csupán a házuk előtti közterület virágosítását jelenti. Számukra a világ a falu, vagy még annál is kisebb, csak a saját portájukon érzik jól magukat.

4. típus: Az elit

A falusi elit lakóhelyét fel lehet ismerni a kertben magasra nőtt, szépen gondozott fenyőfákról (az Alföldön is!), ez gyakran ezüstfenyő; valamint gyakori elem a szintén öreg és szépen gondozott, nyírt tujasor. A ház nagyméretű családi ház, garázs is van, két autónak. A porta rendezett, a fű rövidre nyírt. Az asszony is vezet autót. Ezek a családok már a tsz időkben is jó pozícióban voltak, később vállalkozók lettek. Gyermekük főiskolára vagy egyetemre járnak, ritkán maradnak a faluban. A gyerekek általános iskolába sem helyben jártak, hanem a szomszédos nagyobb település jobbnak tartott iskolájába. A falu meghatározó tényezői, (köz)véleményformálók, bár gyakran utálattal és irigységgel kíséri őket a falu lakossága. A családfő akár a polgármester is lehet, vagy egyszerűen csak helyi nagyvállalkozó vagy nagygazda. Külföldön nyaralnak, a gyerekek síelni is tudnak. Otthon az egész család márkás (suhogós vagy puha) szabadidőruhát hord.

5. típus: A szellemi elit

Elszegényedett ill. elszegényedőben levő vidéki értelmiségi házaspár, tanárházaspár; vagy csak az asszony pedagógus és a férj fizikai munkás. A falu többi lakójához hasonló (pl. sátoztetős) családi házában laknak, vagy soha nem is volt saját házuk, az önkormányzati pedagógusházban laknak. Mindenki ismeri őket a tanított gyerekek révén, a falubeliek gyakran kedveskednek nekik terményekkel, gyümölcssel. Gyerekeik a helyi iskolába jártak, azóta egyetemre mentek, esetleg doktori kurzust is végeztek. Semmiképp sem térnek vissza a faluba. Ritkán nyaralnak külföldön, a belföldi nevezetességeket már mind meglátogatták (várak, múzeumok). Feltétlenül járatnak valamilyen napilapot, általában nemcsak a megyei lapot, hanem országosat is.

6 típus: Bebírók (gyüttmentek vagy gyöttmentek)

Ebbe a csoportba leginkább fiatal családok tartoznak, 1-2-3 gyerekekkel. Ők akár városban is lakhatnának, nagy valószínűséggel laktak is. A felnőttek vagy legalább a családfő dolgozni most is bejár a városba. Leginkább a gyerekek miatt költöztek falura, a gyerekek a helyi iskolába is járnak. Viszonylag jó anyagi körülmények között élnek, egy új építésű házában, amelynek építését épphogy befejezték. A ház belül gondosan kialakított, de a kertre kevés energia maradt (a spontán nőtt lágyszárú növények lenyírására korlátozódott), ez majd a következő évek munkája lesz. A bebíró családoknak egymással több kapcsolata van, mint a falu „régii” lakóival. Akadnak köztük értelmiségiek és szakmunkások, de mindannyian érettségiztek. A családfő indul a választásokon helyi képviselőnek, de (egyelőre) nem választják meg.

A legtöbb faluban van legalább egy olyan család, néha több is, amelyet a „legszerencsétlenebbek” közé lehet sorolni. Az igazán tragikus az, hogyha a faluból már mindenki elment, csak ők és az idősek maradtak. (A Káli-medence elnyaralósodott, egyébként csillogóan felújított parasztházairól híres falvaiban a téli időszakban a kocsmába betérve mintát vehetünk a csoport tagjaiból.) A vidékfejlesztés feladata az ő életük javítása is. Erre a csoportra igazán nehéz hatással lenni, számukra a szomszédok és a többi falubeli által adott minta lehet irányadó, hiszen szinte csak innen és a tv-ből jutnak irányadó, követendő mintához. Az ő kezdeményezőkézségükre, ötleteikre nem igazán lehet számítani. A „megkeseredett” családok hozzáállása a vidékfejlesztés ügyeihez sokszor inkább gátló, mint előrevívő. Falugyűléseken csaknem mindig akad valaki közülük, aki feláll és felemlgeti a régi sérelmeket és hozzáteszi, hogy „itt úgyszincs értelme semmit sem csinálni, mert odafönn úgyszis mindent ellopnak”, és hogy ezek a dolgok „nem rajtunk múlnak, odafönt döntenek el mindent – rosszul”. Sajnos ez a hozzáállás nagyon elterjedt, szinte már illetlenséget követ el, aki az ellenkezőjét meri mondani. A „láthatatlanok” gyakran nem is jelennek meg az őket érintő

kérdéseket tárgyaló találkozásokon, falugyűléseken. Ők egymástól, a boltostól, az önkormányzati hírlevélből tájékozódnak az eseményekről. Ennek megfelelően véleményüket is az adott fejlesztés, változás megvalósításakor nyilvánítják ki.¹² A falu „elitjének” csoportjába tartozók már aktívabbak a település ügyeivel kapcsolatban. Ők mozzatói, előrevivői lehetnek a fejlesztéseknek, de gyakran nem veszi körül őket általános tisztelet, sőt a falu lakói gyakran irigységgel néznek rájuk. Előfordul, hogy a falu egy emberként követi a véleményformáló, „irányító” személyt, máskor az ő részvételük a szélesebb együttműködés gátja lehet. Vállalkozóként mindenképpen számítani lehet a falu „elitjének” fejlesztési ötleteire. A „szellemi elit” tagjai inkább kulturális rendezvények, falunapok, közösségi kirándulások szervezésében, kitalálásában aktívak. Mivel köztiszteletnek örvendenek, ezek a rendezvények békében zajlanak, és jelentős közösségfejlesztő hatásuk van. Ilyen irányú ötleteket és azok megvalósítását is várhatjuk tőlük. A „bebírók” letelepedésük első éveiben nincsenek hatással a falu életére. A falusiak csodabogárként néznek rájuk, csak 5, 10 vagy akár több év múltán válnak a falu szerves, elismert részévé. Addig merő illúzió a képviselőtestület tagjának jelentkezniük, a szavazásra jogosultak jó része idős személy, akik nem választják meg őket. A település lakói nem fogadják el „friss szemmel” meglátott észrevételeiket, azokat inkább kritikának veszik. Ők gyakran nem is a település eredeti lakóival, hanem (esetleg a szomszédos falvakba költözött) más bebírókkal barátkoznak, érintkeznek. El kell különítenünk a bebírók egy másik csoportját, azokat, akik beházasodtak a faluba. Ők, főleg ha valamelyik magasabb presztízsű családba házasodtak be, viszonylag gyorsan a település életének részesei lesznek. Sokszor kerülnek a képviselőtestületbe pl. a faluba érkezett és ott férjhez ment tanítónők. Ők viszonylag nyitottak, a közösség szabályrendjét gyorsan megismerik a férj családja révén, abba beilleszkednek. Emellett főiskolai vagy egyetemi végzettségük, és valamelyest megtartott külső rálátásuk, nagyon fontossá teszi őket a térség fejlődésében, ugyanakkor a gyerekek tanításában betöltött szerepük miatt gyorsan megismeri őket a falu. A vidéki nőkről a következő szakasz részletesebben is szól.

4. 2. 2. Néhány szó a vidéki nőkről

A nők, még inkább a vidéki nők láthatatlan hálózatot alkotva tartják fenn az életet. A magyar nőkre a háztartásokban hagyományosan nagy teher hárul, főként vidéken, ahol a háztartási munkán kívül a háztáji gazdaság vagy kert gondozása és a hiányzó állami szolgáltatások (óvoda, idősek ellátása) pótlása külön terhet jelent. Női munka pótolja a szociális háló hiányosságait, E. Mészáros (1997) szerint, amikor gyengül az állami szociális aktivitás, felerősödik a „szívességcsere”. A nők amúgy

¹² Lakóhelyem, Balatoncsicsó utcáinak virágosításakor, az egyik idős asszony nem hagyta, hogy a háza előtt levő önkormányzati területen (az út szélén) a falubeli közmunkások virágoskertet létesítsenek. Nemcsak kiabálva zavarta el őket, de meg is ütötte (!) az egyik közmunkást. Hasonlókról számoltak be a falubeliek hajdan a vízvezeték lefektetése idején. Pedig ezek egyértelmű fejlesztések, nem kérdésés, hogy szükség van vízvezetésekre és az önkormányzat által ültetett és gondozott virágoktól szebb lesz a falu.

is hajlamosabbak a szívességi szolgáltatásokra, a férfiak a nőknél gyakrabban vállalnak pénzért munkát ismerőseiknek. Az informális gazdaságnak is nevezett láthatatlan, de az élethez nélkülözhetetlen rétegben a fizetőeszköz nem pénz, az érték hálával vagy kölcsönös lekötelezettség kialakulásával mérhető. A női munkának ez a formája, mivel pénzmozgás nem kíséri, a GDP-ben sem jelenik meg. A vidékfejlesztéssel kapcsolatos gender¹³ kutatások célja, hogy mind a nemükből adódó hátrányos megkülönböztetés, mind a vidéki térségek általános problémái alól felszabadítsuk a nőket. Az egyenjogú családi helyzet, az öntudat és önérvényesítés (asszertivitás) fejlesztése olyan új erőforrásokat szabadíthat fel, amely a vidék társadalmi és gazdasági életének fellendítésére irányul. A képzettebb és – esetleg élethosszig tartó – tanulásra fogékonyabb nők lehetnének a vidék innovátorai. Az innovációt – vagy legalább annak elfogadását – serkentő és kreativitást fejlesztő tanfolyamokkal, valamint a vállalkozási esélyegyenlőség megteremtésével elméletileg megkétszerezhető a vidéki térségek emberi erőforrása. Itt ne a vidéki munkanélküliek számának megkétszerezésére gondoljunk, épp ellenkezőleg, a gender kutatások olyan erőt szabadíthatnak fel, amely eddig a fejlődést hátráltatta: gondoskodott a túlélésről az önfoglalkoztatás és az önellátás révén, de ezen nem lépett, a hagyományos szemlélet rögződése miatt nem léphetett túl. Így hozzájárult a vidék feszültségektől terhes foglalkoztatási helyzetének konzerválásához. Számos példa mutatja, hogy a nő sajátos szemléletmódja, kreativitása, szociális érzékenysége révén a falu arculatának formálója, „otthon tartott tudása” és szunnyadó innovatív készsége kihasználásával a térségi fejlődés motorja lehet. (Fazekas, 2001)¹⁴

4. 3. A vidékfejlesztés

A vidékfejlesztés szó a 80-as évek Nyugat-Európájában vált divatossá, és a vidéki térségek problémáinak progresszív, haladó módon történő megoldási kísérleteit jelentette. Ennek megfelelően ott szerteágazó tudományos irodalma és a politikai életben is jelentősége van. Hazánkba később szivárgott be, igazán csak a Corki Deklaráció (1996) után vált ismertté. A vidékfejlesztés szó, bár jó ideig idegenül hangzott, gyors hódítóútra indult: mára bekerült mezőgazdasági minisztériumunk nevébe, több egyetem is indít vidékfejlesztési szakot, vidékfejlesztési konferenciákat rendeznek, és számos publikáció készült a témában. Fontos eleme lett a retorikának, nemcsak a politikai beszédekben, hanem a dokumentumokban is. A következőkben a vidékfejlesztés főbb irányzatait foglalom össze.

¹³ A gender szó társadalmi értelemben jelenti az ember (férfi vagy női) nemét. A gender studies a nemi különbségeken alapuló eltérő társadalmi viselkedésünket vizsgálja.

¹⁴ Diplomamunkám „Nők a vidékfejlesztésben” címmel az Alapítvány a Magyar Felsőoktatásért és Kutatásért támogatásával készült.

TERÜLETFEJLESZTÉS: Nagyléptékű fejlesztések, Területi megközelítés, DG Regio	VIDÉKFEJLESZTÉS: Kisléptékű fejlesztések, Területi megközelítés, DG Agri	
	Agrárius vidékfejlesztés	Alapja a multifunkcionális mezőgazdaság elmélete
	Alulról építkező vidékfejlesztés	Alapja az alulról építkezés (bottom-up approach)
	Endogén vidékfejlesztés	Alapja a belső erőforrások, helyi erőforrások értéként való elismerése, használata
	Integrált vidékfejlesztés	Retorikai elem, a fenti irányzatok és elméletek összessége

Táblázat 2: A vidékfejlesztés irányzatai, elkülönülése a területfejlesztéstől.

Agrárius vidékfejlesztés: Ez a megközelítés azon alapszik, hogy a mezőgazdaság a földterületek legnagyobb hasznosítója, a vidéki lakosság körében hagyományosan a legnagyobb munkaadó, és élelmiszertermelő funkciója is jelentős. Az agrárius vidékfejlesztés a jelentős szerepet játszik a vidékfejlesztés korai szakaszától máig terjedően. Minden olyan intézkedés idetartozik, amely a KAP (Közös Agrárpolitika) közvetlen mezőgazdasági támogatásos rendszerétől eltérő módon közelíti meg a vidéket. A magyar Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium a vidékfejlesztést ma is agrárius vidékfejlesztésként értelmezi, mintahogyan a DG VI (Directorate General Agriculture and Rural Development) is. Az agrárius vidékfejlesztési irányzatot erősítő tudományos elmélet a multifunkcionális agrárgazdaság elmélete, amelynek kiötlői és képviselői belga, francia és holland egyetemek vidékszociológusai, agrárközgazdászai (Guido Van Huylenbroeck, Guy Durand, Jan Douwe van der Ploeg stb). Az elmélet szerint a mezőgazdaságot, illetve annak termelőegységét, a farmot nem csupán élelmiszert termelő és termőföld-hasznosító egységként kell szemlélni, hiszen szerepe ennél összetettebb: fenntartja a megművelt területek által nyújtott különleges (vidékenként eltérő) tájképet valamint a mezőgazdaság által meghatározott ökoszisztémát, és ezáltal keretet biztosít a vidéki turizmusnak; tradicionális életformát és ahhoz kapcsolódó hagyományokat őriz; a helybeliek egy részének közvetlenül munkát ad, más részüknek

közvetetten, a feldolgozóipar vagy a mezőgazdasághoz kapcsolódó szolgáltatások révén nyújt megélhetést, stb. Tehát a multifunkcionális mezőgazdaság elmélete szerint a farm nem piacosiható javak (non-commodity outputs) termelője, így a vidéki életnek közvetlen gazdasági jelentőségén túl is nagyon fontos alapegysége, ezért tevékenysége jutalmazandó, támogatandó – az általa megtermelt, eladható javak (commodity-output) mennyiségétől függetlenül. (Van Huylbroeck – Durand, 2003)

A területi fejlesztések (regional development) a DG Regio 1988 óta folyó törekvései szerint az EU területei kohéziójának megteremtésére irányulnak. A területi fejlesztések (vagy területfejlesztés) alapvető célja az EU-n belüli gazdaságilag elmaradott térségek (Objektív 1-es területek) felzárkóztatása volt, a Strukturális és a Kohéziós Alapok segítségével. Mivel az érintett térségek jó része vidéki, ezeket a fejlesztéseket is vidékfejlesztésnek kell tekintenünk. Új vonás ebben az irányzatban, hogy a vidéket területi alapon és nem szektorokra bontva szemléli, vagyis területi megközelítést alkalmaz. Ez a szemlélet a vidéket nem elsősorban a mezőgazdaság termelési területének, hanem komplex biológiai, társadalmi és gazdasági létezőként kezeli, amely egy nagyobb, régiókból és országokból álló rendszer eleme. A területi fejlesztéseket inkább a területi megközelítés bevezetése miatt tartom fontosnak, hiszen a keretein belül megvalósult fejlesztések nagyléptékűek (infrastrukturális beruházások, munkahelyteremtés stb.), nem koncentrálnak közvetlenül az egyes (kisebb) vidéki térségek igényeire, de azok is profitálnak a régió általános gazdagodásából. A területi fejlesztések központilag irányított, centralizált intézkedések. Felmerül a kérdés, hogy miért nincs a területfejlesztésnek (a DG Regio-n illetve a területfejlesztési politikán belül) kisléptékű ága a vidéki térségek különös igényeinek és problémáinak a kezelésére, hiszen ez logikus folytatása lenne a területi fejlesztéseknek. A válasz az EU Főigazgatóságok (DG-k) közti hatalmi és munkamegosztásbeli kérdésekben keresendő. A vidékfejlesztés koncepciója ugyanis időben akkor keletkezett, amikor a KAP (Közös Agrárpolitika) támogatási rendszerének fenntarthatatlansága nyilvánvalóvá vált (Nemes, 2004), így a DG VI, illetve az agrárkörök a vidékfejlesztés koncepcióját saját szerepük csökkenése ellensúlyozására mintegy „kisajátították”.

Az alulról építkező vidékfejlesztés (bottom-up rural development) a LEADER Program 1991-es próbaképpen bevezetésével vált hangsúlyos irányzattá. Ez a megközelítés hamarosan nagyon fontossá vált az európai vidékfejlesztésben, egyesek szerint „új vidékfejlesztési paradigma” keletkezett vele, hiszen lényegében fordul szembe az eddigi, centralizált, felülről lefelé meghatározott, központilag irányított fejlesztési megközelítésekkel. Az alulról építkező vidékfejlesztés főbb elvi elemei a partnerség (együttműködés), a szubszidiaritás (a döntéseket az arra még alkalmas legalsóbb szinten kell meghozni), az elszámoltathatóság és átláthatóság, valamint a helyi kezdeményezések és új ötletek (innovációk) támogatása.

Az *integrált vidékfejlesztés* szintén elterjedt kifejezés mind az EU-s, mind a magyar politikai retorikában és a tudományos írásokban is. Nincs általánosan elfogadott, pontos definíciója, többnyire a fenti irányzatok és elméletek összességéből, azok együttműködéséből származó hatásokat jelenti. A jól működő, integrált vidékfejlesztés megteremtése előttünk álló, jövőbeli feladat, amelyet az EU új (a 2007-2013-es időszakra vonatkozó) vidékfejlesztési politikája célul tűzött ki. Meg kell említeni az *endogén vidékfejlesztés* elméletét is. Az endogén vidékfejlesztés elméletének főbb elemei: az adott vidéki terület saját forrásainak értékesként és fontosként való elfogadása és felhasználása; a helyi kezdeményezések és vállalkozások dinamikus erejének felhasználása a fejlesztésben; a vidéki területek funkciója változatos szolgáltatások nyújtása; a vidéki térségek fő problémája, hogy a vidéki szereplők (vállalkozások és személyek) csak korlátozottan képesek gazdasági tevékenységre és fejlődésre; ezért a vidékfejlesztésnek a helyi szereplők megerősítésére (intézmények létrehozása, képzés stb. által) és a társadalmi kirekesztés megállítására kell irányulnia. (Nemes, 2004) Integrált vidékfejlesztés helyett gyakran használják a hasonló jelentésű, de a helyzet összetettségére jobban utaló *komplex térségfejlesztés* kifejezést is.

4. 3. 1. A magyar vidékfejlesztésről

A vidékfejlesztés Magyarországon a 90-es években EU-s nyomásra és EU-s támogatással, a csatlakozás előkészületeivel terhelt időszakban, az EU retorikájának részleges félreértelmezésével született meg. Ebben a fejezetben röviden áttekintem a magyarországi vidékfejlesztés kialakulásának főbb állomásait anélkül, hogy az egyes lépéseket, programokat részleteiben taglalnám.

A demokratikus rendszer kiépítésében az 1990-es év a települési önkormányzatok számára nagyon fontos dátum: ekkor született meg az Önkormányzati törvény (1990. évi LXV. tv.), amely szabályozza az önkormányzatok hatáskörét, felelősségét, erőforrásait. Az önkormányzatok 1993-ig egyre nagyobb pénzüsszegekkel gazdálkodhattak, amelyeket normatív támogatásként az államtól kaptak. Ugyanakkor 1993-ban az első PHARE támogatás is megérkezett (10 millió € értékben) a regionális reformok megkönnyítésére és a leginkább elmaradott észak-keleti területeken kísérleti fejlesztési programok bevezetésére. A következő öt évben 75,8 millió € PHARE támogatás került felhasználásra egyrészt a mezőgazdaság struktúraváltásának segítésére, másrészt az infrastruktúra fejlesztésére. 1996-97-ben a PHARE újabb 18 millió €-t nyújtott regionális (NUTS 2) intézmények létrehozására és újabb kísérleti programok végrehajtására. Mindezek lehetővé tették a vidéki települések számára elmaradottságuk bizonyos mértékig való csökkentését, a legtöbb településen víz-, gáz-, és telefon-hálózat épült, valamint sok vidéki út került aszfaltozásra, amelynek a későbbiekben is szignifikáns hatása lett a térség fejlődésére.

Törvényi és intézményi szinten a következő lépcsőnek az 1996. évi XXI., a területrendezésről és a területfejlesztésről szóló törvény számít. Ez a törvény teremtette meg a regionális intézményrendszer és a regionális tervezés kereteit. Az intézmények a törvény szerint: Országos Területfejlesztési Tanács, Regionális Területfejlesztési Tanácsok, Megyei Területfejlesztési Tanácsok, térségi fejlesztési tanácsok, települési önkormányzatok területfejlesztési társulásai. Ez utóbbit önkéntesen és nem kötelező módon alakíthatták ki az önkormányzatok. A törvény megszületésével hazánk az EU területfejlesztési elvárásainak megfelelő jogi háttérrel épített. (Fleischer, 2001) A törvényre épülő előzetes nemzeti fejlesztési terv elkészítését két, egymással versengő minisztérium kezdte meg, a Földművelésügyi Minisztérium és a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium. (Nemes, 2004) (Az 1998-as választások után a minisztériumok felépítésükben átszervezésre kerültek, ekkor alakult meg az FVM Vidékfejlesztési Programok Főosztálya, ahová a vidékfejlesztéssel kapcsolatos hatáskörök és erőforrások összegyűjtésre kerültek.) A területfejlesztés másik meghatározó dokumentumát az Országos Területfejlesztési Konceptióról szóló 35/1998 (III. 20.) országgyűlési határozata szolgáltatja. Ekkor még (egészséges módon) nem különül el az ország egészére vonatkozó területfejlesztés a kizárólag vidéki térségekkel foglalkozó vidékfejlesztéstől, hiszen a dokumentum céljai között hangsúlyos helyet kap a területi egyenlőtlenségek mérséklése nemcsak a régiók, a megyék, a főváros és a vidék, a városok és a községek között, hanem a fejlett és elmaradott térségek, illetve települések, továbbá Kelet- és Nyugat-Magyarország között, mind az életkörülményekben, a gazdasági, az oktatási, a kulturális, az egészségügyi, a szociális és az infrastrukturális feltételekben; illetve a további válságterületek kialakulásának megakadályozása, a társadalmi esélyegyenlőség biztosítása érdekében. (Fleischer, 2001)

A következő fontos törvényi lépés a Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program 1999-es bevezetése volt, amely a környezet védelmét és a vidéki térségek szociális és gazdasági fejlődését volt hivatott szolgálni. A program azonban csak 2002-ben indult be, és költségvetését az eredetileg tervezettnél töredékére redukálták. (Nemes, 2004)

Szintén 1999-ben kezdődött a SAPARD Program bevezetése. Ennek irányítása az FVM Vidékfejlesztési Programok Főosztályára tartozott. A SAPARD Program több tekintetben különbözött az eddigi előcsatlakozási programoktól (PHARE, ISPA), a legnagyobb nehézséget azonban az okozta, hogy a SAPARD pénzek felhasználása egy hazai kifizető ügynökségen keresztül kellett, hogy történjen. Az EU-tól a magyar SAPARD-ra adható pénzeket (évi 520 millió €) a kifizető ügynökség megalakítása és akkreditálása körüli bizonytalanságok és hibák miatt az első években nem sikerült kihasználni, de ebben az időszakban a magyar kormány által a SAPARD társfinanszírozására elkülönített pénzeket az FVM VPF a magyar vidék számára sikeresen megmentette, és Vidékfejlesztési Célelőirányzat néven különböző vidékfejlesztési célokra költötte.

Ugyanebből a forrásból (a 2001-2002-es SAPARD maradványpénzekből) a Főosztály Kísérleti LEADER-jellegű Programot is indított. A program úttörő vállalkozásnak tekinthető, hiszen a csatlakozásra váró országok között elsőként próbálta felkészíteni a vidékfejlesztés szereplőit az integrált vidékfejlesztés hazai alkalmazására. Fő célja az volt, hogy előkészítse Magyarországon a LEADER+ bevezetését és hazai adaptálását, a megfelelő dokumentumok és eljárásrend létrehozásával, valamint a helyi, regionális és nemzeti szinten nélkülözhetetlen gyakorlati tapasztalatok megszerzésével. Mivel LEADER elvek szerinti pályázatra még nem volt példa Magyarországon, és a decentralizáció valamint a szubszidiaritás LEADER-i elve miatt a döntések egy része a helyi vidékfejlesztési csoport (a LEADER terminológiájában LAG, azaz Local Action Group, a kísérleti LEADER programban a Helyi Vidékfejlesztési Munkacsoport) hatáskörébe került, nem kis munkát jelentett a programnak a magyar adminisztratív-bürokratikus rendszerbe illesztése. Némi támpontot adott az FVM éppen kifutóban levő Vidékfejlesztési Célleírányzat programja (VFC), a kísérleti LEADER program azonban más, a VFC napi gyakorlatánál tágabb lehetőségeket jelentett a kiválasztott térségek számára. A pályázat központilag meghatározott fő témakörei: fiatalok, nagycsaládok, romák és a környezetvédelem volt. A Kísérleti LEADER Program forrásai elapadtak, amint beindult a SAPARD Program az akkreditált SAPARD Hivatalon keresztül. (Nemes – Fazekas, 2005)

A magyar kistérségi szintű vidékfejlesztés létrejötte Nemes (2003) szerint a SAPARD Programhoz köthető. Az EU ugyanis két különböző üzenetet küldött a csatlakozó országok felé: retorikájában a decentralizációt, a kistérségi (NUTS 4) szint erősítését, a kifizetésekhez kapcsolódó elvárásaiban azonban a centralizációt, központi irányítottságot, átláthatóságot, pénzügyi elszámoltathatóságot hangsúlyozta. Ezért történt, hogy az FVM vezetősége és hivatalnokai kezdetben az EU decentralizációs retorikának megfelelően a kistérségi szint fejlesztésére tettek lépéseket. Az FVM Vidékfejlesztési Programok Főosztályának eredeti szándéka szerint a SAPARD alkalmazásának alapegységei nem az egyes projektek, hanem a LEADER Program mintájára, helyi önkormányzatok és civil szervezetek által működtetett önkéntes területfejlesztési társaságok (kistérségek vagy mikro-régiók) lettek volna. Ehhez a helyi fejlesztési társaságokat támogatni kellett intézményeik megerősítésében és integrált vidékfejlesztési programjaik elkészítésében. A folyamat katalizálása érdekében a Vidékfejlesztési Programok Főosztálya 1999. áprilisában 250 millió forintos költségvetéssel elindította első, önkéntes területfejlesztési társulásoknak szóló programját. Az önkéntes kistérségek összesen 10-20 ezer € támogatást kaphattak stratégiai és operatív helyi fejlesztési programjaik elkészítéséhez. A felhívás nagy érdeklődést keltett, és minden bizonnyal az eddigi legnagyobb hatású vidékfejlesztési programmá nőtte ki magát. Több mint 200 kistérségi társulás nyújtott be jelentkezést, lefedve szinte az egész vidéki Magyarországot. A tervezésben résztvevő társulások közül sok már több éve létezett, másokat kifejezetten erre a programra hoztak

létre. Minden kistérség képviselője részt vett a Vidékfejlesztési Programok Főosztálya és a VÁTI¹⁵ által szervezett képzési programokban, és a következő két év során a legtöbb stratégiai és operatív program elkészült. A kistérségeket arra ösztönözték, hogy ambiciózus, integrált, belső erőforrásokra és helyi részvételre alapozott fejlesztési programokat írjanak, és széleskörű kapcsolatrendszert építsenek ki egymás között. (Tanszékünk is részt vett ilyen, később „próba-SAPARD”-nak vagy „elő-SAPARD”-nak nevezett tervek készítésében, Tolna-megyében.¹⁶) Ez a koncepció később feledésbe merült, a „próba-SAPARD” tervek megvalósításra később a SAPARD egyáltalán nem nyújtott forrásokat, hiszen kiderült, hogy a SAPARD erősebben mezőgazdasági jellegű, centralizált program lesz, amely egyéni projekteket támogat.

A SAPARD mellékhatásának tekinthető tehát a magyarországi kistérségi rendszer kialakulása, amely tapasztalataival megkönnyíti a későbbi pályázatok készítését és a helyi együttműködések kezdeményezésével a LEADER Program magyarországi bevezetését. Ugyanakkor hamis reményeket ébresztett és csalódottságot okozott a tervek készítésében résztvevő helyi szereplőkben. (Csité, 2004) 2002 őszén a SAPARD Hivatal kiírta az első SAPARD pályázatokat, amelyre azonban alig érkezett be pályázat, mert a kiírás roppant bonyolult és merevre sikerült. A szabályok lazítása után végül sikerült a teljes keretet kimeríteni, ugyanakkor kétségek merülhetnek fel arra vonatkozóan, hogy a pénzt a vidékfejlesztés szempontjából mennyire hatékonyan sikerült elkölteni. A támogatások többségét ugyanis a vidékfejlesztés színpadára kevés új elemet hozó beruházási projektek (főleg mezőgazdasági és feldolgozóipari épület és gépberuházások, valamint kisebb mértékben a falusi infrastruktúra fejlesztése) nyerték el. Ugyanakkor a vidékfejlesztési szempontból talán legfontosabb, a vidéki gazdaság diverzifikációját célzó intézkedésen belül mindössze 52 viszonylag kis értékű projektet támogattak, más intézkedések (az agrár-környezetvédelem vagy a szakképzés) pedig egyáltalán meg sem nyíltak. A SAPARD az Európai Unióhoz való 2004-es csatlakozásunkkal lezárult.¹⁷

Vidékefejlesztésre pénz a csatlakozás után a Fejlesztéspolitikai Koordinációs Tárcaközi Bizottság által kidolgozott Nemzeti Fejlesztési Tervhez (NFT) kapcsolódó Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Programból (AVOP) keretéből érkezett. Az operatív programok közül az AVOP rendelkezett a legkisebb költségvetéssel. A NFT a vidékfejlesztés szempontjából visszalépésnek tekinthető, hiszen a szektorális megközelítés újbóli eluralkodását jelzi, hogy nem-agrár kis és közép vállalkozás-fejlesztésre, információs társadalom- és gazdaságfejlesztésre a Gazdasági Operatív Programból (GVOP); a társadalmi kirekesztés elleni küzdelemre és oktatási, szociális valamint egészségügyi infrastruktúrára a Humánerőforrás Fejlesztési Operatív Programból (HEFOP);

15 VÁTI Magyar Regionális Fejlesztési és Urbanisztikai Közhasznú Társaság

16 Lásd: Bálint J. – Juhász M. – Bálint A.: SAPARD Program Tolna megyei kistérségekre. A Falu. A magyar vidékfejlesztők folyóirata. 1999. Tél. Vol. 4.

17 A SAPARD hatásairól máig nem készült sem hivatalos, sem tudományos elemzés. A VÁTI Kht. kapott megbízatást, hogy 2007 őszén elkészítse az ún. ex-post értékelést.

környezetvédelemre és infrastruktúrára a Környezetvédelmi és Infrastruktúra Operatív Programból (KIOP); de pl. turizmusra a Regionális Fejlesztés Operatív Programból (RFOP) lehetett támogatást kapni, míg az AVOP (a vidékfejlesztés mellett) leginkább az agrárium termelési potenciáljának növelésére koncentrált. Másrészt viszont ez azt is jelenti, hogy különböző vidékfejlesztési célokkal lehet a többi Operatív Program keretébe is pályázni, ami némileg ellensúlyozhatja az AVOP költségvetésének korlátozott voltát.¹⁸

A 2004. júliusában elkészült Nemzeti Vidékfejlesztési Tervben nem esik túl sok szó vidékfejlesztésről. Az „integrált megközelítésről” című fejezetben a terv maga is beismeri, hogy „agrárorientáltságú”. A terv a helyzetelemzést sem a magyar vidék állapotának bemutatásával, hanem az agrárium nemzetgazdasági fontosságának taglalásával kezdi. Arról, hogy a vidéken élők nagyobbik része nem a mezőgazdaságból él, csak a bevezető helyzetértékelő statisztikai elemzésben van szó, ott is elég homályosan és folytatások nélkül. Végző soron nemzeti Vidékfejlesztési Tervünk “nem-közvetlen-támogatásos mezőgazdaság-fejlesztési” tervet jelent, amelyet valamilyen okból vidékfejlesztésnek neveznek. Jó példája ez az EU által igényelt hívószavak tartalom nélküli (vagy éppen megváltozott tartalommal) való visszhangzásának. (Az integrált megközelítésről külön fejezet szól, csak éppen a terv szemlélete nem integrált megközelítésű, hanem épphogy szektorális, azon belül is agrárius.) A terv azonban így sem bizonyult „eléggé” agráriusnak: a 2005. márciusi gazdatüntetések 10 milliárd Forinttal csökkentették a terv költségvetését, amelyet (további, más forrásból származó 10 milliárd Ft-tal együtt) az EU-tól jövő közvetlen támogatások kiegészítéseként (top-up) kaptak az állattartók. (Kelemen, 2005)

A vidékfejlesztést, amely logikus módon a területfejlesztés speciális, vidéki térségekre alkalmazható kisléptékű ága kellene, hogy legyen, (hazánkban és az EU-ban egyaránt) mintegy kisajátította az agrárium. A magyar gazdákhoz jutó közvetlen támogatások lépcsőzetesen emelkedő rendszere és a (rég) EU-beli gazdák közvetlen támogatásainak lépcsőzetesen csökkenő rendszere a csatlakozásunkat követő első években akkora feszültséget okoz a magyar gazdák körében (kevesebb támogatást kapnak, de közös piacon versenyeznek áruikkal), hogy az FVM által kezelt vidékfejlesztési pénzeket folyamatosan veszélyezteti, hogy átcsoportosítják őket a gazdáknak adható közvetlen támogatások kategóriájába. Ennek következtében vidékfejlesztési pénzek áramolnak az agráriumba, amely az EU más tagállamaiban látható folyamatnak éppen az ellenkezője.

A területfejlesztés remélhetően a jövőben közelít a vidékfejlesztéshez. Fleischer (2001) szerint a programfinanszírozáson alapuló integrált területfejlesztési politikának az általános gyakorlatba történő beépítésére van szükség, a jövőben az integrált programok elkészítése és az egységes

¹⁸ A vidékfejlesztés témakörébe tartozó projektek a különböző Operatív programokból más-más okokból maradtak ki: a KIOP magas minimum pályázati összegekkel zárja ki a kis projekteket, a RFOP a centrumokra koncentrált – pl. csak 10 fő feletti szálláshelyek támogathatók-, egyedül a HEFOP-ban lehetett kis projektekkal is pályázni.

finanszírozási rendszer kialakítása nem maradhat a válságtérsegek privilégiuma (Alföld Program, a speciális helyzetű térségekre, pl. volt bányavidékekre koncentráló programok), hanem kiterjesztendő a területfejlesztés intézményrendszerében meghatározó szerepet játszó tervezési-statisztikai régiók programjainak kidolgozására, és támogatására is.

4. 3. 2. Vidékfejlesztés kontra agrárium-fejlesztés

Folyamatos konfliktus áll fenn a vidékfejlesztési lobbival és az agrár lobbival között. Ez visszavehető arra, hogy a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján az EU regionális és mezőgazdasági igazgatóságai (akkori nevükön DG XVI. és DG VI.) éles küzdelmet vívtak a vidékfejlesztési támogatások adminisztrálásáért. A küzdelem az agrárosok győzelmével zárult, aminek eredménye az a helyzet, hogy bár a vidékfejlesztés a kohéziós célok szolgálatában a területfejlesztés kisebb léptékű ága kellene, hogy legyen, mégis a DG Agri illetve a nemzeti agrárminisztériumok alá tartozik. Az agrár témakörbe és költségvetésbe beszorított, a vidékfejlesztésben érdekelt sokféle szerveződés az eszközöket a KAP első pillérétől (versenyképes mezőgazdaság) a második pillérbe (vidékfejlesztés, ökoszociális mezőgazdaság) szeretné átcsoportosítani. A legtöbb agrárminiszter viszont az agrárlobbit képviseli. Magyarországon is megvan ez a konfliktus, nálunk a vidékfejlesztés szó szerepel ugyan dokumentumaink (és intézményeink) nevében, de a dokumentumok (pl. Nemzeti Vidékfejlesztési Terv, Agrár- és Vidékfejlesztési Nemzeti Stratégia) szinte kizárólag a mezőgazdaság versenyképessé tételével foglalkoznak. Mind a vidékfejlesztési, mind az agrár lobbiról elmondható, hogy többnyire egyoldalúan, csak a maguk szempontjait figyelembe véve érvelnek. A két terület társadalmi megítélése is teljesen különböző: az Agra Europe állítása szerint az európai polgárok általában egyetértenek azzal, hogy közös pénzt áldozzanak vidékfejlesztésre, környezetvédelemre, a vidéki életszínvonal javítására; azzal viszont sokkal kevésbé, hogy a más cégekhez hasonlóan piacra termelő mezőgazdasági termelőket nagy összegekkel támogassák (Agrár Európa, 2005. február). Az agrároldal erősítésére tudományos elmélet is született: a multifunkcionális mezőgazdaság elmélete.

4. 3. 3. Innováció a LEADER-típusú vidékfejlesztési Programokban

LEADER-típusúnak számít minden olyan vidékfejlesztési program, amely a LEADER-i alapelvekre [partnerség, szubszidiaritás, elszámoltathatóság és átláthatóság, helyi kezdeményezések és új ötletek (innovációk) támogatása, stb.] épül. Ebben a fejezetben részletesebben tárgyalom az EU LEADER Programját, és a magyar LEADER-jellegű Kiséleti Programot, valamint ezeknek az innovációhoz való viszonyát.

4.3.3.1. A LEADER program és az innováció

A LEADER program az EU Strukturális Alapjaiból finanszírozott közösségi vidékfejlesztési kezdeményezés, amely ma a harmadik szakaszában (LEADER+) tart. A LEADER I 1991-ben kezdődött, alapelvei a területi megközelítés, az integrált szemlélet és a társadalmi részvétel voltak. Az 1994-ben kezdődő LEADER II elődjének, a LEADER I-nek szemléletét tovább terjesztette, kiegészítve a projektek innovativitásának követelményével. A 2000-2006-os időszakban folyó LEADER+ a vidéki térségek hosszú távú lehetőségeinek fejlesztését tűzte ki céljául, benne a partnerség és a tapasztalatcsere céljával létrehozott hálózatok kapnak nagyobb súlyt. A mindenütt elérhető retorikában az innováció a LEADER II egyik fontos alapelveként látszik.

Két különböző, a LEADER program evaluációjának készült tanulmányt találtam: az egyiket a Valenciai Egyetemen készítették (Spanyolország) és Valencia régió LEADER csoportjairól ad átfogó elemzést; a másikat a DG VI megbízásából az ÖIR – Managementdienste GmbH készítette az EU-15 országokban. A kettő közül az utóbbi nemcsak átfogóbbnak, érdekesebbnek és részletesebbnek is mutatkozott a nagyobb befogott terület ellenére. Mindkét tanulmány kérdőíves lekérdezésen és mélyinterjúkon alapul; a valenciai ezeken kívül fókuszcsoportos beszélgetést is tartalmazott.

A Valenciai Egyetemen készített evaluációban (Informe de Evaluación Intermedia de LEADER II. 1999.) az innováció nem kap különös hangsúlyt. Ugyan a projektek megvalósítóitól lekérdezett kérdéssorban van egy idevágó kérdés: Innovatívnak tartja-e az ön által megvalósított programot? - és igenlő válasz esetén ezt bővebben is megmagyaráztatják a megkérdezettel. A tanulmány készítői maguk is elismerik az elemző részben, hogy ennyi információ csupán olyan következtetések levonására elegendő, hogy pl. az összes megvalósult projekt közül hányat tart a gazdája innovatívnak, milyen típusú projektek ezek (pl. turisztikai, gépbeszerzési stb.) és mekkora az innovatívnak tartott projektek átlagos költségvetése. Hogy a projekt csak a településen számít újításnak, vagy az egész kistérségben, esetleg csak az adott vállalkozáson belül, arra már nem derül fény, és arra sem, hogy ki pontosan mit ért innováción.

ÖIR – Managementdienste GmbH által 2003-ban készített felmérés (Ex-post Evaluation, 2003 és Methods for and Success of Mainstreaming LEADER Innovations and Approach into Rural Development Programmes, Final Report, 2004.) jóval több információt ad a LEADER program és az innováció összefüggéseiről. A felmérés keretében nemcsak a helyi akcióscsoportokkal, hanem vidékfejlesztésben dolgozó tisztviselőkkel is készítették interjúkat. A kutatás költségvetése pedig 6 monográfia és 4 esettanulmány készítését is megengedte. Az innovációra vonatkozólag a kutatócsoport a következő megállapításokra jutott:

- Az innováció sajnos eredetileg nem azért került be az alapelvek közé, hogy néhány valóban új, úttörő ötlet valósulhasson meg, hanem hogy a többi támogatást “kiegészítve” olyan

dolgokat támogasson, amit azok nem. Látszólagos kulcsszerepe ellenére a helyi szereplők számára az innováció alapelve kevésbé volt fontos, mint a területi megközelítés, az alulról jövő kezdeményezés vagy a partnerség. Az innovativitás egyszerűen valami újat jelentett a Helyi Akciócsoportok számára. Több helyi csoport úgy nyilatkozott, hogy *a LEADER eljárás maga bizonyult a leginnovatívabb dolognak, ami a program ideje alatt történt*, főleg az alulról jövő kezdeményezés és a partnerség miatt. (Tehát nem a megvalósult gazdasági innovációkat tartották fontosnak, hanem a program innovatív jellegét emelték ki.) A tanulmány szerint az egyik EU-s tisztviselő azt mondta, hogy “a vidéki térségeknek nem innovációra, hanem jól menedzselte vidékfejlesztésre van szükségük” (Ex-post Evaluation, 2003, p.166).

- A LEADER II az innovativitást alapvetően két irányban támogatta: egyrészt a helyi (esetleg elfeledett, vagy rejtett) értékekből, erőforrásokból az ott élők számára élvezhető gazdasági lehetőségek kialakítását, másrészt a helyi (adminisztratív, vállalkozó és civil) szereplők kooperációra való megtanítását tűzte ki célul. *A helyi csoportok azonban az innováció alapkövetelményét ennél jóval többféleképpen értelmezték.* Főleg az északi országokban (Finnország, Svédország) értelmezték az innovációt folytonos tanulás, újra-tanulás, gondolkodás jelentésben, míg néhány (német és skót) csoport a legszűkebb értelemben vett új technológiát: a számítógépes fejlesztéseket értette innováción.
- A LEADER-ben résztvevők egyhangúan állítják, hogy a LEADER I sokkal innovatívabb volt a LEADER II-nél, mivel akkor kellett először szabadon megfogalmazniuk, hogy mit akarnak a falvaikban, a LEADER II pedig már beilleszkedett a nemzeti - regionális rendszerbe, “normalizálódott”. Mivel a LEADER+-ban az elszámoltathatóság alapelveként az erősödésével a szabályok egyre szorosabbak lesznek, egyre valószínűtlenebb, hogy egy valóban innovatív ötlet anyagi támogatást kapjon. Az innováció kockázattal jár, kockázatos programokra pedig a korábbi periódusokban is nehéz volt támogatást kapni, bár az innovatív programok száma mutatja, hogy nem lehetetlen.
- Az innovativitás alapelveként a legegyszerűbb és legtágabb értelmezése (a 3.1.1. fejezetben bemutatott schumpeteri definíció értelmében): valami újat csinálni a térségben. Ennek keretében talán sikerült újraértelmezni vagy újra felfedezni valamilyen terméket (gesztenyét, juhot, lazacot stb.), a kulturális örökség valamely elemét (templomos lovagokat, hugenottákat, zarándokösvényeket), természeti jellegzetességet (természetvédelmi területet, geológiai érdekességet) vagy népi tudást, elfeledett kisipari technológiát (szövést, halászatot, építkezési módot). Néhány csoportnak könnyű volt ebben az értelemben újat fogalmazni meg, mert pl. az egyik andalúz LAG területén az olajbogyó termesztés mára minden mást kiszorított a gazdálkodásból.

- A másik nagyon innovatívnak mondható eredmény a vidéki térségekben élők részvételének a fokozása a fejlesztés megtervezésében, kidolgozásában. Ilyenre eddig a legtöbb helyen nem volt példa, ezért mondták sokan, hogy maga a LEADER program valami egészen új és innovatív. Az eredmény, hogy az emberek elkezdtek elhinni, hogy az innováció nem kívülről érkezik, hanem olyan dolgokon alapul, ami máris a birtokukban van, de csak akkor nyernek belőle, ha kreatívan használják fel.

A tanulmány azt is elemzi, hogy az EU 15 országainak nemzeti vidékfejlesztési programjai milyen elemeket vettek át a LEADER alapelvekből. Az innováció ezek között csak elvétve, illetve nem a legfontosabb elvek között szerepel. A kutatók szerint az innováció, a nemzetközi kooperáció és a kapcsolatépítés (networking) a legkevésbé átvett elem, ezeket a programok kevesebb, mint 10%-a vette át. A nemzeti vidékfejlesztési programok kétharmada azért valahogyan tartalmazza az innovációt. A tanulmány konklúziói között szerepel, hogy a LEADER innovatív gyakorlatokat támogató tulajdonsága leginkább társadalmi és intézményi innovációt eredményezett, amelyet azonban a többi alapelv (alulról jövő kezdeményezések, helyi partnerség, decentralizált menedzsment stb.) maga is eredményez. A társadalmi és intézményi innováció ugyanis abban nyilvánult meg, hogy olyan szereplők (farmerek, önkormányzatok, civil szervezetek) ültek egymás mellé együttműködést keresve, akik ezt addig nem tették meg. Gazdasági ill. technológiai jellegű innovációra is volt példa a Strukturális Alapok kockázattól való idegenkedésének ellenére, de ezeket többnyire nemzeti forrásokból támogatták és nem EU pénzekből.

Néhány általam is meglátogatott spanyol kistérségben a helyi vidékfejlesztési szakemberek beszámoltak a LEADER program által támogatott innovatív tevékenységek terjedéséről: a Rondát övező hegyvidéken (Serrania de Ronda) kb. 40 falusi vendégfogadásba kezdő helybelinek adtak LEADER támogatást (1991 óta), mára már 700-nál is több ilyen szálláshely van, amelyek többsége támogatás nélkül, de a támogatott szálláshelyek példája alapján nyílt. Asturia (Észak-Spanyolország) egyik kis falvában a LEADER által támogatott falusi turizmus mellékhatását említették: a falu lakói nem akartak lemaradni azok mögött, akik a LEADER támogatásával rendbe tették a házukat és azokhoz tartozó egyéb épületeiket, hogy vendégeket fogadhassanak, és néhány éven belül csaknem minden ház „megszépült”. Vagyis az innovatív tevékenységet (vendégfogadás) nem vették át, de annak a külsőségeit igen. (A magyar vidék társadalmának bemutatásánál már említettem, hogy bizonyos társadalmi csoportok „részvétele” a vidék fejlődésében, változásában a külsőségek átvételére korlátozódik.)

Az ÖIR – Managementdienste GmbH tanulmányában megjelenő 8 LEADER-alapelv a következő: területi megközelítés, alulról jövő kezdeményezések, partnerség, innováció, több szektor integrálása, nemzetközi együttműködés, hálózatépítés, a menedzsment és a finanszírozás decentralizálása. *Ezek közül a legbizonytalanabbul értelmezhető, a legmeghatározhatatlanabb az innováció.* Ez azért jelent gondot, mert a helyi LEADER Programok átláthatóságát és elszámoltathatóságát veszélyezteti egy olyan kritérium, amelynek nem tiszta a definíciója. Mivel központilag megadott definíció nem volt, az egyes országok és LEADER csoportok a maguk módján értelmezték ezt a kritériumot, mint fent említettem, elég széles területen, vagyis az innováció összegzésében a 3.1.1. fejezetben kifejtett schumpeteri definíció szerint „értelmeződött”, bár akadtak csoportok, ahol csak egy nagyon szűk részterületre értették (pl. számítógépek alkalmazása). Érdekes ellentmondás, hogy a projektek támogathatóságának feltétele a projekt innovatív volta, ugyanakkor a program adminisztratív és finanszírozási rendszere idegenkedik a kockázattól, „sikertelen” projektek végrehajtására nincsen pénzügyi keret. A kockázatos projektek támogatása azt feltételezné pedig, hogy a program és annak szabályozásának kitalálói az esetleges sikertelenséget is belekalkulálták a programba. Hogy ez nem így van, az azzal magyarázható, hogy az innovativitás a program megalkotói számára csupán azt jelentette, hogy olyan projektek kerüljenek támogatásra, amelyek más forrásokból nem támogathatók. Így aztán nem csoda, hogy csak kevés ország vette át az általános LEADER-alapelvek közül az innovációt. *Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem történt innováció* azokban a térségekben, ahol a LEADER úgy működött, hogy a projektek innovativitása nem volt követelmény, mert a LEADER program a résztvevők bevallása szerint maga bizonyult innovatívnak, a korábbtól eltérő eljárásrendjével, a helyi közösség aktivitásának megnövelésével.

4. 3. 3. 2. Innováció a magyar LEADER-jellegű Kísérleti Vidékfejlesztési Programban

Az FVM Vidékfejlesztési Programok Főosztálya a 2001-2002-es SAPARD maradványpénzek szabályszerű elköltésére és a LEADER-elvek szerinti pályáztatás magyarországi bevezetésére létrehozott egy LEADER-jellegű Kísérleti Vidékfejlesztési Programot. A program célcsoportjai a nagycsaládosok, a romák és a vidéken élő fiatalok voltak. A projektek innovativitása nem volt követelmény, de a program alapszabályának számító Kézikönyv (2003) szerint a támogatható projektekben az alábbi pontok közül legalább egynek teljesülniük kellett:

- új termékeket és/vagy szolgáltatásokat hoz létre, amelyek a térség egyedi vonásait tükrözik/tartalmazzák;
- új eljárásokat alkalmaz, amelyek a térség humán, természeti- és gazdasági-pénzügyi erőforrásainak újszerű kombinációját teszik lehetővé a térségi potenciál jobb hasznosulása érdekében;

- a gyakorlatban rendszerint elkülönülő gazdasági szektorok kombinációját és a köztük lévő kapcsolatteremtést szolgálja;
- új szervezeti formákat hoz létre ill. a helyi közösség számára a döntéshozatalban és végrehajtásban való részvétel új formáit biztosítja.

(Kézikönyv Helyi Vidékfejlesztési Munkacsoportok Számára, 2003, 4. old.)

Vagyis a Leader-típusú Kísérleti Vidékfejlesztési Programban gyakorlatilag mind a gazdasági, mind a szervezeti jellegű innováció kívánatos elem, bár maga az innováció szó nem jelenik meg a Kézikönyvben. A kísérleti programban résztvevők véleménye szerint az eljárás mód maga volt nagyon új, vagyis hogy a pályázatokat nem a Minisztérium, hanem a HBMB (Helyi Bíráló és Monitoring Bizottság) írta ki a térség szükségletei szerint, valamint a pályázatok elbírálása is helyi szinten történt. A pályázók már meglévő vállalkozásuk funkcióváltás nélküli továbbfejlesztésére (pl. méhészpörgetőt és áramfejlesztőt vásárolt); tevékenységi körük értelemszerű bővítésére (pl. szőlész borkóstoltató helyiséget épített a pincéjéhez, hogy turistákat fogadhasson; étkeztetéssel foglalkozó vállalkozás pogácsasütődét nyitott és boltokba szállít stb.); de egészen új ötletek megvalósítására is (pl. mobil gyógynövény szárító kocsik bevezetése, termékfejlesztő kísérleti műhely lekvárüzemhez stb.) kaphattak pénzt. Továbbá újdonságnak számított a pályázatírásban nyújtott folyamatos segítség, ami abból következett, hogy a kiíró és elbíráló szerv fizikailag és szemléletmódjában is közelebb került a pályázókhoz (helyi szinten, a kistérségben maradt).

Az, hogy a résztvevők magát a programot és az eljárás módot innovatívnak látták, az azzal magyarázható, hogy Magyarországon a számos vidékfejlesztéssel is foglalkozó program közül a LEADER-típusú Kísérleti Program volt az első, amelyben a Helyi Vidékfejlesztési Munkacsoportok (ill. azok munkaszervezetei: a gesztor és a HBMB) megalakulásával a döntési szint valóban helyi szintre került. Bár az előző programok közül a SAPARD is épített közösségi részvételre, ez csak a tervek készítés, operatív és stratégiai tervek megvitatása és elfogadása szintjén maradt, a valódi döntés (a pályázatok kiírása és a beadott pályázatok elbírálása) "fent" történt a Minisztériumban.

4. 4. A vidéki innováció hordozói, a vidékfejlesztés innovátorai

Az innováció irodalma „change-agent”-nek hívja azokat a személyeket, akik személyükben a változás motorjai, az innováció hordozói. A vidékfejlesztésben is vannak ilyen személyiségek, „innovátorok”, akik meghatározói lehetnek a térség fejlődésének. A spanyol vidékfejlesztési irodalom „agente de desarrollo rural”-ként emlegeti őket, ami a vidékfejlesztési ügynök vagy vidékfejlesztési menedzser szókapcsolattal lenne fordítható. Előbbit nehézkesnek érzem, az utóbbi pedig nálunk egy államilag finanszírozott státuszt takar, tehát magam legszívesebben az innovátor

szót alkalmazom. Doktori tanulmányaim során több ilyen innovátorral is kapcsolatba kerültem (Tolna-megyében, Veszprém-megyében, Mallorcán, stb.).

Az innovátor a polgármestertől eltérően túlnéz a településen, az egész (kis)térségről gondolkodik, a külvilág fejlődésének új tendenciáit figyeli és ehhez igazítja térsége programjait. A térségéről megfelelő ismeretekkel rendelkezik, mind a társadalom, mind a természet és egyéb erőforrások tekintetében. A térség érdekeit kifelé is képviselni képes, jó kommunikátor, a térség lakóival bizalmas, kölcsönös megbecsülésen alapuló kapcsolatot ápol. A térségben meglévő helyi szokásokat, tudást megérti és tiszteli, beépíti a programokba, vagy azokra alapozza a fejlesztési programokat. Menedzser módjára tárgyal, intézkedik és irányít, de céljai között nem(csak) a profit, hanem a helyi társadalom jóléte és a szüntelen fejlesztés, a változtatás is szerepel. A vidékfejlesztés elveihez nem (vagy nemcsak) az iskolában, hanem a saját jobbító szándéka mentén gondolkodva jutott el, azért az nemcsak a munkája, hanem szervesen illeszkedik az életébe. Az innovátor (agente de desarrollo rural) Izquierdo Vallina (2002) szerint:

- „- segíti a vállalkozókat, de ő maga nem vállalkozó;
 - segít ellátni államigazgatási feladatokat, de nem bürokrata;
 - segít a bérek konszolidálásában és előmozdítani a hátrányos térségbeli foglalkoztatást, de nem „szakszervezetis” és nem bankár;
 - segíti a tudományos kutatást és a technológiai haladást, de maga nem lesz sem tudós, sem valamely iparág szakértője;
 - elősegíti a helyi erőforrások és tartalékok (jobb) felhasználását, de ő maga nem lesz ezek kedvezményezettje;
 - segíti és szervezi az intézmények adta lehetőségek jobb elérését, de maga nem válik sem ügyvezetővé, sem kedvezményezetté;
 - gazdasági, kulturális és szociális téren elősegíti az állami hivatalok működését, de maga nem irányít;
- ...marad a fejlesztési szervezet szakértője.”

Jó, ha az innovátor személye a vidékfejlesztési menedzser, a kistérségi megbízott vagy legíjebben a Helyi Vidékfejlesztési Iroda vezetőjének személyével egybeesik, de innovátornak gyakran egyáltalán nincs státusza, nem illeszkedik a térségi menedzserek egyik hálózatába se; sokszor civil szervezet, vagy önkormányzati társulás titkára, elnöke, alapítója, vagy egyszerűen néhány összetartozó falu lelkésze¹⁹, vagy valamilyen más ok, tulajdonság miatt tiszteletre méltó személy (pl. kitűnő kommunikátor nyugdíjas mérnököt hét „sohaegyetnemértő” férfi polgármester vezette térségben²⁰), aki egyszerűen belátta a vidékfejlesztési munka szükségességét, és vállalta a feladatot.

¹⁹ Pl. Tolna-megyében, Nagyszékelyen a református lelkészasszony

²⁰ Pl. Erdélyben a Kis-Küküllő mentén

Sokszor nincs hatalmi pozícióban, nem polgármester, még a képviselőtestületnek sem tagja – az innovátorok gyakran vannak „örök ellenzékben”. Lehet a térség szülötte, de gyakrabban „jöttment” (gyüttment vagy bebíró). A kívülről betelepülőnek mindig erőfeszítéseket kell tennie, hogy befogadják, és hogy megismerje a szokásokat, ezért nagyobb gondot fordít ezekre, keresi az értelmüket és okukat, ugyanakkor hamarabb meglátja a változtatásra szoruló pontokat.

Gyakran előbb kezd dolgozni, és csak később alakul ki valamilyen státuszféle, amelyen keresztül fizetést kap, vagy magát (és a szervezetét) is pályázatokból finanszírozza. Feladatát az adott térség helyzete és a gyorsan változó, globalizálódó világ közti különbség hívja életre – hiszen funkciója a „két világ” közti feszültségek oldása. Programjának értéke abban rejlik, hogy összeegyezteti a globálist, a lokálist és a virtuálist, mint a vidéki világ újrendezésének, felélesztésének alapelveit – mert tudja, hogy ebben az évezredben a falu vagy összeegyezteti ezt a hármat, vagy egyáltalán nem lesz falu. Az innovátor bátor újító, mer olyan dolgokat csinálni, amiket a többiek nem mernek, nem tudnak vagy nem akarnak; miközben tudatában van annak, hogy hóbortosnak tartják egészen addig, míg sikert nem ér el. Az innovátor általában értelmiségi, bármely területről érkezhetsz. Tevékenységével értelmiségi munkakört kreál magának ott, ahol egyébként nem lenne. A kicsit szépnek tartja (Schumacher, 1991), de csak hálózatba rendeződve tartja önfenntartónak (fenntarthatónak) is.

Előfordul, hogy az államilag létrehozott vidékfejlesztési menedzseri pozícióra nem találták meg azokat a személyeket, akik spontán módon már elkezdtek vidékfejlesztési menedzserként (innovátorként) dolgozni. Ilyenkor a térségi menedzserek, akik feladatukat munkaként értelmezik, megpróbálják azt a lehető legegyszerűbb módon elvégezni. Ennek oka lehet a térség, a kontextus nem kellő szintű ismerete, az elhivatottság hiánya is. A jól megválasztott vagy jól dolgozó vidékfejlesztési menedzser köré egy fejlesztési ügynökség szerveződik, amely különböző programok koordinálásával akár 15-20 főre is duzzadhat.²¹ Míg másutt a hasonló kiindulási feltételekkel létrejövő iroda kizárólag arra a funkcióra korlátozza tevékenységét, amelyre létrejött.²² A térség fejlődésének meghatározója lehet tehát az is, hogy van-e a fejlődés irányában elhivatott vezéregyénisége és az a megfelelő pozícióban van-e. A sümegi participatory video készítése közben jól körvonalazódott az ottani vezéregyéniség, az innovátor szerepe, gyakorlatilag az ő ötlete alapján indult a Famulus Egyesület, ő kereste meg az első tagokat, ő lett az elnöke is. Elnökként furcsa és megmagyarázhatatlan tisztelet vette körül, határozottan, ugyanakkor nagyon szerényen irányította

²¹ Serrania de Ronda térségben a LEADER-re létrejött fejlesztési ügynökség olyan jól működött, hogy több különböző spanyol és nemzetközi fejlesztési programot is a térségbe vonzott. Így kialakult egy a térségben élő szakembereket tömörítő, azoknak munkát adó és őket a térség jövőjéről elgondolkodtatásra készítő szervezet. Ez a fejlődés nagymértékben köszönhető a LEADER iroda vezetőjének („gerente”) kiemelkedő vezetői-szervezői képességeinek.

²² Az egyik spanyol szigeten a szintén LEADER-re létrejött iroda kizárólag a LEADER-t koordinálja, nincsenek is más terveik, mérete is ennek megfelelően a minimális 3 fő. A LEADER program kifutása után az iroda valószínűleg be is zár majd, hiszen a három tagból ketten idősebbek.

az Egyesületet, amely azóta már a LEADER Programba is bekapcsolódott. Folyamatos találkozók szervezésével gondoskodott arról, hogy a döntések közösségek legyenek, és a tagok tudjanak az eseményekről, a változó pályázati lehetőségekről, rendeletekről. Nemcsak ilyen „formális” egyesületi üléseket tartottak, hanem „informálisakat” is, időnként kirándultak vagy grilleztek, bográcsoztak együtt. Az elnök bevallása szerint az, hogy a tagok között baráti legyen a viszony és legyen kommunikáció, az legalább annyira fontos, mint az egyes tagok (főként vállalkozók) egyéni munkája.

Ugyanakkor az egyik spanyol szigeten a helyi LEADER keretében támogatott vállalkozók egymásról nem vagy alig tudtak, mindannyiuknak csak a LEADER-t lebonyolító 3 fős irodával volt kapcsolata. A LEADER-t irányító igazgató (gerente) itt is kedves, segítőkész, motiváló egyéniség volt, de nem értette meg a LEADER Programnak az egyes projektek támogatásán túli közösségfejlesztési jelentőségét. Ő a LEADER lebonyolítását tekintette feladatának nem pedig a helyi gazdaság vagy társadalom fejlesztését. Jól belegondolva, munkaköri leírásának ő is megfelelt, szóbeli képességei és barátkozó természete miatt térsége mindig kiválóan szerepelt a LEADER találkozókban is.

Serrania de Ronda térségében (Spanyolország) a vidékfejlesztéssel foglalkozó helyi ügynökség nemcsak sok különböző projektet koordinált és vitt véghez, hanem egy különleges hangulatú, támogató intézményi kultúrát is megvalósított. Nem csoda, hogy csaknem 20 ember dolgozott állásban az ügynökségen a legkülönbözőbb szakterületekről a környezetmérnöktől a közösségfejlesztő szakemberig. Egyedül itt láttam olyat, hogy ennek a különleges, az ott dolgozóknak felelősséget adó és önállóságra nevelő intézményi kultúrának a segítségével a fejlődési folyamat függetlenedett az iroda vezetőjétől, aki az egyes projektekben már nem tudott részt venni, hanem csak (mindenféle szintű fórumokon) kifelé képviselte az ügynökséget.

4. 4. 1. A vidéki innováció modellje

A Corvinus Egyetem KTK Menedzsment és Marketing Tanszék négy kistérségben²³ végzett tanácsadó és kutatómunkája során gyűjtött tapasztalatok betekintést engednek a térség fejlődését meghatározó innováció folyamatába. Megfigyeléseink szerint az első lépés mindenkor a helyzet felismerése, a környezet megfelelő módon való értékelése, ezt követi az ötlet (invenció) megjelenése, amely hamarosan cselekvési tervvé (divatosabb szóval projektté) nő ki magát. A terv ezután a megvalósulás fázisába lép, végül pedig az adott helyzetbe illeszkedve, azt kissé átfőrtmálva ökonómiai szempontból is fenntarthatóvá, önmagában is életképes vállalkozássá válik.

²³ Tolna-megyében két kistérségben: Nagyszékely és Kisvejke térségében, Erdélyben a Kis-Küküllő mentén és a kárpátaljai Viskén és környékén végeztük a szakatanácsadó és kutatómunkát, amelyből több közös publikációs is született.

A vidékfejlesztés végső célja tehát segítségnyújtás olyan kezdeményezések, ötletek gerjesztésére, amelyek esetleges kezdeti pénz-injekció után további anyagi támogatások nélkül is fenntartható vállalkozásokká válnak. A folyamat jó esetben egymást erősítő hatások eredményeként halad előre, azonban bármelyik lépcsőnél könnyedén meg is rekedhet.

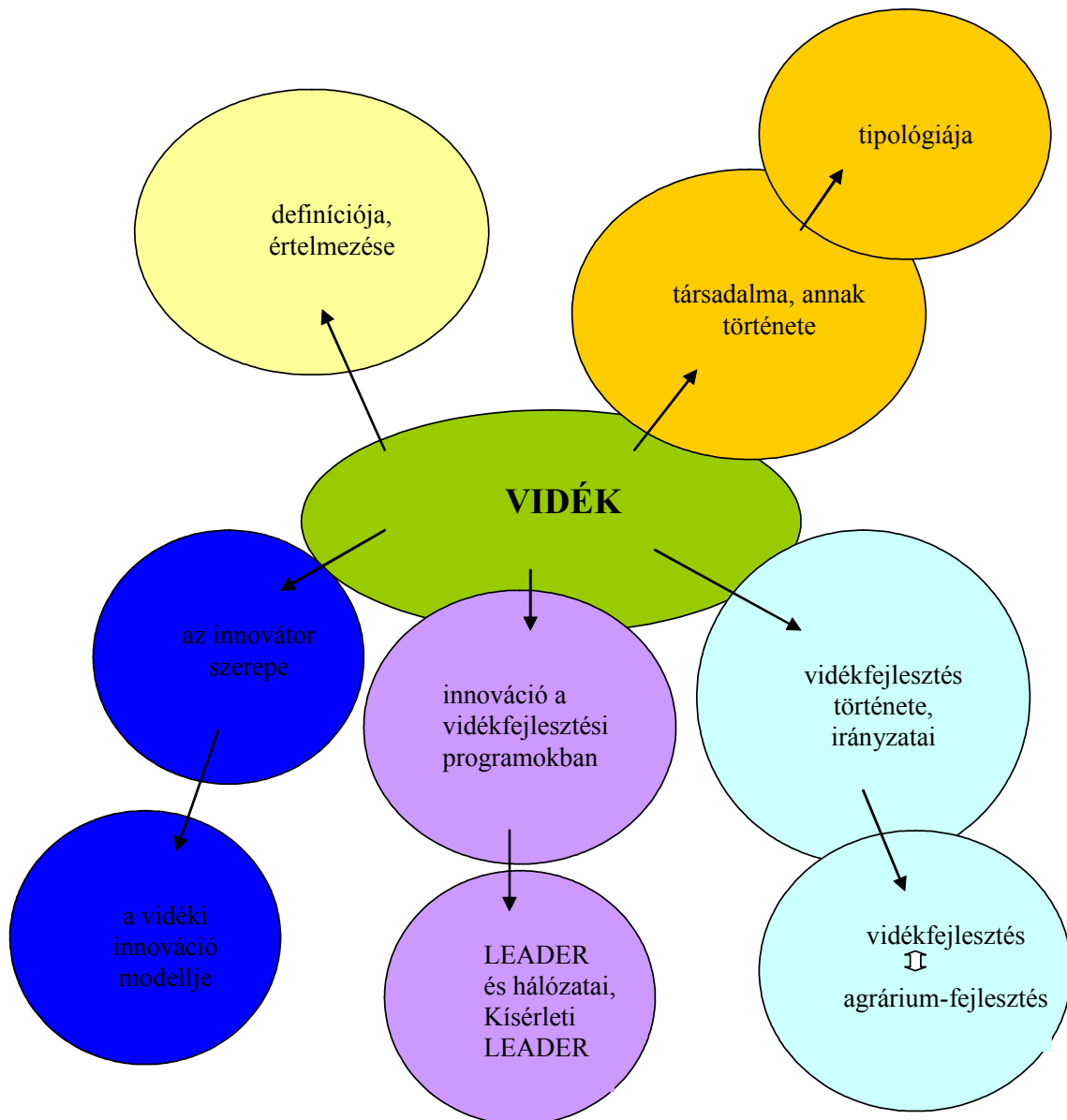
a térség helyzete → ötlet megjelenése → cselekvési terv → megvalósulás → fenntarthatóvá válás

A vidéki környezetre hagyományosan jellemző a lomhaság az új dolgok létrehozásában, illetve elfogadásában. A történéseket leggyakrabban nem maga a néha már katasztrofális helyzet váltja ki, a közvetlen kiváltó ok általában egy “friss szemmel” néző betelepülő vagy azok csoportja. A helyiek sokszor már nem képesek a helyzet érzelemmentes felismerésére, még kevésbé a változtatásra. Az ötlet, avagy a változás igénye kezdetben gyakran egyetlen személyhez kötődik. Az innovátor személyét hamarosan kisebb csoport támogatja, ez a csoport azonban könnyen szembekerülhet a falu többi részével. Az ötlet valósággá csak akkor válik, ha a közösség elfogadja és átveszi. Az ötlet akkor válik cselekvési tervvé, amikor a szimpatizáns személyek szerepe konkretizálódni kezd. Az innovációt képviselő kis csoport “szövetségesei” keresésére indul. Általában minél többféle és minél szilárdabb kapcsolatra tesznek szert, annál biztosabb, hogy képesek lesznek megvalósítani innovatív elképzeléseiket. (Bálint – Fazekas – Holló, 2001)

4. 5. Következtetések a vidéki innovációval kapcsolatban

A mai vidék társadalmi és gazdasági állapotát nem érthetjük meg a történelem, a múltbeli társadalom- és településpolitika tanulmányozása nélkül. Vállalkozószellemet, kreativitást, a globalizálódó világgal való lépéstartást, innovativitást nem lehet egyik napról a másikra teremteni egy olyan térségben, amelyre az elmúlt évszázadban a vállalkozókészség elnyomása és a lakosság tanultabb részének elcsábítása révén éppen ellentétes irányú nyomás hatott. A vidéki társadalom sajátos tipológiájának megismerése segítségünkre lehet azoknak a csoportoknak a megtalálásában, akik a vidéki innováció tevékeny részesei, hordozói lehetnek. A közelmúlt agrár-és vidékfejlesztési intézkedéseinek közvetlen hatása már érződik, kár, hogy az intézkedésekben az agrárius vidékfejlesztés elvei dominálnak. A projektek innovativitása nemcsak a LEADER Programban követelmény, hanem burkoltan a LEADER-jellegű Kísérleti Vidékfejlesztési Programban is. Bár az innovativitás a LEADER-be eredetileg azért került be követelményként, hogy más forrásból támogatható projektek ne legyenek a LEADER-ben támogathatók, hamar kiderült, hogy nem feltétlenül a projektek az innovatívok, hanem a LEADER-ben követett eljárás maga. A vidéki térségekbe gyakran a vidékfejlesztési menedzser közvetítésével jutnak el az innovatív újítások, legyen az új finanszírozási lehetőséget ígérő pályázati kiírás vagy helyi együttműködés

következtében nyíló újabb, szélesebb távlat, esetleg közös (LEADER-csoportoknak szervezett) kirándulásokon látott ötletek. A jó gyakorlat, a példa az egymással együttműködő LEADER csoportok között az őket összekötő kapcsolathálózat mentén terjed. Ezt felismerve került a LEADER alapelvek közé a hálózatépítés (networking). A motivált, elhivatott térségi menedzser talán egymagában is okozója lehet a térség kiemelkedő fejlődésének. Az innovátor személye köré szerveződő csapat segítségével lesz az ötletből megvalósítható projekt, amely jó esetben további támogatás nélkül is fenntarthatóvá válik. A térségi menedzser köré szerveződött csapat a legjobb esetben egy önmagát finanszírozni képes fejlesztési irodává növi ki magát, amely több különböző forrásból is meríthet fejlesztésre fordítható pénzeket. Az ilyen fejlesztési iroda pusztán léte, projektjeinek megvalósulásán túl, önmagában is eredmény: a térség fejlődésén munkálkodó értelmiségiek foglalkoztató hely jön létre.



Ábra 9: A vidék című fejezet gondolatmenete. (Saját szerkesztés.)

5. A HÁLÓZATOKRÓL

A hálózatok tradicionálisan a matematika témakörébe tartoznak, azon belül a gráfelmélet foglalkozik velük. Euler után Cauchy, Hamilton, Cayley, Kirchhoff és Pólya lendítették fel a gráfok vizsgálatát, ők fedeztek fel csaknem mindent, ami napjainkban az olyan nagy, rendezett gráfokról ismert, amilyen az atomokból álló kristályrács. A gráfok tulajdonságainak leírása mellett nagyon sokáig nem merült fel az a kérdés, hogy hogyan is jönnek létre a gráfok; a nagy matematikus Erdős Pál (1913-1996) és Rényi Alfréd (1921-1970) voltak az elsők, akik a hálózatok létrejöttét tanulmányozták. Erdős és Rényi a véletlen hálózatokról szóló elméletében szándékosan egyenlőséget tett a véletlen és a komplex hálózatok között (Barabási, 1999). Úgy érezték, ha egy hálózat kellőképpen bonyolult ahhoz, hogy egyszerű módon leírják, akkor véletlen hálózatról van szó. Ezt modellel is kifejezték, amely máig a gráfelmélet alapjának tekinthető. A véletlen hálózatok matematikai szépsége azonban sokkal jobban megragadta őket annál, minthogy megvizsgálják, modelljük képes-e hűen megragadni a bennünket körülvevő természet hálózatait. A gráfok vizsgálata új lendületet az Internet megjelenésével kapott, hiszen az Internet egy a honlapokat és azokat összekötő linkeket tartalmazó, matematikai eszközökkel jól vizsgálható óriás gráf. Barabási (2003) a számítógépek hálózatának tanulmányozásán keresztül jutott el a mára híressé vált skálafüggetlen hálózatok ill. kis világok elméletéig.

A hálózatok tudománya a matematikával párhuzamosan a társadalomtudományokban is teret kapott. Jakob Lévy Moreno (romániai születésű amerikai pszichiáter) nevéhez fűződik a szociometria kialakulása, amely az informális (nem hivatalos, hanem személyes rokonszenv és kapcsolatok alapján létrejött) csoportstruktúra feltárását szolgálja. Moreno alaptétele az volt, hogy a spontán társulások hálózata (a munkaközösségekben kialakuló kapcsolatok) a státuszokból álló intézményes rendszerek (szervezetek, vállalatok, cégek, stb.) lappangó háttere. Véleménye szerint ugyanis az emberi kapcsolódások elsősorban érzelmi, rokonszenviek. Az egyének egymás közti kapcsolatrendszerét ún. szociogramokon (gyakorlatilag gráfokon) szokás bemutatni. A kapcsolatháló-elemzés szociogramjaival jól modellezhető pl. az információ áramlása egy zárt közösségben, vagy a betegségek terjedése (Mérei, 1996). A következő nagy lépés a különböző erősségű kapcsolatok megkülönböztetése volt. Garnovetter 1973-ban úttörő munkát publikált „The Strength of Weak Ties” címmel. Ebben kifejti, hogy a társadalmat összetartó kapcsolatháló nem azonos erősségű kapcsolatokból áll, hanem erős kapcsolatokkal összetartott kisebb csoportok vannak, amelyek egymáshoz gyengébb kapcsolatokkal kötődnek. Ezeknek a gyenge kapcsolatoknak nagy a szerepe a diffúzióban, hiszen nélkülük a kapcsolatok mentén terjedő elemek (pl. hírek) egy kis, zárt körön belül maradnának.

Szenzációs felfedezés akkor született, amikor Barabási (2003) az Internet-vizsgálatára alapozott hálózati matematikát a természettudományokkal és a társadalomtudományokkal összekapcsolva arra a következtetésre jutott, hogy világunkat átszövik az olyan hálózatok, amelyeknek kevés számú eleme sok másikkal van kapcsolatban, nagyon sok eleme viszont csak viszonylag kevés számú kapcsolattal rendelkezik. (Pl. a nagy repülőterekről sok másik városba indulnak járatok, míg a kis repülőterekről csak 1-2 nagy repülőtérre lehet közvetlenül repülni.) Mivel az ilyen „evolúciósan” keletkező, azaz apránként kialakuló hálózatokba (mint amilyen az Internet) az új tagok nem véletlenszerű ponton, hanem valamelyik nagyobb csomóponton kapcsolódnak be, ezért eloszlásuk nem a véletlen rendszerekre jellemző Poisson-eloszlás, hanem a hatványfüggvény eloszlását követik. Ezeket Barabási (2003) skálafüggetlen hálózatoknak nevezi. Szerinte a skálafüggetlen hálózatok az élet minden területén jelen vannak, társas kapcsolatainkban, a közlekedés hálózataiban, de a sejtműködés bizonyos elemeiben is. És bár a hatványfüggvényt és Poisson-eloszlást követő kapcsolatháló már régóta ismertek voltak a társadalomtudományban, senki nem látott bennük általános érvényű rendezőerőt, ahogyan azt Barabási tette. Barabási azonban eddig nem foglalkozott azzal, hogy az egyes kapcsolatok nem egyforma erősségűek, Letenyei (2003) szerint számára ez lesz a következő lépés.

Barabási elmélete a skálafüggetlen hálózatokról az élet sok területét helyezi új megvilágításba. A skálafüggetlen hálózatok Erdős és Rényi gráfjaival ellentétben folyamatosan növekvő rendszerek, vagyis folyamatosan újabb elemek csatlakoznak a rendszerhez. Az egyes pontok nem egyrangúak, vagyis nem egyformán „rátermettek”. Az újonnan bekapcsolódók nagy valószínűséggel egy olyan ponthoz csatlakoznak, amely egyrészt „rátermett” a feladatára, másrészt pedig már sok kapcsolata van más elemekkel. Ezért kevés számú olyan pont lesz, amelynek sok más ponttal van kapcsolata, de lesznek pontok, amelyek kiugróan magas számú kapcsolattal rendelkeznek. Ezek ún. csomópontok. Ilyen felépítésű, skálafüggetlennek nevezhető hálózat Barabási szerint az Internet (a pontok a weboldalak, egymásra mutató linkekkel összekötve), vagy a menetrendszerű repülőjáratokkal összekötött repterek hálózata (néhány óriási reptérről szinte bárhová el lehet repülni, sok kis reptérről viszont csak egy vagy két nagyobb reptérre visznek járatok.) A skálafüggetlen hálózatok sebezhetősége (roboztussága) a csomópontokban rejlik. Véletlenszerűen megválasztott helyű támadásokkal szemben a skálafüggetlen hálózat rendkívül ellenálló (néhány véletlenszerű weboldal megbénítása nem okoz fennakadást az Internet működésében), míg a csomópontok tudatos megbénítása hatalmas rombolást eredményez. Ennek a fordítottja is igaz: a csomópontok az ilyen rendszerbe való hatékony beavatkozás pontjai lehetnek. (Az emberi társadalomban az emberek többségének viszonylag kevés partnerrel van szexuális kapcsolata élete során, míg egyes csoportoknak, pl. a prostituáltaknak nagyon sokkal. Így pl. az AIDS terjedésének megakadályozására, amíg a gyógyszer korlátozott mennyiségben áll rendelkezésünkre, célszerű a

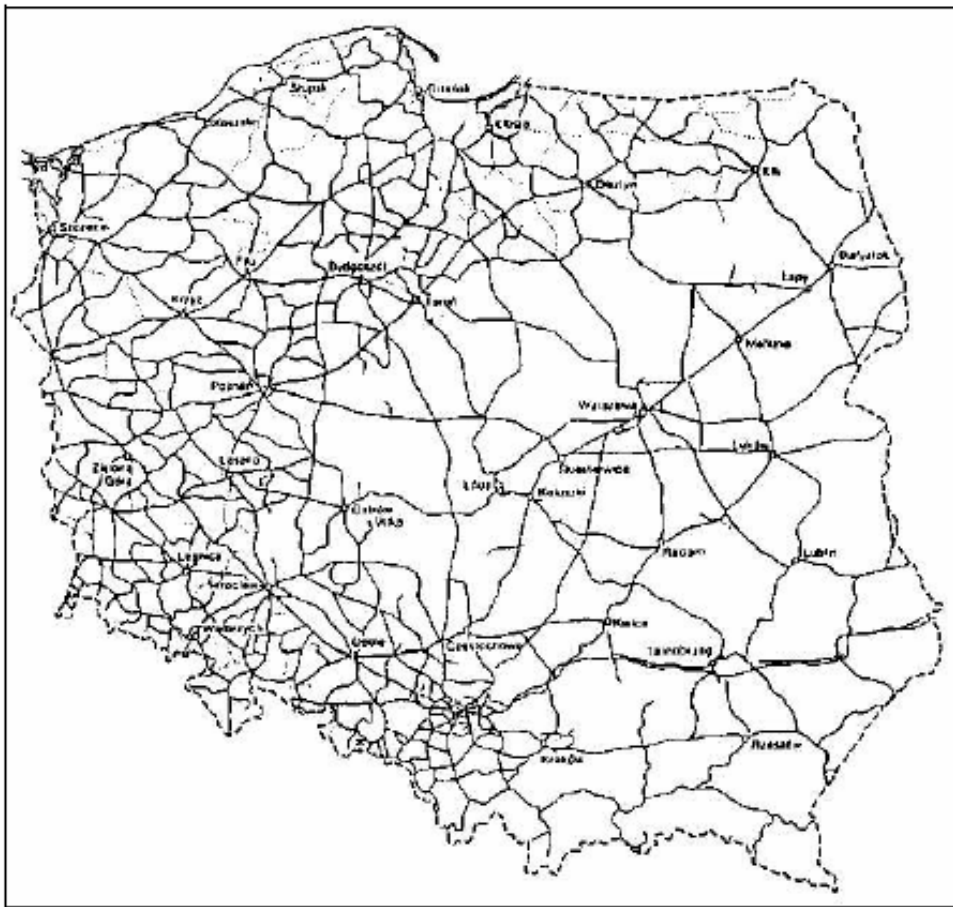
„csomópontokat” kezelni.) Ez egyben azt is jelenti, hogy az ilyen rendszerek robusztussága tudatosan növelhető a nagy csomópontokat elkerülő „alternatív” kapcsolatok kialakításával, vagyis a centrumok természetes fejlődését tudatosan ellensúlyozni kell.

5. 1. A közlekedés hálózatai

A hálózati gondolkodás talán legkorábban a közlekedésben kapott szerepet. Vasút-, közút hálózatunk, vagyis a térség fizikai hálózatai Fleischer (2004) szerint „... memóriaként őrzik a korábban kialakult kapcsolatok pályáit, és megkönnyítik, hogy hasonló irányú kapcsolatok ismét létrejöhessenek. A hálózatok éppen ezen tulajdonságaik miatt képesek a kapcsolati kultúra strukturális elemeiként funkcionálni, és elősegíteni az adott térség belső kohézióját, együttélését, tevékenységi profilok kialakulását, az időben egymást követő események egymásra épülését.” (p. 12.) A lengyelországi Galícia²⁴ történelmében szép példáját találjuk ennek: a Lengyelországhoz a második világháborút követően csatolt városok ma is elég bajosan érhetők el vasúttal, pedig az ország iparilag fontos területe ez. Lengyelországban a volt német, osztrák és orosz fennhatóságú területek összeolvasztása nemcsak infrastrukturális okok miatt történt nehézkesen, a hajdani határvonal ma is érezhető az emberek mentalitásán, gondolkodásmódján, a városok és épületek stílusán is. A Habsburgok az iskolarendszert is megváltoztatták Galíciában, amit azóta sem sikerült az ország északi részeire kiterjeszteni. Pedig voltak próbálkozások, galíciai professzorokat állítottak az északi országrészek egyeteméinek, iskoláinak az élére, hogy a galíciai adminisztratív rendszerre szoktassák az iskolákat, de nem nagy sikerrel. Az 1990-es elnökválasztás is mutatta a Galícia – nem Galícia különbséget: Lech Wałęsa szavazótáborra Galíciában, ellenfele szavazói az északi területeken laktak. Egyes történészek szerint az is erősítette a különbséget, hogy Ausztria életében a kapitalizmus kezdete 1873-ra tehető, amelynek hatása az akkor a birodalom részét képező Galíciára is nagy volt, míg északon a nemesség erős befolyása még sokáig a feudalizmushoz kötötte a mai Lengyelország többi részét. A Monarchia hajdani határa ma Lengyelországon belüli régióhatárként él tovább. A történelmi Galícia, amely egyedül a Monarchia ideje alatt létezett, ma kelet-nyugati irányban is kettéosztott, egyik fele Ukrajnához, másik fele Lengyelországhoz tartozik. (A hajdani Curson vonal hamarosan Schengeni határrá változik majd.) Mindenesre Galícia keleti és nyugati része a szocialista és a kommunista rendszer hagyatékainak tanulmányozására is kiváló lehetőséget ad. Galícia továbbélése, vagy inkább föltámadása a róla szőtt mítoszoknak köszönhető. A mindenkori rendszerváltásokra jellemző „a hajdani aranykor” mítoszához való visszanyúlás, vagy annak megteremtése. Galíciában is megtörtént ez annak ellenére, hogy a terület a Monarchia legfejletlenebb tartományának számított, nemcsak viszonylagos gazdasági elmaradottsága, hanem a

²⁴ A College for New Europe keretén belül egy Galícia fejlődésével foglalkozó kurzuson vettem részt, ennek során Galícia történelmével, gazdasági, társadalmi folyamataival foglalkoztunk a helyszínen, Krakkóban.

már akkor is problémának számító vodkafogyasztás miatt is. A területi identitás erősödése egyben a globalizációra adott válasz is, a Monarchia megszűnésével eltűnő Galícia a területi identitás elemeit adó mítoszvilágból nemcsak az „aranykor”, hanem a „közös szenvedés és elnyomás”, a „hajdani katonai erő, amely valamely erősebb hatalommal szemben maradt alul”, a „genetikai összetartozás (ezzel együtt az Európához tartozás)”, a „kiválasztottság és a missziótudat” mítosza is fontos szerepet játszik. A rendszerváltás után „újjaszületett Galícia” központja az a Krakkó lett, ami eredetileg nem is volt annak része, csak 1846-ban csatlakozott Galíciához. Galícia Monarchia-beli központja, Lvov úgy szorult háttérbe, hogy annak lakói az (akkor Lembergnek, majd Lvivnek nevezett) város orosz fennhatóság alá kerülésekor nagy számban szöktek át Krakkóba – amely a történelem és az ő hatásukra Galícia egykori periferiájából mára annak központjává lett.



Ábra 10: Lengyelország vasúthálózatának a térképe. Egyértelműen elkülöníthetők azok a részek, amelyek a vasútvonalak kiépülésekor fejlettebb Németországhoz tartoztak. Forrás: Rey V. (1991) In Fleischer (2004) 12. p. Fleischer (2004) tanulmányában a kistérségek közlekedésének racionalizálásával foglalkozik. Öt új trendre hívja fel a figyelmet, amelyek a közlekedés hálózatainak fejlődését befolyásolják. Ezek:

- új társadalmi és intézményi folyamatok, amelyek a megye/település irányából a régió/kistérség irányába mutatnak;
- a kialakulóban levő új gazdasági tér: egymással kapcsolatban levő termelők és szolgáltatók térbeli koncentrációja;

- új igény a közlekedésnek a környezettel, környezetvédelemmel való összeegyeztetése;
- új felismerések a hálózatok tudományának elméleti oldalán (gráfok, véletlen hálózatok, skálafüggetlenség);
- új technológiai lehetőségek az informatika és a közlekedés ötvözésével.

A jövőben valószínűleg ezek a trendek fogják meghatározni a közlekedés fejlődését.

5. 2. A vidéki térségek gazdasági hálózatai

Murdoch (2000) kétféle hálózatot különböztet meg: vertikális hálózatoknak hívja azokat, amelyek a vidéki térséget az agrár- és élelmiszeriparhoz kötik; és horizontális hálózatoknak, amelyek a vidéki térséget sokkal tágabb rendszerbe, a gazdasági változások nem-mezőgazdasági jellegű folyamataihoz kapcsolják. Horizontális hálózatoknak tekinti az innováció és a tanulás újonnan létrejövő vidéki hálózatait is. Megállapítja, hogy a vidékfejlesztési hálózatok gyakran más, már létező, régebbi termelési kapcsolatok mentén jönnek létre. Ezek a kapcsolatok gyakran a régmúltban gyökerező mezőgazdasági (agrár) jellegű hálózatok. Murdoch magyarázatot keres arra a kérdésre, hogy egyes vidékek miért fejlődnek dinamikusán, míg mások miért maradnak ki a fejlődésből, vagyis hogy a dinamikus területek a térképen miért a „leopárd bőréhez hasonlóan” elszórt foltokban helyezkednek el. A vidékiségnak 3 formáját különbözteti meg: az elsőben („az innováció klasztereiben”) horizontális hálózatok dominálnak, kis- és középvállalkozások valamint bizalmi kapcsolatok jellemzik, ilyen pl. a „Harmadik Olaszország”. Megállapítja, hogy ezeken a vidékeken az innovációs hálózatokról és a tanuló régiókról szóló elmélet alkalmazható, és bemutatható, hogy a gazdasági sikert hogyan lehet fenntartani. A második típusban („a standardizálás forró pontjain”) vertikális hálózatok, a mezőgazdasági termelés intenzív formái és az élelmiszeripar nemzetközi hálózatai dominálnak. Ezek gazdasági és társadalmi struktúrájukat többnyire belső erőforrásaikra alapozva tudják fejleszteni és nemzetközi piacokra is be tudnak hatolni termékeikkel. Murdoch szerint a „hálózatépítés paradigmáját” ezekre a vidékekre nem lehet alkalmazni, a fejlődést és a gazdasági-társadalmi folyamatokat jobban leírja az anyagok és termékek áramlásának elemzése (commodity chain analysis). A vidéki térségek harmadik típusában sem horizontális, sem vertikális hálózatok nincsenek jelen, ezek a területek elvesztették hagyományos struktúrájukat az iparosodási folyamat alatt, és állami beavatkozásoktól váltak függővé, legyen szó agrár- vagy nem-agrár-támogatásokról. Ezeknek a területeknek kicsi az esélyük, hogy belső erőforrásaikra alapozva fejlődjenek, rá vannak utalva a fejlesztési politikák általi beavatkozásra. Vagyis az előbb feltett kérdésre azt találja válaszul, hogy az új vidékfejlesztési hálózatok azokat a területeket segítik a fejlődésben, ahol már azelőtt is voltak (agrár) gazdasági hálózatok. Így a hátrányos vidéki területek továbbra is hátrányban maradnak, ha a vidékfejlesztés csak a hálózatok erősítésére koncentrál. Ezért a hálózatépítésen (az alulról jövő kezdeményezések LEADER-típusú

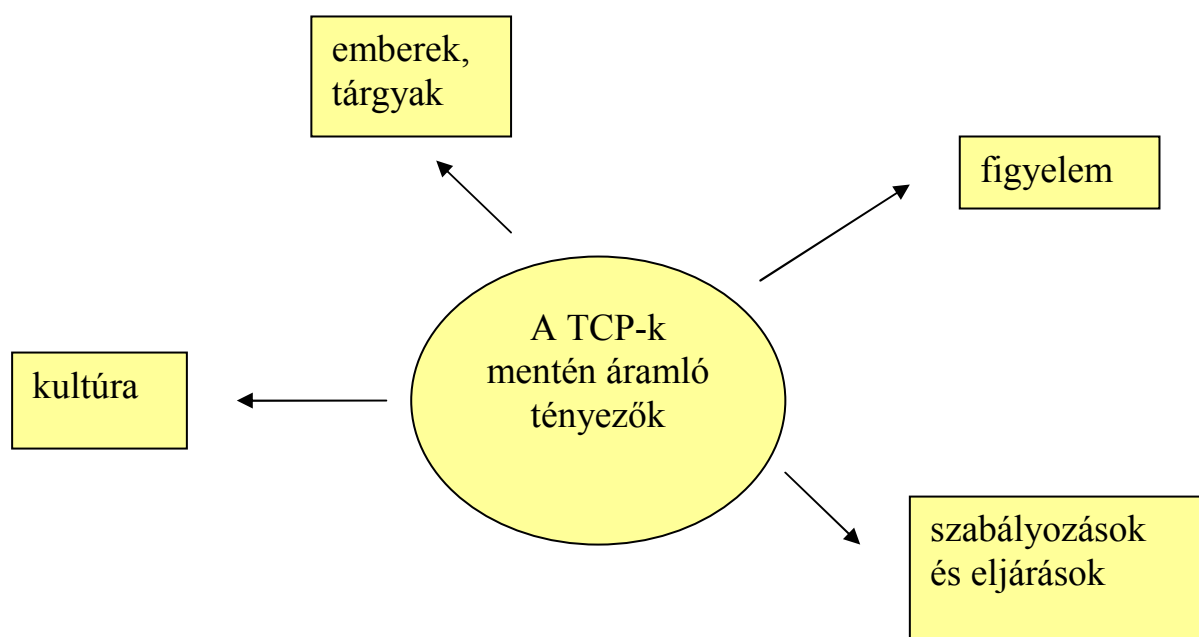
hálózatára gondol, azon belül is a LEADER+ programban a hálózatépítés prioritására) kívül szükség van az elmaradott térségek hagyományos, top-down fejlesztésére is, hogy esélyt kapjanak a felzárkózásra. Ez egyben azt is jelenti, hogy a hálózatokba rendeződés erősítése a már meglévő különbségek fennmaradását vagy növekedését segíti elő, a felzárkózást nem.

5. 3. Vidékfejlesztési hálózatok

Ray (2001) a vidékfejlesztés helyi csoportjainak, a LEADER LAG-oknak a hálózatait elemzi. Már a program első fázisában is kaptak buzdítást a résztvevők a csoportok (LAG-ok) közötti együttműködésre, de ez akkor még önkéntes alapon, technikai kérdésekről szóló nemzetközi szemináriumokon való részvételben testesült meg. Később létrejött az információ-megosztást szolgáló hírlevél és a negyedévenkénti magazin. A második fázisban (LEADER II) már nagyobb hangsúlyt kapott a páneurópai, nemzetek közötti együttműködés (Transnational Co-operation Project, TCP formájában), és ez a LEADER+ -ban is folytatódik. Ray megvizsgálja, hogy hogyan épülnek fel a TCP-k, tehát a hálózat tulajdonságait, és hogy milyen tényezők áramolnak a TCP-k, vagyis a nemzetközi vidékfejlesztési együttműködések hálózatán. Ilyen áramló tényező szerinte a kultúra, hiszen a projekteken hangsúlyt kap a többnyelvűség, és felelevenedtek olyan történelmi kapcsolatok, hajdani kereskedelmi útvonalak, vagy egyéb kötelékek formájában, amelyek ma politikailag megosztott, de valamikor összetartozó területeket visznek közelebb egymáshoz. A második, TCP-k mentén áramló tényező az „emberek és tárgyak”. A tárgyak, pl. olyan helyi termékek, amelyeket a megfelelő eredet-megjelöléssel ellátva nemcsak a saját, hanem egymás térségeiben is árulnak a csoportok, egyrészt kínálatbővítésként, másrészt a saját termékeik kiegészítő termékeiként, így nagyobb piacot fedve le és megosztva a marketingköltségeket. Az emberek áramlása elsősorban a fogyasztókat, a turistákat jelenti. Hasonló attrakciókat nyújtó térségek pl. együtt készítenek prospektusokat a kiszemelt célcsoportnak, azokat egyszer elérve „körbeadják” őket egymás között. (Ilyenek a borutak, horgászhelyek hirdetései.) Idetartozik még egy fontos embercsoport, a vidékfejlesztéssel foglalkozó hivatalnokok, érdeklődők, szakemberek, és a projekteken résztvevők áramlása, de más csoportok, pl. fiatalok vagy farmerek is közlekednek a TCP kapcsolatok mentén. A harmadik áramló tényező, a figyelem, vagy figyelemfelkeltés. Ennek két iránya van: egyrészt a nemzetközi kapcsolatok feed-back-ként működnek: megerősítést adnak a LAG-ok helyi csoportjaiban résztvevőknek, ezáltal a saját csoportjukon, kistérségükön belül is megnő a tekintélyük, megerősödik a helyzetük; másrészt a nemzetközi fórumokon való részvétel megnöveli a kistérség „láthatóságát”, a fogyasztók, a hatóságok, a befektetők számára. A negyedik, TCP-k mentén áramló tényező a szabályozások és az eljárások kategóriája. Olyan módszereket,

eljárásokat tanulhatnak egymástól a kistérségek, amelyek közös problémákra adhatnak megoldást, a helyhez megfelelőképpen adaptálva.

Ray (2001) a továbbiakban a TCP hálózat felépítését, vagyis a LAG-oknak az egymással való összekötöttségét vizsgálja, úgy, hogy megnézi, hogy az egyes LAGok hány nemzetközi TCP-ben vesznek részt. Úgy találja, hogy csak kevés csoport vesz részt több TCP-ben. Tekintve, hogy a TCP-k egymástól teljesen eltérő számú résztvevő LAG-gal rendelkeznek, lebontja a TCP-eket a benne levő kapcsolatokra, mintha a TCP-ben résztvevő LAG-ok mindegyike össze lenne kötve minden egyes másikkal. Így már nem a TCP-ben való részvételt, hanem az egyes LAG-ok TCP-k általi összekötöttségét vizsgálja. Az eredmény, hogy a LAG-ok 50%-a kevésbé összekötött, míg a LAG-ok 4%-a nagyon összekötött, vagyis sok kapcsolattal rendelkezik. Ez utóbbi jelenség, néhány igen kiterjedt kapcsolatrendszerű, nagyméretű TCP miatt van. (A LAG-ok tehát kvázi skálafüggetlen hálózatot alkotnak, bár ezt Ray nem mondja ki.) Érdekes még, hogy bizonyos országok (Spanyolország, Egyesült Királyság, Németország) LAGjai nagyobb aktivitást mutatnak. Minden TCP-t egy LAG koordinál, vagyis a résztvevő LAG-ok között van egy vezető. Az egyes országok LAG-jaiknak vezetővé válási arányaiban is igen eltérnek, Írország adja a legtöbb, Belgium a legkevesebb vezető LAGot az országban működő LAG-ok számához viszonyítva.

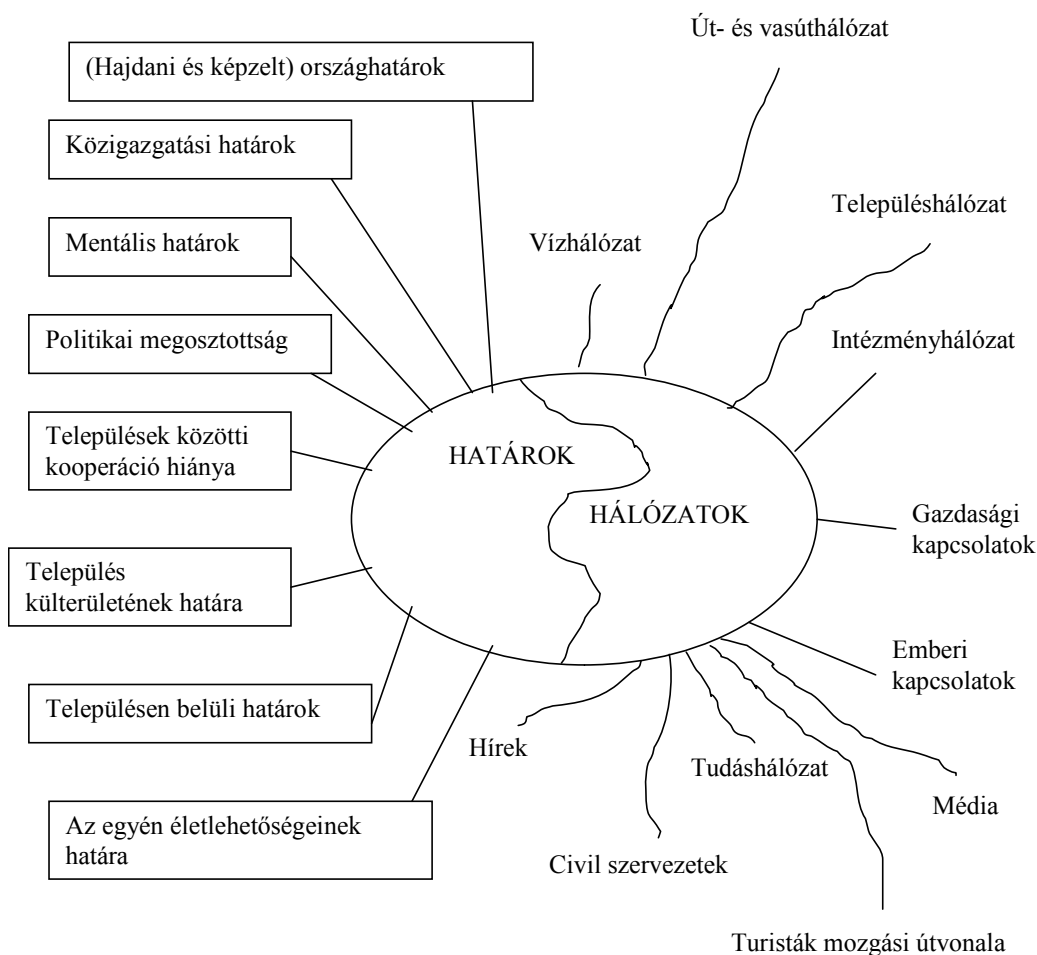


Ábra 11: Ray (2001) szerint a LEADER csoportok között a TCP-k, vagyis a nemzetközi együttműködési programokban a TCP kapcsolatai mentén áramló tényezők. (Saját szerkesztés)

5.4. A vidék hálózatok és határok rendszere

Ebben a fejezetben a vidéki térségeknek azokról a tulajdonságairól lesz szó, amelyek meghatározzák vagy hatással lehetnek a terület fejlődésének alapjául szolgáló innováció megjelenésére, befogadására. A vidéket átszövő hálózatok és határok rendszerének bonyolultságára szeretném felhívni a figyelmet, amely minden egyes vidéki területet a többitől eltérő fejlődési útra helyez – bár ezt a fejlődési utat nem tekintem sorsszerűen megváltoztathatatlanak. A vidéket átszövő határok és hálózatok elegendően nagy különbségeket okoznak a fejlődésben ahhoz, hogy származtatható legyen belőlük az innováció vidékenként eltérő módon, társadalmilag, gazdaságilag, földrajzilag és történelmileg meghatározott volta.

Hogy fény derüljön azokra a kapcsolatokra, amelyek mentén az innováció (gyorsabban) terjedhet és azokra a válaszvonalakra, amelyek megakadályozzák (vagy lassítják) térhódítását, ebben a fejezetben a vidéket, mint hálózatok és határok rendszerét próbálok meg jellemezni. Azért csak „próbálok meg”, mert olyan sok és sokféle hálózat és határ (vagy éppen szakadék) szövi át a vidéki térségeket, hogy a dolgozat terjedelme csak említésüket, ill. fontosságuknak egy-egy általam látott vagy az irodalomban talált példán keresztüli bemutatását engedi meg. Bármennyire is törekedtem az innováció terjedésére hatással levő hálózatok és határok típusainak minél gondosabb, teljesebb összegyűjtésére, biztos vagyok benne, hogy akadnak olyanok, amelyekre nem gondoltam, vagy amelyek jelentőségét figyelmen kívül hagytam. Az általam fontosnak talált határok és hálózatok rendszerét a következő ábra foglalja össze.



Ábra 12: A vidéki térség határok és hálózatok rendszere. (Saját szerkesztés.)

A vidéki térségeket átszövő hálózatok egyrészt hagyományos ételemben vett „kemény” (úthálózat, közműrendszer stb.), másrészt láthatatlan „puha” hálózatok (pl. emberi kapcsolatok, népcsoportok, közigazgatási hálózat stb.), amelyek jelentősége a vidék élhetősége szempontjából vetekszik a „kemény” hálózatokéval, és a kettő szorosan összefügg egymással. Hogy az egyes hálózatok matematikai szempontból milyen kategóriába tartoznak, arra nézve nem folytattam elemzést, bár bevallom, nagy hatással volt gondolkodásomra Barabási Albert László (2003) elmélete a skálafüggetlen hálózatokról. A vidéket átszövő hálózatok kényes egyensúlyt tartanak fenn, valamelyik hálózat megváltoztatása más hálózatokban is változásokat idézhet elő. Hidding és Teunissen (2002) a hálózati gondolkodást egyenesen a területrendezés és tervezés központi

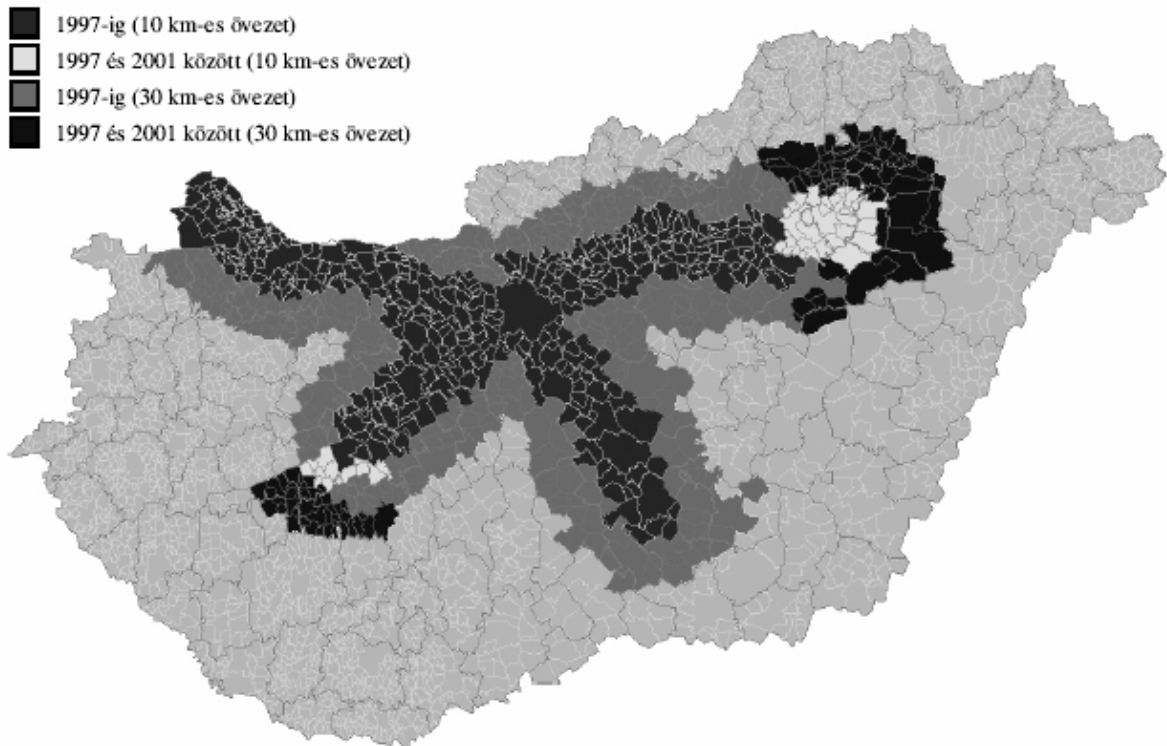
kérdésének tartja. Szerinte az ember által lakott területeket átszövő hálózatokat egyesével, magukban is lehet értelmezni (pl. közlekedési, vagy vízhálózat), de hasznosabb ezek csoportjait együtt vizsgálni. Így például a településhálózattal együtt a zöldterületek hálózatát, az ezeket átszövő közlekedés és vízhálózatot is tudatosan kell tervezni.

Az **úthálózat ill. a vasúthálózat** fontossága magától értetődik, de ennek viszonylagos fejlettsége miatt csak akkor gondolunk rá, ha rossz minőségű (pl. Kárpátalján vagy Erdélyben járva), vagy ha természetellenesen hiányos, mint a zsáktelepülések esetében, amelyeket egyetlen út köt csak össze a külvilággal, ezért kimaradnak az átmenő forgalomból, vagyis csak akkor jut a településre az utazó, ha pontosan ez a falu az úti célja. Az úthálózat minősége fejlettségi mérce is: szokás azt vizsgálni, hogy az adott településtől hány perc alatt lehet személyautóval a közlekedés gerincvonalát adó legközelebbi autópályára érni. A vasútépítés a maga korában nagy lépésnek számított a települések életében: hogy egy község kap-e vasutat, az azt döntötte el, hogy a település bekapcsolódik-e a magát mára globalizációvá kinövő fejlődésbe. (Ma ugyanilyen fontos a szélessávú Internet elérés.) Ugyanakkor a főbb közlekedési útvonalaktól távol eső, gyenge minőségű úthálózattal rendelkező térségek könnyen válnak belső perifériává.²⁵ Néhány utunk ma is római alapokon nyugszik, ma is azokat a területeket köti össze, amelyeket annak idején; másokat viszont lebontottunk, vonalukat megváltoztattuk. Angliában szembetűnő ez a különbség, a római alapokon nyugvó utak ott egyenesek, míg az újabbak, a sokáig (máig) tartó, erős földbirtokrendszer miatt girbegurbák, kerülgetik ugyanis a sérthetetlen magántulajdonban levő birtokok határait.

Nemcsak az utak vagy vasutak megléte fontos, hanem az is, hogy rajtuk milyen sűrűséggel közlekednek vonatok vagy autóbuszok. Országunk út- és vasúthálózata centralizált felépítésű. Ennek oka az Osztrák-Magyar Monarchia idejére vezethető vissza, amikor Bécs vezető szerepének az ellensúlyozására Budapest egyre hangsúlyosabbá kezdett válni. Mivel Trianon után városaink egy része a határon kívül rekedt, az ország centralizált úthálózata csaknem értelmét veszítette. Hogy máig megőrizte ezt a tulajdonságát, az annak köszönhető, hogy a közlekedés centralizált felépítése megfelelt a következő évtizedek centralizált politikai rendszerének. (Fleischer et al. 2001) Azonban a ma megvalósuló fejlesztések még mindig Budapestet erősítik, amelynek Enyedi (1996) szerint az oka, hogy az EU-ban lassan feloldódó határok Budapestet a nagyvárosok hálózatába, azok „városversenyébe” helyezik, ahol a többi kelet-közép európai fővárossal küzd a közép-európai centrum funkcióért.

²⁵ A közlekedési hálózat fejlettsége a kognitív térképekkel jól lemérhető: a „fehér foltok” (azok az országrészek, ahová a megkérdezettek nagy része nem rajzol be vaktérképen semmilyen települést) többnyire gyenge közlekedési infrastruktúrával rendelkező, főbb közlekedési útvonalaktól távol eső helyek. Kiss – Bajmóczy (1996) felmérésében a legnagyobb kiterjedésű fehér folt, vagyis belső periféria a Közép-Tiszavidék és az Ormánság (továbbá a Cserehát, a Bodroghöz, Szatmár-Bereg és Bihar).

Az autópályáktól tíz és harminc kilométeres távolságban lévő települések



Ábra 13: Az autópályák közelében fekvő települések áttekintése. Forrás: Bíró Péter – Molnár László: A kistérségek fejlettségi szintjének és infrastruktúrájának összefüggései. Közgazdasági Szemle LI. évf. 2004.

Monarchiás örökségünk a vasútvonalrendszer jellegzetes állomásépületekkel. Ezek megvannak a hajdani Monarchia csaknem egész területén, városokat kötnek össze, fontos nyersanyag-szállítási és kereskedelmi útvonalakon fekszenek. A Monarchia területéről kilépve is van vasútvonal, de az épületek stílusa, esetleg a pálya nyomtávja, a pályarendszer lefektetésének preferenciái különböznek. Az orosz építésű vasúti pályák nem városokat, hanem katonailag fontos stratégiai pontokat kötnek össze (a városok elkerülésével!), a pálya szövevénye ritkább, ma sem köti össze egyenes vonal Lvovot és Kijevet. Lengyelország külön is érdekes ebből a szempontból: a Monarchia részét képező hajdani Galícia határait jól megrajzolhatjuk a vasútvonal-pályarendszert figyelve, a Bécs-Krakkó-Lvov vonal ma is a legrövidebb módon van összekötve, míg Lengyelország kulturális központjából, Krakkóból, annak fővárosába, Varsóba az 1. világháború alatt egyáltalán nem volt vasútvonal. (Azelőtt pedig a Visztula kötötte össze őket.) Ennek oka egyébként az is, hogy a vasút a „fő ellenség” vagy lehetséges ellenség, Oroszország határa felé tart; az észak-déli kapcsolat kevésbé volt fontos.

Szintén magától értetődik a természetes **vízhálózat** rendszerének a szerepe, amely az ivóvíz és a szállítási funkciók miatt is fontos lehetett hajdan a települések kialakulásakor. Ugyanakkor a folyóknak nemcsak fizikai összeköttetés, hanem identitás-beli kapcsolat is köszönhető, nem egy (önkéntesen szerveződött) kistérség kapta a nevét a falvait összekötő folyóról (pl. Nyárád-mente,

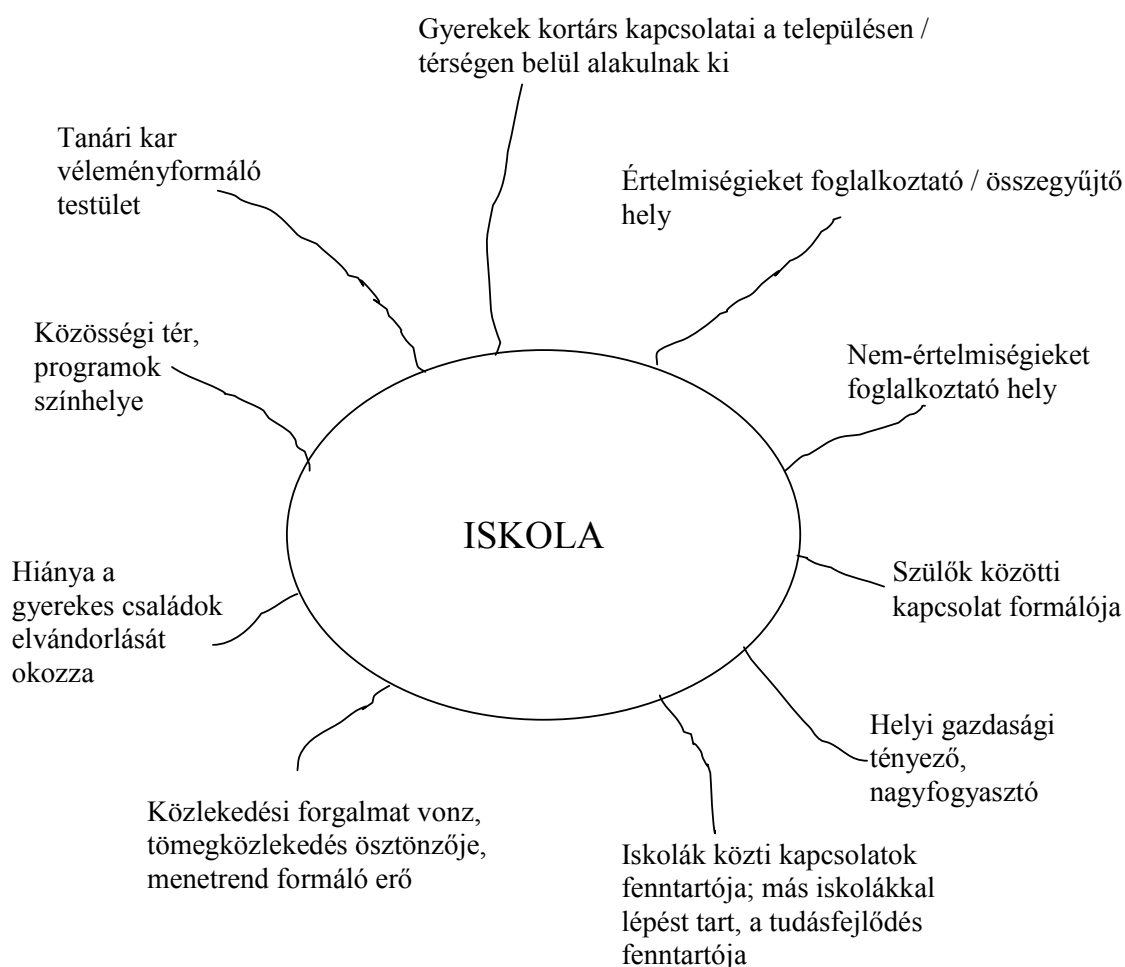
Kis-Küküllő mente, Sümeg Kistérség Marcal Forrásvidék stb.). A vízhálózat két mesterséges része, az ivóvíz- és csatornahálózat elvileg összetartoznak, gyakorlatilag azonban (még) nem mindenütt találkoznak. Ugyanilyen fontos a többi közműhálózat, valamint a települések közötti közműtársulások is, hiszen a település valahova tartozását fejezik ki. („... onnan kapjuk az áramot” vagy „tőlünk kapják a vizet”, „együtt építettük meg a csatornát” stb.) Valamint ezek a közös beruházások teremtették meg az önkéntes településszövetségek alapját.

Meghatározó még a falu **településhálózaton** belüli szerepe, a településeknek a központi szerepek eloszlása miatt van ugyanis bizonyos hierarchiája. Egy nagyobb falu is számíthat centrumnak a környező kistelepülések vagy tanyák között. A centrum és a periféria nem abszolút fogalmak: Budapestről nézve Kerekegyháza periféria, Kerekegyházán a kisebb és szegényesebb Kunbaracsot tartják perifériának, Kunbaracson a környező tanyákat stb. Ugyanakkor a települést a hasonló nagyságú és funkciójú települések hálózatába helyezve is érdemes vizsgálni (pl. metropoliszok hálózata, a nagyvárosok-, a kisvárosok hálózata stb.). A települések egymáshoz való kötődését jelezték a közműtársulások és a mára megszűnő ún. iskolatársulások is. Azok a kistelepülések, amelyek viszonylagos közelségében több centrum funkcióval bíró város is van, gyakran megosztják a funkciókat a városok között (pl. az emberek az egyik városba járnak kórházba, de a másikba többet mennek bevásárolni.)

Iskolatársulásokat a középiskolák hoztak létre általános iskolákkal, azzal a céllal, hogy „előgondozzák” későbbi diákjaikat, valamint, hogy időben elkötelezzék maguk mellett a legjobb diákokat. Az iskolatársulások azonban emellett az örvendetes hatás mellett, hogy elősegítik a városon kívül lakó általános iskolások bejutását a középiskolákba, meg is osztják a diákságot. Például Kecskemét gimnáziumai közül csak egy (a Bolyai János Gimnázium) döntött úgy, hogy nem alakul 6 vagy 8 osztályos gimnáziummá, és nem is indít ilyen osztályokat, annak ellenére, hogy a városi szülők szívesen küldik gyerekeiket 14 évesnél fiatalabb korban a keményebb képzést nyújtó gimnáziumba az általános iskola felső tagozata (vagy annak utolsó két éve) helyett. A városok körüli kisebb településeken lakó szülők azonban a lehető legkésőbbi időpontig, 14 éves korukig próbálják megóvni gyerekeiket a napi bejárás, ingázás valóban súlyos fáradalmaitól, így abba a gimnáziumba küldik őket, amelyik a hagyományos 4 osztályos formát kínálja. Ez azt is jelenti, hogy a Bolyai Gimnázium a Kecskemét-környéki falvak gyermekei közül a legjobbakban válogathat (ezt az iskolatársulás keretein belül intézményesítve meg is teszi), ugyanakkor elválasztja ezeket a vidéki diákokat a jórészt 6 és 8 osztályos gimnáziumi képzést választó városi gyerekektől. Az iskolatársulások tehát önmagukban határok és hálózatok is.

Fontos hálózat az **intézményhálózat**, és annak sűrűsége (institutional thickness), amely a kis települések különféle intézményeit (posta, könyvtár, orvosi rendelő, iskola stb.) tekintve magas fenntartási költségei miatt ma is és mindig vita tárgya. Az intézményhálózat minősége azonban túlságosan szorosan összefügg a térségben lakók, de legfőképpen a térségben lakó értelmiségiek munka-, és kulturális lehetőségeivel, ezért csak nagy körültekintéssel szabad ezeken változtatni. A

(gyakran veszteséges) állami intézményhálózat részleges megbontása is a városok felé történő elvándorlásra adhat okot. Különösen fontos szerep jut az iskoláknak: a helyben iskolába járó gyerekek kortárs kapcsolatai is helyben szövődnek (ezek később gazdasági és informális együttműködési kapcsolatokká, esetleg családi kapcsolatokká válnak), valamint az iskola a szülők közötti kapcsolatok formálója is. Az iskola ugyanakkor értelmiségieket koncentráló hely, és „nagyfoglalkoztató” a nem-értelmiségi helyi lakosok számára is. A tanári kar véleményformáló testület, amely az önkormányzattól függ ugyan, de azon kívül áll. Ha egy településen iskola van, akkor a település bekapcsolódik az iskolák hálózatába (versenyek, testvériskolai kapcsolatok, közös programok révén), a többi iskolával, azok fejlődésével lépést tart, így lassítja a település leszakadását. (Pl. sok faluban először az iskolában volt Internet.) Az iskolaépület közösségi tér, közösségi programok helyszíne (ünnepségek, falubálok); az oktatáshoz kialakított infrastruktúra (könyvtár, írásvetítők stb.) az egész közösség javára szolgál.



Ábra 14: Az iskola a helyi hálózatok középpontjában. (Saját szerkesztés.)

Az iskolába járás közlekedési forgalmat generál: a tanítási napokhoz alkalmazkodnak az autóbuszjáratok, az iskola helye meghatározza a buszközlekedés irányát, a járatsűrűséget, az autóforgalom is nagyobb az iskola környékén. A településen belül az iskola helye központi hellyé válik akkor is, ha eredetileg a falu szélére épült. Utolsó sorban pedig meg kell említenünk, hogy azok a települések, ahol nincsen iskola, aligha számíthatnak fiatal családok letelepedésére, az iskola bezárása pedig nyomós ok az elvándorlásra.

A vidéket átszövő **gazdasági kapcsolatok hálózatáról** sem feledkezhetünk meg. Murdoch (2000) alaposan foglalkozik a vidéket átszövő gazdasági hálózatokkal, ő a hálózatokba rendeződést a vidékfejlesztés új paradigmájának tartja.

Ezekben a „kemény” hálózatokon kívül léteznek kevésbé egyértelmű, „puha” hálózatok is. A legfontosabb „puha” hálózat a „hely szellemét” meghatározó **emberi kapcsolatrendszer**, gondoljunk csak a lakosságcserevel sújtott, kevert népességgel betelepített falvak családjainak hiányos, együttműködésre alig alkalmas egymás közti kapcsolataira (pl. a Tolna-megyei Nagyszékelyben vagy Mucsiban), vagy ellenpéldaként az országos ismertségűre duzzadt kapolcsi fesztivált lebonyolítani képes Völgyre.

A vidéki társadalom emberi kapcsolathálózatokon keresztül való vizsgálata szociológusok körében hosszú múltra tekint vissza, érdekes például Nemes (1996) Homokmégy község emberi kapcsolathálózatát leíró tanulmánya. Az emberi kapcsolatok között talán a legerősebb társadalomszervező erőnek a rokoni kapcsolatok tekinthetők, de nem elhanyagolhatóak a baráti körök, a szabadidő eltöltésére vagy valamilyen más közös cél elérése érdekében létrejött csoportok tagjai (a minden faluban összetartó focisták, a vasárnaponként együtt ultizók, a néptáncscsoport tagjai, a rózsafüzér körök résztvevői stb.) által alkotott hálózatok. A foglalkozásuk alapján összetartozók is hálózatot alkotnak (pl. gazdák, vadászok stb). A helyi iskolák nagyon fontosak az azonos korúak baráti kapcsolatainak kialakulása szempontjából. Az országos méretű szervezetek (pl. pártok) a helyi gyűlések révén szintén összekapcsolják a hasonló szemléletű embereket. Lazább a kapcsolat a kevésbé szervezeten, de azért viszonylag rendszeresen találkozó emberek (pl. ugyanabba a diszkóba járó fiatalok) között. Lehet, hogy tetteikben, egymás segítségével ez nem testesül meg, de a falusiak mindig tudják, számon tartják, hogy ki az odavaló, és ki „jöttment”; vagyis, hogy ki hova tartozik.

A vidéket átszövik különböző **tudáshálózatok** is. A tudásnak, a gazdasági értékű tudásnak különböző szintjei vannak, ezek közül a legismertebb a kodifikált, vagyis átadható, iskolában tanítható tudás. Nem kodifikálható, ún. hallgatólágos vagy tacit tudás is van, ami a vidéki emberekben körében többek között bizonyos szabályokat (pl. a határnak mely részén nem szabad

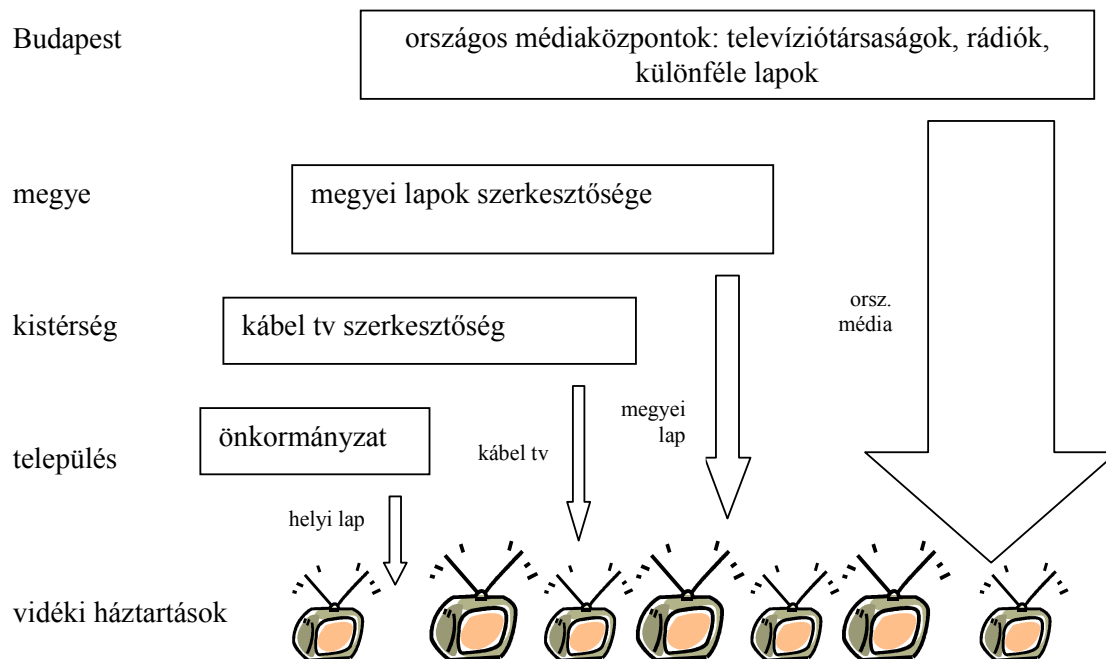
legeltetni, ma már senki sem tudja miért, de hajdan ott a legelő állatokra veszélyes élősködő élőhelye volt); esetleg előnyöket eredményez (pl. a gombalelőhelyek, gombafajok ismerete); de hallgatólagos annak tudása is, hogy ki hova tartozik a társadalmi hierarchiában. A tudással foglalkozó szakirodalom ezeken kívül még sokféle tudást megkülönböztet, pl. a know-how-t, ami azt jelenti, hogy „érteni valamihez”, vagyis tudni, hogy hogyan kell valamit csinálni. A „know-what” a tárgyi tudást, adatok, tények, összefüggések ismeretét jelenti. A természeti és társadalmi szabályok, törvényszerűségek, összefüggések, trendek ismerete és alkalmazni tudása a „know-why”. Annak a tudása, hogy milyen problémával kihez lehet fordulni, és milyen tudást hol lehet elérni a „know-who” (Lundvall, 2003).

Dél-Afrikában született és PhD-írása idejére oda visszatért barátom szerint abban az országban nagyon nehézkes egy öreg és gyakran elromló autó fenntartása. Egyszer leállt az autója egy faluban, ahol nem volt hivatásos autószerelő. Végül sikerült megjavítani az autót, de a különböző tudásfélék különböző személyek között voltak szétszórva: az egyik ember tudta, hogy hogyan kell szétszerelni egy sebességváltót, de nem volt hozzá szerszáma. Viszont tudta, hogy kitől lehet szerszámot kérni. Nem tudta azonban, hogy hogyan kell a sebességváltó megjavításához kiemelni a motort. Az az ember, akitől a szerszámokat kérte kölcsön, ismert valakit, aki már szedett ki autóból motort stb. (Chris High, 2004, szóbeli közlése) Az egyes tudásfélék, és tudásdarabok szétördelt volta megnehezíti a problémák megoldását.

Puha hálózat a **média hálózata is**, amelynek végpontjai, a rádió és televíziókészülékek csaknem minden lakásban jelen vannak, a hírek és egyéb műsorok viszont a városokban, de leginkább a fővárosban keletkeznek.²⁶ A kis településeken lakók is a város híreit figyelik tehát, amitől a város egyre fontosabbá válik. A helyi kábeltelevíziók adása a helybeliekről szól ugyan, de nem jut el az egész ország közönségéhez, tehát visszafelé nem működik ez a hatás. Az újságok, hírlapok szintén többnyire a városokban keletkeznek. Sok településen van helyi lap, amelyet általában az önkormányzat ad ki, az önkormányzati hivatalban szerkesztik, gyakran a polgármester a főszerkesztő, esetenként a település lakói számára ingyenes is. Ezek inkább az önkormányzat információközlő csatornái, mint az elfogulatlan tájékoztatás eszközei (Bajnai, 2005) – persze akadnak kivételek, de ritkán kaphatóak a településen kívül, tehát kifelé ezek sem fordulnak. Ez tehát a médián keresztül érkező **hírek vagy információ hálózata**. A hírekhez hasonlóan a médiában terjed a divat. Míg régen minden vidéknek megvolt a maga viselete, „divatja”, addig mára ez is a médián keresztül a városokból érkezik, legyen szó ruhaneműről, lakberendezésről, szófordulatokról, beszédmódról stb. Andorka (1979) úgy fogalmaz, hogy a média hatására szinte teljesen megszűnt az egyes tájegységek kulturális elkülönülése, ezzel együtt a paraszti-népi kultúrák

²⁶ Kumin Ferenc (2004) párhuzamosan zajló, ellentétes irányú folyamatról számol be, miszerint a média mindent megtesz annak érdekében, hogy bevonja a nézőközönséget a műsorkészítés folyamatába (talkshowk), kikérje véleményüket (betelefonálós műsorok, kívánságműsorok, sms-ek megjelenítése a képernyő alján stb.) Ez odáig ment el, hogy még az egyszerű időjárás-jelentés is kvízkérdéssel zárul ill. felszólítja a közönséget meteorológiai fotók beküldésére.

jellegzetes arculata, szerepüket egy többé-kevésbé egységes nemzeti kultúra vette át. A puha hálózatok közé sorolom a (valóban működő, nemcsak bejegyzett) **civil szervezetek**, alapítványok, egyesületek hálózatát. Ezek is hatással vannak a vidék élhetőségére, és akár át is vehetnének funkciókat az önkormányzatoktól (pl. a helyi újság szerkesztői a kulturális eseményekről, önkormányzati döntésekről való tájékoztatással; rendezvények szervezésével stb.), illetve „jó” célkitűzéseiken (pl. természetvédelem, sport stb.) túl értelmiségi típusú munkalehetőséget nyújthatnak, így ha elegendő (és elegendő típusú) van belőlük, egyszerűen élhetőbbé, élvezhetőbbé válik a vidék. A civil szervezeteknek abban is szerepe van, hogy ne maradjon kontroll nélkül a helyi önkormányzat, hiszen egy kistelepülésen gyakran az összes értelmiségi függ az önkormányzattól. [Pl. Nagyszékelyben a Nagyszékely Alapítvány jelentős tényező a faluban mind a helyi döntések, mind a helyi foglalkoztatottság szempontjából, és gyakran képvisel az önkormányzattal nem megegyező véleményt. A legtöbb faluban azonban nem ez a helyzet: az önkormányzat saját irodájának, az óvodának és az iskolának a fenntartása révén a legnagyobb (értelmiségieket) foglalkoztató.]



Ábra 15: A hírek és információ lefelé (top-down), a háztartások felé irányuló áradata. (Saját szerkesztés.)

A puha hálózatok közé tartozik még a **turisták mozgási útvonala** is. Ez ugyanis csak részben függ össze az úthálózattal: csekély turisztikai értékű helyekre akkor sem mennek turisták, ha az az autópálya mentén van; viszont eldugott helyekre is elmennek valamilyen speciális értékért. A Balaton körüli, de nem a parton lévő kistelepülések folyamatos törekvése elcsábítani a tó körül gyülekező turistákat. Ugyanakkor ezeknek a falvaknak a lakói nem kívánják maguknak a parti községekben lakók életét: a vízparti falvakat túlságosan kommercializálnak tartják.

Mallorcán talákoztunk egy étteremtulajdonossal²⁷, akinek az volt az üzletstratégiája, hogy eldugott, de gyönyörű helyen épített éttermet, ahol kiváló szolgáltatást nyújtott ennek megfelelő áráért – és nem táblázta ki az étterem felé vezető utat, hogy a vendégek számára izgalmas legyen az odatalálás. Viszont elegáns szállodákban hirdetett, mert el akarta kerülni a Mallorcán jellemző turistatömeget, és a minőségi vendéglátásra koncentrálni, valamint az étterem „szájról szájra” adott reklámjának segítségével jól megélt a vállalkozásból. Mallorcára jellemző, hogy a turisták a parti részekon koncentrálnak, a hegyvidékre ill. a sziget belsejébe kevesebben mennek. A szigetlakók bizonyos helyeket, pl. cseppkőbarlangokat titokként („top-secret”-ként) őriznek a turistáktól, mintegy identitásukat, életterüket védve ezekkel az apró titkokkal. A partvidéken nyaraló átlagturista számára minden megvehetőnek látszik, ezt a „titkokat őrző attitűdöt” csak a hegyvidékre merészkedő, vagy gondosabban felkészülő, több időt ott-töltő idegen fedezi fel. Az ő számukra kínál ez az étterem ilyen felfedezhető „titkot”, az átlagturisták mozgási útvonalán kívül eső helyen.

Gyakorlatilag minden gazdasági szektort, de akár kulturális intézményrendszert is megközelíthetünk úgy, hogy a bele tartozók hálózatot alkotnak. Kérdés, hogy ezeknek a hálózatoknak mekkora a szerepük az innováció terjedése szempontjából. Magának a vidékfejlesztésnek is van hálózata, és a hálózatépítés az uralkodó tendenciák szerint egyre nagyobb szerephez jut majd.

Bár a hálózatok az összekötöttséget, az összekapcsoltságot, a kapcsolatokat hangsúlyozzák, a vidéket nemcsak hálózatok, hanem **határok** (más szóval szakadékok) is átszövik. A határok között ugyanúgy megvannak a „kemény” jellegűek (ország és megyehatár, falvakat a várostól elválasztó határ stb.) mint „puha” határok, sőt a múltbeli határok nyomai is megtalálhatók.

Nem kétséges, hogy **országhatáraink** igen fontosak, mentükön a térségek különleges helyzetben vannak. 19 megyénkből 14-nek országhatár a határa, ahol a határ menti falvak sajátos történelmi helyzetünkből adódóan gyakorlatilag elvesztették azt a várost, amely számukra a központ-funkciókat ellátta. Európai uniós csatlakozásunkkal ez a helyzet valamelyest enyhül, hiszen Szlovénia, Ausztria és Szlovákia felé lassan (többé-kevésbé) feloldódnak határaink. A „Nagymagyarországból Kismagyarország lett” sztorinkat nemcsak azért nevetik ki külföldi barátaink, mert minden magyartól újra meg kell hallgatniuk, hanem azért is, mert a legtöbb országnak van ilyen „hajdani nagy ország” vagy inkább „aranykor” tudata. Moldávia például arra az

²⁷ Restaurante CanCotonet, San Juan, Mallorca

időszakra emlékszik így, amikor népét az ottomán csapatokhoz csatlakoztatta, és hazánkat török hódoltság alá hajtotta, de létezik „Nagyrománia-mítosz” sőt Nagy Románia Párt is; Ausztria is nagyhatalom volt egykor stb. *Nemcsak a jelenlegi, hanem a hajdani és a képzelt országhatárok is fontosak tehát.* Vidékeinket meghatározza a történelem, de erre csak akkor figyelünk, ha ma összetartozó vagy annak vélt területek eltérő múltjuk miatt még ma is különböznek. Vitányi (1997) szerint gazdaságilag ma is létezik Pannónia és Hunnia, bár kulturális különbségeket az ország keleti és nyugati fele között nem tud fölmutatni.

Az országhatárokon kívül a kisebb léptékű közigazgatási határok, a megyehatárok, a járáshatárok is fontosak. Ezek valószínűleg akkor is nyomon követhetőek maradnak, ha az új kistérségi és régiós felosztás miatt nem lesz közigazgatási jelentőségük. Felmerül a kérdés, hogy mi alapján vélünk összetartozónak egy térséget? A Corvinus Egyetem Kertészettudományi Karának Menedzsment és Marketing Tanszéke (Bálint et al., 2005) szerint a kistérségeket összetartó erők közül a leggyakoribbak: földrajzi viszonyok (elzárt területek, azonos természeti formák), az etnikai (származási, nemzeti, nyelvi), foglalkozási (termelőkörzeti), vallási (világnézeti, etikai) azonosság vagy hasonlóság, és az életszínvonal (szegénység vagy az azon alapuló politika). Ugyanebben a műhelyben (Bálint et al. 2007) később a térségi törésvonalakkal is foglalkoztak, amelyeket nem találtak a kohéziós erőkkel szimmetrikusnak. Ezek a törésvonalak: 1. civilizációs és kulturális (gyakran nemzeti köntösben), 2. vallás, börszín, viselet, nyelv, gazdagság - szegénység, 3. pártoskodás, személyi ellentétek, féltékenység, előítélet, 4. centrum és periféria, város vonzáskörzete és vidék, 5. földrajz, hegyek, völgyek, vizek, vízvásztók, 6. közigazgatási határ; ország, megye, (korábbi) járás, 7. választási, egészségügyi, egyházi és iskolai körzetek, 8. kitelepítések, betelepítések, történelmi sérelmek, 9. eltérő sors, fejlettség, fejlődési szakasz, jövőkép, 10. út, vasút, autóbuszvonal, kerékpárút, telefon, fax, Internet, e-mail hiánya, 11. digitális vízvásztó (digital divide), amely ma már a szélessávú Internet hiánya, és 12.-ként talán a leggyakrabban a hiányzó híd.²⁸ Nem véletlen, hogy az EURO bankjegyek kapukat és hidakat szimbolizálnak.

A vidékfejlesztés maga is tele van a munkát akadályozó határokkal. Schumacher (1991) A kicsi szép c. könyvében a falvakon való segítés nehézségeiről szóló fejezetben így fogalmaz:

„... Azok, akik segítenek, mindent összevetve gazdagok, tanultak és városi kötődésűek. Azok, akiknek a leginkább szükségük van segítségre, szegények, tanulatlanok és falusi kötődésűek. Ez azt jelenti, hogy három félelmetes szakadék választja el őket egymástól: a gazdagokat a szegényektől elválasztó

²⁸ Aba településen arról számoltak be ottjártunkkor, hogy a szomszéd faluval akkor pezsdült fel az együttműködés, amikor újra járhatóvá tették a két település közti Sárvízen átívelő hidat.

szakadék; a tanultakat a tanulatlanoktól elválasztó szakadék; végül a városlakókat a vidékiektől elválasztó szakadék, ami magában foglalja az ipart a mezőgazdaságtól elválasztó szakadékot is.”

Vagyis Schumacher négy határvonalat, az ő szavaival szakadékot lát. Nem kétséges, hogy ennél jóval több, a fejlődést akadályozó határ van. A legfontosabbak talán a vidéki ember fejében levő **mentális határok**, amelyek megakadályozzák a falvak egyszerű lakóit abban, hogy bemenjenek a közeli város hivatalaiba ügyeket intézni, ahol szépen felöltözött, jómódú tisztviselőkkel kell tárgyalniuk, akik olyan szavakat használnak, amelyeket talán a tanulatlanabbak nem is értenek meg. Mentális gát az az érzés is, amely nem engedi, hogy hitelt vegyenek fel, ha nem a hivatali kellemetlenségek, akkor az eladósodás érzése miatt. De ugyanilyen áthághatatlan határnak tűnik sok vidéki ember számára kötelezettséget vállalni, pl. aláírni, hogy még öt évig egy bizonyos tevékenységgel fog foglalkozni – még akkor is, ha valójában nemcsak 5, hanem 25 év múlva is ugyanazzal fog foglalkozni. Mentális határai közé van szorítva a legtöbb agrártevékenységből élő vidéki ember is, amikor a vidékfejlesztési ügynökség emberei arra próbálják meg rávenni, hogy nyissa meg a farmját a turisták előtt. Ugyanilyen lelki akadály gátolja meg őket abban, hogy együttműködjenek egymással. Számukra maga a szövetkezet szó is akadály, értékterhelt múltjával, akkor is, ha az abban dolgozók vagy a vezetőség már régen kicserélődött, vagy ha nem okozott annak idején mély sebeket a téészesítés.

Balatoncsicsó 182 lelkes Balaton-felvidéki település. A faluban élő családok csaknem mindegyike termel szőlőt (a helyi nevezetesség a juhfark szőlőfajta, amelyet a Somlóra is innen telepítettek a csicsóiak szerint) és készít bort, de csak két gazda palackozza (közülük csak egyik címkézi a palackokat), a többi gazda háztól kimérve, kannában adja el. Az országban így aztán nem is tudja senki, hogy Somlón kívül is természetnek juhfarkot. A régi termelőség szövetkezetnek a szomszéd faluban van pincészete, saját szőlőmennyiségét meghaladó kapacitású palackozóval, de a gazdák nem hajlandók odavinni a borukat, mert „...áh, nem megyek én azokhoz”. Bár mind jó gazdának tartják magukat és valóban kitűnő bort árulnak, arra sem hajlandók, hogy többen összefogva együtt szerezzenek be egy egyszerűbb palackozó berendezést. Egyesével mind azt vallják, hogy amíg maguk valamennyire is boldogulnak, addig nem fognak össze senkivel, nem akarnak függni senkitől.

A fentiekhez hasonló mentális gát lehet illendőségi, a **megszólástól való tartás** is biztosan sok vidéki nőt tart vissza attól, hogy vállalkozó legyen, esetleg több pénzt keressen, mint a férje.

Talán a magyar falvakra nem jellemző az erős **politikai megosztottság**. Spanyolországban mély gyökerei vannak a politikai ellenségeskedésnek, amely nemcsak a Parlamentben, hanem a kis települések önkormányzataiban is megnehezíti a döntéshozást. A kívülálló számára érthetetlen ez, hiszen viszonylag kis különbség van a két nagy párt ígéretei, programja és világnézete között, a helyiek azonban aszerint tartoznak az egyik vagy a másik párthoz, hogy a szüleik, nagyszüleik melyik oldalon álltak az 1936-39 közötti polgárháborúban. A háború maga tabunak számít, nem beszélnek róla, mert szégyellik, hogy amíg Európa legtöbb állama idegen hatalmak ellen harcolt

vagy védekezett, addig ők a szomszédjuk ellen harcoltak, csak mert az a másik politikai oldalhoz tartozott; ellenben a mai pártpolitikáról lehet beszélni, és ebbe teszik a régóta (egymás ellen) összegyűlt indulatokat.

Hasonlóképpen a lehetőségeket behatároló horizont a **falvak közötti kooperáció hiánya**. Sokszor évszázadok óta ellenségesek egymással a szomszédos települések, másokat a központosítás ugrasztott össze, a „szatelitfalvak”²⁹ rendszerváltás utáni önállósodása, pedig tovább szította a problémákat. De ellenségeskedésre adhat okot az is, hogy különböző nemzetiségek laktak az egyes falvakban.

Fontos vidéki határvonal a **település külterületének határa**. Hajdan Homokmégyen, ahol a talajviszonyok engedték, néhány évente nagy ekével körbeszántották a falu határát, hogy az világosan látható legyen (Nemes, 1996). Más falvakban határkövek, fák jelezték a település külterületének a határát. Mintegy gondoskodtak róla, hogy ne vesszen el annak a tudása, hogy mely földek tartoznak a településhez. A települések külterületének a határa gyakran érződik az országutak minőségén: a településeket összekötő fontosabb utakat az állam tartja rendben, míg a településhez tartozó utak burkolatait a legtöbbször forráshiánnyal küszködő önkormányzat – a határvonalat megérik az arra járó autósok.

Településen belül is vannak határvonalak. Ezek nemzetiségeket, etnikumokat, eltérő presztizsú csoportokat választanak el. A leggyakoribb ilyen a *vasúton túl épített* „csé telep”, amely sok településen ma is kizárólag cigányok lakóhelye.

Letenyei (1999) Ökörítőfűlpös községben térképezte fel, hogy melyik utcában milyen közösségi megítélés alá eső társadalmi csoport lakik, és a helyiek egybehangzó véleménye alapján van a faluban ilyen típusú elkülönülés. (A saját utcájára vonatkozó negatív jelzőktől eltekintve a többi utca jellemzőiben minden megkérdéztet egyetértett.) A felmérésből kiderült, hogy a „Rózsadombnak is nevezett új utcán a nagykutyák, a régi vezetők, a bekerültek és a vállalkozók”; míg a Gátson „cigányok, tolvajok, segélyen élők, és brazilok” laknak stb. Az ilyen belső határok felderítésére a mentális vagy kognitív térképezés módszerét használják.

Balatoncsicsó településen 2002 őszén a község lakóival készített kognitív térképek elárulják, hogy a falu akkori négy utcája közül a Domb utca marginális helyzetben van. Gyakorlatilag senki nem tüntette fel ugyanis a rajzolt térképen. Későbbi kutatásaink kiderítették, hogy a Domb utcát a középkor óta létező településhez később ragasztották, a püspök, akinek a falu a birtoka volt, földnélküli kisnemeseket fogadott ide. (A jobbágyok ekkor még röghöz kötöttek voltak, a 19. sz. elején történt mindez.) A falu elismert, presztizses lakói azóta is a Fő utcában ill. a Liliom utcában laknak, pl. a helyi képviselőtestület tagjai közül gyakorlatilag mindenki, a polgármestert is beleértve. A balatoncsicsói kognitív térképek közül az 1. sz. melléklet tartalmaz néhányat.

²⁹ Szatelitfalva: Egy nagyobb településhez tartozó, perifériának számító település. Pl. Kecsemét szatelit települései: Hetényegyháza, Katonatelep, Kadafalva, Matkó, Talfája; melyek egy része mezőgazdasági készenléti lakótelepből, más része korábbi tanyaközpontból vált Kecskemét kertés elővárosává (Csatári, 2005), többnyire az 1971-es közigazgatási reformnak nevezett település-összevonás következtében. A rendszerváltást követő első választási ciklus ideje a nagy szétválások ideje, 1990-94 között 44 új település alakult. (HVG, 2007. jan.6.)

Hogy a falun belüli presztízs mennyire fontos, azt az is jelzi, hogy a különböző megítélésű társadalmi csoportokban az **egyén behatárolt életlehetőségekkel** bír. Vagyis számukra az életükben elérhető maximális teljesítmény korlátozott, van egy határa. Egy sokgyerekes cigánycsalád putriban (vagy csé telepen) született fiától utópisztikus lenne elvárni, hogy diplomázzon, számára a szakmunkás-bizonyítvány az elérhető maximum, amelyet környezete még tolerál, jobb esetben esetleg lehetővé tesz.

A HVG Teleki (hajdan Orsós) László romaügyi államtitkárral készített interjújában Teleki így fogalmaz: „Arról a telepről – közel harminc éve – a csúcs a szakmunkásképző volt. Aki elvégezte, úgy érezhette, mintha kijárt volna egy főiskolát. Nekem sikerült, és úgy is éreztem, hogy abban a társadalmi közegben sikerült az elérhető legmagasabb fokra feljutnom.” Ugyanakkor az is kiderült az interjúból, hogy Teleki legidősebb fia már az ELTE végzős hallgatója. (HVG, 2005. június 18.)

A nők szakmabeli előrelépését határoló vonalat a gender szakirodalom is ismeri, üvegplafonnak hívják. Az üvegplafon egy jelenségegyüttes, amelyet a társadalom berendezkedése, hitek és tévhitek, elvárások és képzelte elvárások alkotnak, és nem engedik a nőket a karrier egy bizonyos szintjénél feljebb jutni. Az üvegplafon (az egyén képességei és behatárolt életlehetőségei miatt is) minden nő számára máshol van, de valószínű, hogy valahol a középvezetői és a felsővezetői szint között dupla vastagságú.

Az egyént körülvevő, hagyományokból, szokásokból, illendőségből és sietségből felépülő mentális határok leküzdésében, időleges átlépésében, egy csoport életének felpozíciójában segíthet a közösségi videózás (participatory video). A Famulus Egyesület 2006 nyarán Sümegen a filmkészítésben résztvevő tagjai arról számoltak be, hogy a filmkészítés hetében történt, az Egyesület jövőjéről szóló beszélgetések (beleértve a forgatókönyvíró workshopot és az elkészült film közös megnézését szolgáló ünnepi estét is) időben többet tettek ki, mint a megelőző másfél év hasonló témájú beszélgetésekre fordított ideje. Korábban ugyanis az éppen aktuális dolgok megbeszélése folyton felemésztette a találkozásokra szánt időt, így a jövőbenzésre, a stratégiaalkotásra már nem maradt. A közösségi videó projekt folyamán minden egyesületi tagnak, akinek videó kamera került a kezébe, értelmes kérdéseket kellett feltennie annak az egyesületi tagnak, aki a kamera lencséje előtt állt; az utóbbinak pedig őszinte válaszokat kellett adnia. Így apránként körvonalazódott, hogy ki mit vár az Egyesülettől, hogyan és miért lett a tagja. A filmet az Egyesület vezetői Egyesületük bemutatására használták később, ugyanakkor a filmkészítés során megerősítést kaptak a tagoktól saját munkájukat illetően. A 2. sz. melléklet néhány fotót tartalmaz, amelyek a projekt hete alatt készültek.

6. ÖSSZEFOGLALÁS

Ahhoz, hogy a vidéki térségek innovativitása a láthatóvá váljék, a lehető legtágabb innováció-fogalmat kell alkalmaznunk. Ez egyben a legrégebbi is, Schumpetertől származik, szerinte a gazdasági életben a dolgok „másképpen való csinálásának” bármely formája az innováció fogalmába tartozik. Ezt azzal egészíteném ki, hogy vidéken az innováció nemcsak aktív, hanem passzív is lehet: valamely a helybe, a közösségbe, a vállalatba beivódott, megkérdőjelezhetetlen cselekvéssel való (gazdasági érdekből történő) felhagyás is innováció, ám ez a schumpeteri definíción kívül a többi, részletező innováció-értelmezésbe már nem fér bele.

A vidéki térségek a legtöbb innovációt mérő vizsgálatban kevésbé innovatívnak tűnnek. Ennek oka többek között abban keresendő, hogy ezek a felmérések az innováció definícióját túlságosan szűken értelmezik; valamint a legtöbb felmérés az agrárvállalkozásokat kihagyja a megkérdezettek köréből, mintha egy mezőgazdasági üzem nem is lehetne innovatív. Természetesen valószínűleg igaz, hogy a vidéki térségek kevésbé készek a változtatásra, kevésbé innovatívak, de erre a felmérés módja még ráerősít. Nem veszi figyelembe a vidéki innováció olyan speciális vonásait, mint a „korszerű gazdálkodás”-ra való át nem térés, a biogazdálkodás vagy a hagyományos munkamódszerek megőrzése – amelyek „nem-haladás” jellegű újítások, és értékük abban áll, hogy mindenki más felhagyott már velük.

A térségek versenyképessége nem azonos a területek innovativitásával, a versenyképesség valamivel tágabb fogalom. Területek innovativitásának mérésére ill. meghatározására négy módszert alkalmaznak: a térségben keletkezett szabadalmak száma alapján, az innovációt támogató környezet jellemző tulajdonságai alapján, a térségi vállalatok innovatív viselkedése alapján és komplex indikátorok segítségével közelítik a térségek innovativitását. Mindegyik módszernek vannak gyenge pontjai, de mivel a „térségek innovativitása” sem pontosan meghatározható fogalom, ezért mérésén sem kérhetünk nagy pontosságot számon.

Az innováció forrása mindenkor az innovatív ember, vagy emberek csoportja. Érdekes megfigyelés, hogy a tudomány és technika előrevivőinek tartott géniuszok nem random módon, időben és térben véletlenszerűen születtek a világtörténelemben, hanem időben és térben „csomósodva”. Talán ennek köszönhető, hogy a tudomány egyes ágai néhány év(tized) alatt nagyot fejlődnek, aztán akár hosszú időre is megtorpannak. Az új dolgok felfedezése azonban nemcsak a tudományra tartozik, ebben a tudósokon kívül a vállalkozóknak és a feltalálóknak is nagy szerep jut. Az innováció mára eltávolodott a találmánytól, tekintve, hogy szervezeti, szervezési és marketing jellegű innovációk

gazdaságilag legalább annyira hasznosak lehetnek, mint a feltaláláson alapuló termék-innovációk. Így az innováció mozgatójának a vállalkozó tekinthető. A szabadalmakkal védett innovációk azonban nem éles eszű vállalkozókhoz, hanem nagy cégek kutatócsoportjaihoz kötődnek. A vállalati innováció kiváltói ugyanakkor gyakran kívülállók, jöttmentek, akikre nem vonatkozik az adott vállalkozás vagy közösség szabályrendje.

Az innováció eloszlása időben nem egyenletes, jelentős időbeli csomósodás tapasztalható. Az innovációk csoportos megjelenését valószínűleg gyors gazdasági fejlődés (a Kondratieff-ciklus felszálló ága) követi. Minél erősebben hálózatokba rendeződött a gazdaság, annál nehezebb egy-egy új innovációnak teret nyernie. Ráadásul a gazdaság pillanatnyi egyensúlyát kell megbontani egy új egyensúly ígéretével. Valószínűleg befolyásolja az innováció terjedését a helyi társadalom is, annak nyitottsága és befogadókészsége, a „furcsa”, kreatív vagy „más” emberek felé. Ez összefügg az előző bekezdés megállapításával, miszerint gyakran a kívülről jöttek, a jöttmentek, a másként gondolkodók az innováció hordozói. Ugyanakkor térbeli csomósodás figyelhető meg az innováció hordozóinak számító nagyvállalatok részéről: ezek oda települnek, ahol már vannak hasonló profilú innovatív vállalatok, így (egyéb vállalatokkal, beszállítókkal stb.) térben egymástól jól elkülönülő klasztereket alkotnak. A klaszterek nem a semmiből, hanem régebbi klaszterek helyén jönnek létre.

Magyarországon a vidék szó negatív konnotációt hordoz, mivel nem csupán városon kívüliséget, hanem civilizációs elmaradottságot is jelent. A magyar vidéket nem annyira a történelem, mint inkább a 20. század első felének hazai társadalompolitikája és második felének településpolitikája sújtotta olyan mélyen, hogy az a vidéki középosztály gyengeségében ma is érezhető. Az agrárium szerepének 90-es évekbeli visszaszorulásával pedig a vidéki gazdaság alapját adó, a háztájiból kifejlődő önálló vállalkozásokból álló mezőgazdaság ingott meg. Eközben a városokban olyan szolgáltatások létesültek, amilyenek vidéken soha nem voltak, így a falusi élet a városihoz képest korlátozott életlehetőségeket is jelent. Ez olyan mértékű népességelszívó hatást eredményezett, hogy egyes falvakból egész generációk hiányoznak. A legtöbb községben vannak tipikusnak mondható csoportok: „láthatatlanul” tevékenykedő idősek, vagy „jöttmentek”. A vidéki társadalom gerincét a nők által alkotott láthatatlan hálózat adja, a női gondoskodás hidalja át azt a szakadékot, amely a hagyományos faluközösség felbomlása és a vidéken ki nem alakult állami gondoskodó szolgáltatások (idősgondozás, bölcsőde) között van. Az egyenjogú családi helyzet, az öntudat és önérvényesítés fejlesztése olyan új erőforrásokat szabadíthat fel, amely a vidék társadalmi gazdasági életének fellendítésére irányul. A vidéki társadalom nemcsak előregedőben, hanem kicserélődőben is van.

A vidékfejlesztés a 80-as években kezdett divatosná válni, de Magyarországra csak a Corki Deklaráció után szivárgott be. Főbb irányzatai közül nálunk az agrárius vidékfejlesztés uralkodott el; olyannyira, hogy a vidékfejlesztés szó is lassanként agrárius-fejlesztéssé értelmeződik át. Az immár hazánkban is elindult innovatívnak számító LEADER Program és az azt megelőző Kísérleti LEADER-jellegű Program próbálnak enyhíteni ezen a helyzeten. A LEADER Program nemcsak azért innovatív, mert innovatív kezdeményezéseket támogat, hanem a szubszidiáris eljárásrend (kistérségi szintű tervezés, pályázatküldés és döntéshozatal) miatt is. Sajnos az innovativitás követelménye eredetileg nem azért került az alapszabályok közé, mert felismerést nyert a vidéki innováció fontossága; hanem azért, hogy ne lehessen olyan projekteket támogatni, amelyek más forrásból is támogathatóak. A vidéki gazdasági társadalmi változások elindítása gyakran egyetlen személy munkájára vezethető vissza. Ez az „innovátor” megfigyeléseim szerint gyakran kívülről a térségbe települt „jöttment”, ami egybecseng az innováció-kutatás irodalmában talált megfigyelésekkel, hogy gyakran a kívülről érkezettek, a helybeliekhez laza kapcsolatokkal kötődők az innováció hordozói.

A matematikai gráfelmélet az informatika korában a hálózatok új tudományává nőtte ki magát. Hálózatok alkotják nemcsak társadalmunkat, közlekedési rendszerünket, de hálózatokra épül gazdaságunk is. Gazdasági hálózatok ott alakulnak ki, ahol már eredetileg is voltak valamilyen (többnyire agrár jellegű) hálózatok. A térség fizikai hálózatai hosszú időre meghatározhatják, bebetonozhatják a térségi kapcsolatok irányát, azok fejlődését, így a 19. században, a vasútépítési láz idején hozott döntések máig befolyásolják a térség fejlődését, akkor is, ha a vasúti közlekedés visszaszorulóban van. A térségeinket átszövő hálózatok matematikailag is leírhatók, így feltárhatók gyenge pontjai (robusztussága). A skálafüggetlenség felfedezése ill. annak univerzális alkalmazása áttörést hozott a hálózatok tudományában. A skálafüggetlen hálózatok sebezhetősége a csomópontokban rejlik, a centrumokra mért célzott támadás az egész rendszert megbéníthatja, amely ellen a csomópontokat elkerülő kapcsolatok tudatos kiépítésével védekezhetünk. A hálózatok vizsgálata nem annyira az innovációk keletkezéséhez, hanem azok terjedésének megértéséhez szolgál segítséggel. A hálózatba rendeződés a vidékfejlesztésben is megjelenik, a LEADER akciócsoportok hálózatán különböző tényezők (emberek, tudás, helyi termékek, kultúra stb.) áramolnak. A vidékfejlesztésnek azonban a hálózatból kimaradókkal is foglalkoznia kell, hogy esélyt kapjanak a felzárkózásra.

A vidéki térségeket erősen jellemzi az őket átszövő hálózatok és a területükön húzódó határok rendszere. A térségre jellemző fizikai, infrastrukturális hálózatok memóriaként őrzik a térség hajdani kapcsolatainak irányát és lehetővé teszik, hogy később ugyanilyen irányú kapcsolatok

jöjjenek létre. A társadalom személyes preferencián alapuló kapcsolatrendszerét egyes kutatók (pl. Lévy) olyannyira fontosnak találják, hogy szerintük erre épül a térség intézményrendszere. Az egyes hálózatok egymással kapcsolatban vannak, az egyik hálózat egy elemének kiesése más hálózatokat is érint, ezért csak nagy körültekintéssel lehet változtatásokat végrehajtani (pl. intézményeket megszüntetni). A vidék ritkaszövetű hálózatai csak nagy átrendeződések árán tudják követni a változásokat.

Dolgozatom kiinduló kérdéseinek megválaszolását ezek alapján a következőképpen foglalnám össze:

1. Mi különbözteti meg a vidéki térségek között elszórtan elhelyezkedő dinamikusan fejlődő kistérségeket a stagnáló, vagy lassabban mozgó kistérségektől? Melyek a vidék társadalmának, földrajzának és gazdaságának azok a tulajdonságai, amelyek egy térség fejlődését vagy stagnálását, esetleg elmaradottságának fokozódását okozzák?

Hazánk vidéki térségei hálózatok és határok rendszerei. Ezek a hálózatokból és határokból felépülő bonyolult rendszerek az egyes térségekre jellemzőek, és hatással vannak az innovációk terjedésére, segítik vagy korlátozzák a fejlődést. Az ember által lakott területeket átszövő hálózatokat egyesével, magukban is lehet értelmezni (pl. közlekedési, vagy vízhálózat), de hasznosabb ezek csoportjait együtt vizsgálni. Így például a településhálózattal együtt a zöldterületek hálózatát, az ezeket átszövő közlekedés és vízhálózatot is tudatosan kell tervezni. Hálózaton éppúgy érthetünk „kemény” hálózatokat: közlekedési célokat szolgáló úthálózatot, településhálózatot, intézményhálózatot, mint „puhákat”: az utakon (esetleg nem) közlekedő autóbuszok menetrendszerű járatait, az emberi kapcsolatok szövevényes hálózatát, a gazdasági kapcsolatokat, a turisták mozgási útvonalait. A változás, az innováció bekövetkeztét nemcsak hálózatok, hanem határok is befolyásolják. Határnak nemcsak a nyilvánvaló határok (ország-, megye- és településhatárok), hanem a fejekben lévő, a változtatás ellen dolgozó mentális határok, a társadalmi normák és elvárások követésének kényszeréből adódó határok, az egyén életlehetőségeinek határai és az együttműködési készség hiányából eredő korlátozott lehetőségek számítanak. A térségeket átszövő hálózatok és határok rendszerét olyannyira fontosnak találom, hogy szerepe döntő lehet a térség fejlődési dinamikájának meghatározásában.

2. Különbözik-e a vidéki innováció az általánosan elfogadott innováció-fogalomtól? Lehetséges-e, hogy vidéken a szokásostól eltérő innováció-fogalmat kell használnunk, olyat, amely a vidék speciális adottságai között is érvényes?

Ahhoz, hogy a vidéki térségek innovativitása láthatóvá váljék, a lehető legtágabb innováció-fogalmat kell alkalmaznunk. Ez egyben a legrégebbi is, Schumpetertől származik, szerinte a

gazdasági életben a dolgok másképpen való csinálásának bármely formája az innováció fogalmába tartozik. Ezt azzal egészíteném ki, hogy vidéken az innováció nemcsak aktív, hanem passzív is lehet: valamely a helybe, a közösségbe, a vállalatba beivódott, megkérdőjelezhetetlen cselekvéssel való (gazdasági érdekből történő) felhagyás is innováció, ám ez a schumpeteri definíción kívül a többi, részletező innováció-értelmezésbe már nem fér bele.

3. Miért tűnnek a felmérésekben a vidéki területek kevésbé innovatívnak? Van-e a vidéki területek korlátozott innovativitásának köze a felmérés módjához?

A vidéki térségek a legtöbb innovációt mérő vizsgálatban a városias területekhez képest kevésbé innovatívnak tűnnek. Ennek oka többek között abban keresendő, hogy ezek a felmérések az innováció definícióját túlságosan szűken értelmezik; valamint a legtöbb felmérés az agrárvállalkozásokat kihagyja a megkérdezettek köréből, mintha egy mezőgazdasági üzem nem is lehetne innovatív. Természetesen valószínűleg igaz, hogy a vidéki térségek kevésbé képesek a változtatásra, kevésbé innovatívak, de erre a felmérés módszere még ráerősít. Nem veszi figyelembe a vidéki innováció olyan speciális vonásait, mint a valamilyen tevékenységgel való felhagyást, a „korszerű gazdálkodás”-ra való át nem térést (a biogazdálkodás vagy a hagyományos munkamódszerek megőrzését). Vannak ugyanis olyan újítások, amelyek hagyományos értelemben nem számítanak haladásnak, értékük éppen abban áll, hogy mindenki más felhagyott már velük.

4. Mely személyek, társadalmi csoportok az innováció hordozói vidéken? Milyen speciális tulajdonságok jellemzik az innovatív embert?

Tapasztalataim szerint egy térség társadalmi, gazdasági változásainak elindítása gyakran egyetlen személyhez kötődik. Ez az „innovátor” lehet a térség szülötte, de többnyire kívülről a térségbe települt „jöttment”, ami egybecseng azzal az innovációkutatás irodalmában talált megfigyeléssel, hogy gyakran a kívülről érkezettek, a helybeliekhez laza kapcsolatokkal kötődők az innováció hordozói. A vidékfejlesztési menedzser tehát egyfajta (az innováció irodalmában használatos kifejezéssel) „change agent”. Fontos, hogy jól ismerje a helyi kapcsolatrendszert, adottságokat és elvárásokat, ugyanakkor legyen külső rálátása is a településre. A térség változásában tevékeny szerepet játszanak még a beházasodottak és a 4.2.1. fejezetben említett „elit” és „szellemi elit”. A „láthatatlanok” csoportja arról gondoskodik, hogy a változás kellőképpen lassú legyen, míg a „szerencsétleneknek” nincs befolyásuk az eseményekre. Természetesen nem minden falu társadalma egyformán nyitott a változásokra, a helyi társadalom befogadókészsége, nyitottsága a „furcsa”, kreatív vagy „más” emberek felé különféle szociológiai mérőszámokkal is megadható.

7. ÚJ ÉS ÚJSZERŰ TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK

A dolgozat kiinduló kérdéseinek megválaszolásán túl a következő új tudományos megállapításokat tettem:

- A vidéki térségeket átszövő határok és hálózatok rendszere az adott térségre jellemző, térségenként eltérő, időben csak lassan változik, ezért a térség fejlődését meghatározó (elősegítő vagy akadályozó) tényező.

- A közösségi videó (participatory video, PV) technika olyan módszer, amely a vidékfejlesztésben kiválóan alkalmazható a közösség felrázására, a közösségi részvétel elősegítésére, a közösség helyzetének jobbításán való gondolkodás elindítására. A participatory video elsősorban az együttműködést és a személyek közti kommunikációt gátló mentális határok leküzdésében segíthet.

- A vidéki iskola rendkívül fontos szerepet játszik más, a vidéki élethez nélkülözhetetlen hálózatok fenntartásában: a körzeti iskola helye meghatározza a személyautó-forgalom irányát és idejét, ezzel hatása van a közúthálózatra; az iskola a diákok korosztályi baráti kapcsolatainak alakítója, melyek később gazdaság kapcsolatokká válhatnak; valamint a szülők közti kapcsolat kialakítója/fenntartója. Az iskola az iskolák hálózatának tagjaként kifelé képviseli a települést, versenyek, testvériskolai kapcsolatok révén külső összeköttetéseket ápol; gyakran az újítások közvetítője (pl. kistelepüléseken itt volt először Internet); értelmiségieket foglalkoztató és koncentráló hely, kulturális programok színhelye stb.

- A vidékfejlesztési menedzser sokszor a térség fejlődésének motorja, a változások elindítója. A vidékfejlesztési menedzserek hálózatának tagjaként pozitív példákat lát, nemzetközi tapasztalatokra tesz szert, amelyek felbátorítják a helyi konvenciókat (mentális határokat) megtörő változtatások indítványozására.

- Magyarország vidéki térségeit nem egyszerűen az elvándorlás, az elnéptelenedés sújtja, pontosabb lassú népességcsere-ről beszélni: a városokból kiköltöző jómódú családok először a nagyvárosok közelében elhelyezkedő falvakból szorítják ki a kevésbé tehetős családokat, aztán a távolabbi térségek is „megtelnek”. A tehetősebbek inkább megengedhetik maguknak, hogy a falusi szolgáltatáshiányos (de egészségesebb és szebb) környezetben éljenek, az anyagi jólét lehetővé teszi, hogy a városban vásároljanak és taníttassák gyerekeiket. A falu eredeti, szegényebb lakói nem engedhetik meg maguknak, hogy a kiköltözők miatt felferődött árú házukat megtartsák, és a helyi szolgáltatások hiányosságai is őket sújtják, ezért (egyre olcsóbb) városi lakótelepekre vagy leszakadóban levő térségekbe költöznek. Ugyanakkor a szegény városi családok kiköltözése a leszakadóban lévő térségekbe szintén folyamatos.

8. KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK

Dolgozatom témája, az innováció és a hálózatok szerepe a vidékfejlesztésben, a gazdaságkutatás, a vidékkutatás és a matematika határterülete. Dolgozatom éppen csak rámutat, hogy a gazdaságkutatás kulcsfogalmai (innováció, change agent, hálózatba rendeződés stb.) a vidéki gazdaságra is alkalmazhatóak. A vidéki innováció illetve az innováció vidékfejlesztésben betöltött szerepe olyan komplex téma, melynek megnyugtató feltárására további kutatás szükséges. Ráadásul gyakorlati haszna is van: a LEADER alapelvek közül az innováció a legkevésbé tisztán értelmezhető, és ezért legtágabb módon (félre)értelmezett fogalom a helyi akciócsoportok számára. Ez a bizonytalanság az 'átláthatóság és elszámoltathatóság' alapelvek megvalósulásának akadálya, a projektek értékelésének gyenge pontja. Nincs ugyanis központilag meghatározott definíció arra, hogy mely projektek tekinthetők innovatívnak.

A vidékkutatásban nagy a jelentősége a kvalitatív metodológia különféle eszközeinek (résztevő megfigyelés, közösségi videó stb.), míg az innováció kutatása jórészt kvantitatív eszközöket használ (pl. innovativitás tényezőinek mérése, modellbe rendezése stb.). Nem hiszem, hogy a kvantitatív eszközöknek helye lehetne a vidék-kutatásban, de úgy vélem, a kvalitatív eszközöknek az innovativitás vizsgálatokban való meghonosítása (pl. a vállalatban belüli kapcsolatok kognitív térképekkel való feltárása) új távlatokat nyithat fel, új eredményekre vezethet a gazdaságkutatásban.

A vidék társadalmát nem lehet annak múltjától elszakadva vizsgálni. A vidékfejlesztés aktív szereplőjeként sok fejtörést okozott a falvak lakóinak passzivitása, a változásokkal szembeni ellenállása, a mindig újra, áthatolhatatlan falként megjelenő öklirázás, panaszáradat, látszólagos elkeseredettség. Mióta tudatosan próbáltam meg a vidék társadalmának múltjában megtalálni azokat a pontokat, amelyek ezt okozhatják, már sokkal jobban értem ezt a hozzáállást. Arra is rájöttem, hogy nemcsak a még élő ember-generációk életében történt események számítanak, hanem jóval korábbiak is. Ahhoz, hogy a vidéki társadalomban meg tudjam találni a változásra fogékony elemeket (személyeket, családokat), a saját faluközösségem tipológiájának elkészítésére volt szükségem. Végül szét tudtam választani a „haladás” oldalát a „maradásétól”.

A vidéki hálózatok vizsgálatának vannak előzményei [pl. Murdoch, (2000) a gazdasági hálózatokról; Nemes (1996) a társadalmi hálózatokról, Ray (2001) a vidékfejlesztési hálózatokról stb], de nem találkoztam olyan tanulmánnyal, amely megpróbálta volna ezeknek a hálózatoknak az egymással is összekapcsolódó rendszerét bemutatni. Pedig az a meglátás, hogy az egyes hálózatok összeköttetésben vannak egymással, több fontos következménnyel is jár. Egy vidéki intézmény

bezárása nem egyszerűen néhány munkahely megszűnését jelenti, hatással van a közlekedési forgalomra, a társas kapcsolatok alakulására stb. Ezért a vidéki intézményeket akkor is fenn kell tartani, ha a városiaknál jóval drágábbak. Mivel a kistelepüléseken nem sok intézmény maradt, a legfontosabbnak a helyi iskola tekinthető. Az iskola a kulcs: ahonnan a gyerekek nem tudnak ésszerű feltételek mellett iskolába járni, az a település nem alkalmas fiatal családok lakóhelyül. A szülők munkába járása a távmunkák, a rugalmas munkaidő és a saját autók nagy száma révén kevésbé meghatározó, mivel a felnőttek „önállóan képesek mozogni”, a gyerekek viszont iskolabuszra vagy a szülőre szorulnak a távolabbi intézménybe járáskor.

Számos írás szól az országhatárokról, vagy a hajdani országhatárok szerepéről, hatásáról egy-egy térség mai életében, de alig akad említés arról, hogy a vidéki térségeket másfajta határok is átszövik. Kulturális és vallási különbségek különítik el az akár szomszédos településeket egymástól, nem jár vonat azon a vasútvonalon, ahol munkahelyünkre kellene eljutnunk és nem vezet át híd a folyón, ami elvinne a légvonalban néhány száz méterre levő városba. A cigány férfinak nem fénymásolják le az önkormányzati hivatalban az alakulóban levő cigány egyesület dokumentumait, és amikor az egyesület tagjai a polgármesterrel előre egyeztetett időpontban megjelennek a maguk vásárolta festékekkel, létrákkal felszerelve, hogy kifessék a kultúrház egyik termét, akkor a polgármester üzen, hogy most nem tud jönni kinyitni a kultúrházat, mert cseresznyét szedni megy. Ugyanakkor a cigány falunapot szervező férfi, testvére távollétében nem mehet be a szervezésben szintén kulcsszerepet játszó sógornőjével megbeszélni a programot a testvére házába, mert megszólják. Kívülálló számára érthetetlen és kusza határok szövik át a vidéket, és a legnehezebb a „nem kézzelfogható”, a mentális határok legyőzése.

Úgy hiszem, a cselekvési terveknek nem a múltból vagy a jelenből kell kiindulniuk, hanem az elérendő célból, ahhoz a jövőképhez kell igazítani a lépéseket, amelynek irányába haladni kívánunk. Ezért a magyar folyamatokat az Európa többi részén látottakkal összevetve, a dolgot zárásaként két scenáriót állítottam fel, egy optimistábbat és egy pesszimistábbat. Egészen biztos, hogy egyik sem fog teljes egészében megvalósulni, inkább csak két lehetőségre, irányra hívják fel a figyelmet.

Pesszimista scenárió: Nálunk is, mint pl. Angliában, egyre nagyobb mértékű a városokból a tehetősebbek kiköltözése az egészségesebb klímájú, természeti értékekkel bíró, jó útviszonyokkal rendelkező, gyors Internet csatlakozással ellátott, városoktól nem nagyon távol eső vidéki térségekbe. Először a városkörnyéki falvak „telnek meg”, aztán a távolabbi vidékek is.³⁰ A

³⁰ Nemes (1996) hasonló folyamatról számol be a Homokmégyhez tartozó Hillye településen. Mivel itt voltak a környék legjobb földjei, a módos gazdák városi iskolákba küldhették gyerekeiket, akik aztán nem tértek vissza (a téveszítés után nem is lett volna miért), így a '80-as évek végére a házak jó része üresen maradt. Ezeket Visegrádról kitelepülők

bentlakásos iskolák terjedésével a helyi iskolák bezárása sem korlátozza a népesség lassú, de folyamatos kicserélődését: a városi tehetősök vidékre húzódva felferik a telkek árát, ezért a helyiek gyermekei már nem engedhetik meg maguknak, hogy a falujukban építsenek. Így vagy városszéli lakótelepek olcsó (és egyre értéktelenedő) lakásaiba költöznek, vagy távolabbi és alacsonyabb presztizsű vidéki térségekbe, amelyek még nem felkapottak (pl. Ózd környéke, Belső-Cserehát stb). A folyamat eredménye a vidéki élet gyökeres megváltozása: a hagyományos faluközösség átalakul, a nagy (és értékessé vált) területeket foglaló mezőgazdaság és (a zajt és kellemetlen szagokat termelő) állattenyésztés visszaszorul. A vidék szinte egybefüggő lakóparkká alakul. (Belgium északi része ilyen.)³¹ A folyamatot erősíti az északi hűvös éghajlatú országokból dél felé áramló tehetős nyugdíjas réteg lassú, de folyamatos hazánkba költözése.³² Megerősödik a hétvégi ill. szünidei pulzálás a főváros és a vidék között, az ország egyes részei (a tavak vidéke, felkapottabb hegyvidékek) elnyaralósodnak, a helyi szolgáltatások (bolt, éttermek, mozi) szezonálissá válnak. A helyi lakosság a szezonban saját munkaerejének végsőkig való kizsákmányolásával igyekszik az egész évre való jövedelmét megkeresni. Egymást túllícitáló ízléstelen, tájidegen turistacsalogatók (pl. mini Alföld csikós-gulyás attrakciókkal a Balatonnál) és a turista elit számára golfpályák épülnek.

Optimista scenárió: Nálunk gyorsabban megerősödik a tájegységek, kistérségek identitástudata, mint Nyugat-Európa országaiban, így a vidéki területek hagyományos értékeikkel együtt értékelődnek fel. A szocialista örökségként meglevő, a nyugatinál jobb vidéki tömegközlekedést, sűrűbb intézményhálózatot, az apró falusi iskolákat, a postákat, a viszonylag kis körzetekre épülő körzeti orvosi ellátást és a helyi önkormányzatokat jelentős állami erőfeszítések árán is fenntartjuk. Így a vidéki lakosság számára a városival hasonló szintű, méltó életkörülmények biztosítása mellett értelmiségi típusú munkahelyeket őrzünk meg, a mobil szolgáltatások (házhoz kijáró orvos, termékek házhozszállítása) és a távmunka terjedése révén újakat is teremtünk. A vidék lakossága helyben maradhat, mert a fenti intézmények munka- és életlehetőségeket teremtenek a vidéki értelmiség számára, amely fizetőképes keresletet jelent a többiek számára. A helyi önkormányzat az építési hatóság segítségével a külterületek beépítését ésszerű keretek között,

vették meg, akik nem engedhették meg maguknak az egyre nagyobb értéket képviselő visegrádi házuk fenntartását. Így azt eladták és Hillyén vettek házat, a különbözetet pedig felélték. Egyik család hozta magával a másikat, így 1996-ban Hillye lakosságának már több mint felét városi, főleg visegrádi szegény családok adták.

³¹ Valenciai tartózkodásom alatt az UDERVAL kutatócsoport részt vett egy nemzetközi kutatásban, amely a város vidéki térségekre nehezedő nyomásával („urban pressure on rural areas”) foglalkozott több európai országban. A kutatási tervet a belgák írták, ahol ez nagyon fontos téma, hiszen szinte összeérnek egymással a városok és az állattartó farmok így a településen belül rekedtek; a finn résztvevők alig értették, miféle nyomást gyakorol a város a hatalmas és viszonylag ritkán lakott finn vidéki térségekre. A spanyolok számára a város nyomása a szép kilátású, jó klímájú tengerparti területeken gombamód szaporodó új városokat és golfpályákat jelentette, amelyeket északi országokból érkezett triszták és nyugdíjasok népesítenek be. Belgium és Hollandia problémáját a helyszínen is tanulmányozhattam a „Multifunctional agriculture” című nyári egyetemen, Ghentben és Wageningenben.

³² Balatoncsicsón, illetve annak határában a tóra néző Fenyves-hegyen épült pinceként nyilvántartott családi házakban német, francia, belga idősök laknak. A rendszerváltás utáni első hullámban itt nyaralót vásárlók már eladták ingatlanjaikat; azok maradtak, akik nemcsak nyaralni járnak Magyarországra, hanem ide is költöztek idős korukra.

szigorúan szabályozza, az építési vállalkozók nem hajtják befolyásuk alá az önkormányzatokat. A mezőgazdasággal foglalkozók méltó jövedelemre tesznek szert a hagyományos és az ökológiai gazdálkodás különböző formáinak, a mezőgazdasági termékek legalább alapszintű feldolgozásának, valamint a helyi vásárlóerő megerősödésének eredményeképpen. Divatba jönnek a helyi élelmiszerek és az élelmiszerek gazdák általi házhozszállítása, ami a vidéki életminőség javulását is hozza. A hagyományos faluközösség átalakul, de oly módon, hogy magasabb szintre lép: az életszínvonal emelkedésével emelkedik a másság iránti toleranciaszint, az Internet és az elektronikus ügyintézés segítségével pedig kinyílik a világ az eddig csak a városokban elérhető szolgáltatások felé. A vidékiség nem elmaradottságot jelent már, hanem a hétvégére idemenekülő városiak számára is üdítő, sokszínű másságot; a mobil szolgáltatások (posta, ebéd házhozszállítás, futárszolgálatok, házhoz járó körzeti orvos) révén a városival azonos szolgáltatás-színvonalú életet; a környezeti értékek és a fenntartott mezőgazdasági táj miatt egészséges lakó- és kirándulóhelyet.

8. IRODALOMJEGYZÉK

- ÁCS J. Zoltán – Anselin, Luc – Varga Attila (2002): Patents and Innovation Counts as Measures of Regional Production of New Knowledge. *Research Policy* 31 (7) 1069-1085 p. <http://home.ubalt.edu/zacs/vitae.html>
- ACS J. Zoltán – Varga Attila (2001): Geography, Endogenous Growth and Innovation. 2001. július <http://home.ubalt.edu/zacs/vitae.html>
- ALBURQUERQUE, Francisco (2002): Guía para agentes desarrollo económico territorial. Sevilla. S.n.
- AMABILE, Teresa M. (1998): How to kill creativity? *Harvard Business Review*. Sept.-Oct. 1998
- AMIN, A. (1989): Flexible specialisation and small firms in Italy: myths and realities, *Antipode*, 21 (1) 15-26. p
- ANDORKA Rudolf (1979): A magyar községek társadalmának átalakulása. Budapest: Magvető Kiadó (Gyorsuló idő) 167. p.
- ANTONIO, Martinez – Pérez, David Pérez – Carbonell, Izabell Sancho (coord.)(2000): Herramientas para el desarrollo local. Universidad de Alicante y CEDER-AITANA. Alicante. 214. p.
- AQUINÓI Szent Tamás: De trinitate. In: Szántó Imre: *Csecsemő életveszélyben. Magyar Tudomány*. 2004/10. 1141 old.
- BAGNASCO A. (1977): Tre Italie: la problematica territoriale dello sviluppo italiano. Il Mulino. Bologna.
- BAJNAI Zsolt (2005): Az ő házuk, az ő várjuk. A helyi tájékoztatás és az önkormányzatok. *Magyar Narancs* 2005. febr. 3.
- BALCONI, Margeritha – Breschi, Stefano – Lissoni, Francesco (2004): Networks of inventors and the role of academia: an exploration of italian patent data. *Research Policy* (33) 127-145. p.
- BÁLINT András – FAZEKAS Zsuzsanna – HOLLÓ Márta (2001): Innovatív kistérségek. Erdei Ferenc Emlékülés, Vidékfejlesztés Szekció. Kecskeméti Főiskola, Kertészeti Főiskolai Kar. Kecskemét. 2001. augusztus 30. 289-293. p. (full paper)
- BÁLINT J. – FERENCZY T. – JUHÁSZ M.: Üzleti tervezés. DE ATC AVK. Debrecen. 2005.
- BÁLINT J. – JUHÁSZ M. – BÁLINT A. – FAZEKAS Zs. (2001): Térségfejlesztés és sorsválasztó döntések. *Agrárágazat* 2. (4). Budapest.
- BÁLINT J. – JUHÁSZ M. – BÁLINT A. – FAZEKAS Zs.(2000): Sorsválasztó döntések a térségfejlesztésben. VISION-2000 III. A kooperáció, a koordináció és az integráció szerepe és lehetőségei az agrár- és vidéki gazdaságban. c. tudományos konferencia. SZIE. Gödöllő. 2000.
- BÁLINT J. – JUHÁSZ M. – BÁLINT A. (1999): SAPARD Program Tolna megyei kistérségekre. *A Falu. A magyar vidékfejlesztők folyóirata*. (4)
- BÁLINT J. – JUHÁSZ M. (2001): Térségi versenyképesség és agglomerációs hatások. Erdei Ferenc emlékűlés és tudományos konferencia. Kecskemét.
- BÁLINT J. - JUHÁSZ M. - BÁLINT A. - OLÁH T. (2007): Vidékfejlesztési stratégiák folyosói. Vetésforgó portál. <http://www.vetesforgo.hu/index.php?menu=cikkek&temaid=5&cikkid=93&page=0>
- BÁLINT J. – JUHÁSZ M. – BÁLINT A. (s.a.): A magyar térség- és vidékfejlesztés lehetséges jövőképei. <http://www.vetesforgo.hu/nyomtato.php?cikkid=39> Elérve: 2005. 07. 04.

- BÁLINT J.– JUHÁSZ M. – NEMES G. – BÁLINT A. (1999): Javaslat a TEP = Technológiai Előrettekintési Program Magyarországon térség- és vidékfejlesztési fejezetére. Oktatási Minisztérium. <http://www.om.hu/j2tepuj.html> Budapest.
- BARABÁSI, Albert László (2003): Behálózva. Budapest: Magyar Könyvklub. 400. p.
- BARABÁSI, Albert László – Albert Réka – Hawoong Jeong (1999): Mean-eld theory for scale-free random networks. *Physica* (272) 173-187 p.
- BAUMOL, William J. (1968): Közgazdaságtan és operációanalízis. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 716. p.
- BAUMOL, William J. (2002): The Free-Market Innovation Machine: Analyzing the Growth Miracle of Capitalism. Princetown: Princetown University Press. 318. p.
- BECATTINI, G. (1978). The Development of Light Industry in Tuscany: an Interpretation. *Economic Notes*, (2-3) 53-72. p.
- BENEDEK István (1994): A tudás útja. Budapest: Magyar Könyvklub. 352. p.
- BÍRÓ Péter – MOLNÁR László (2004): A kistérségek fejlettségi szintjének és infrastruktúrájának összefüggései. *Közgazdasági Szemle* LI. évf. 2004. november 1048-1064 p.
- BLANC, Michel (szerk.) (2003): Innovations, institutions and rural change. Belgium, European Communities. 196. p.
- BOD Péter Ákos opponensi véleménye „Pakucs János (szerk.): Az innováció hatása a nemzeti jövedelem növekedésére (A GDP növekedés részarányából az innováció hatása) Nemzetközi és hazai elemzés alkalmazásával. Magyar Innovációs Szövetség. 2003.” c. tanulmányról. <http://innovacio.hu/tanulmanyok3/innohat8.htm> elérve 2005-03-09.
- BŐHM Antal – PÁL László (1983): Helyi társadalom I. Hipotézisek – kutatási módszerek. Budapest. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. 197. p.
- BŐHM Antal – PÁL László (szerk.)(1984): Helyi társadalom II. Régiók, kistájak. Budapest. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. 235. p.
- BONIFERT Donát (2003): A kistérségek szerepe az Európai Unió országaiban és Magyarországon. *Falu Város Régió*. (5)
- BORSOS Endre - CSITE András - LETENYEI László (szerk.)(1999): Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében. Budapest: MTA PTI és Számalk Kiadó.
- BOSCHMA, Ron A.(2004): Competitiveness of Regions from an Evolutionary Perspective. *Regional Studies*, Vol 38.9 1001-1014. p. December 2004.
- BOUGON, M. – WEICK, K. – BINKHORST, D. (1977): Cognition in Organizations: An Analysis of the Utrecht Jazz Orchestra. *Administrative Science Quarterly*. Vol. 22. 606-639. p.
- BOURDIEAU, P.(1998): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Lengyel György – Szántó Zoltán: Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája. 1998, Aula Kiadó. 320. p.
- BRAUN, Ernest (1994): Promote or regulate: the dilemma of innovation policy. In AICHHOLZER, G. – SCHIENSTOCK, G. (szerk.)(1994): *Technology Policy: Towards an integration of social and ecological concerns*. Berlin and New York: Walter de Gruyter.
- BRECKENRIDGE, R. Saylor – TAPLIN, Ian M.(2005): Entrepreneurship, Industrial Policy and Clusters: The Growth of the North Carolina Wine Industry. *Research in the Sociology of Work*. (15) 209-230. p.
- BRÓDY András (1980): Ciklus és szabályozás. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 271. p.
- BRÓDY András (1983): Lassuló idő. A gazdasági bajok magyarázatához. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 166. p.
- BRULAND, Kristine – MOWERY, David (2004): Innovation through time. <http://www.globelicsacademy.net/programme.asp> Elérve: 2005. márc. 11.

- BRYDEN, John (2002): Rural Development Indicators and Diversity in the European Union. Conference Proceeding Measuring Rural Diversity. November 21-22, 2002 Economic Research Service, Washington, DC, with joint funding from ERS, SRDC, and the Farm Foundation <http://srdc.msstate.edu/measuring/bryden.pdf>
- BUCHANAN, Mark (2003): Nexus, avagy kicsi a világ. A hálózatok úttörő tudománya. Budapest: Typotex. 236. p.
- BUCSY László (1976): Az innováció rendszere és a vállalati fejlődés. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 351. p.
- BUDD, Leslie – HIRMIS, Amer K. (2004) : Conceptual Framework for Regional Competitiveness. *Regional Studies* Vol 38.9 1015-1028. p.
- BUZAN, Tony (2002): Use both sides of your brain. <http://members.optusnet.com.au/~charles57/Creative/Mindmap/buzan2.htm>
- CAIRD, Sally (1998): Team approaches to developing innovative products and processes. Abstract and chapter 4 from unpublished PhD thesis, Open University, Milton Keynes. 1998.
- CARBONARA, Nunzia (2004): Innovation processes within geographical clusters: a cognitive approach. *Technovation* Vol. 24. 2004. 17-28. p.
- CASTELLS, Manuel (2005): A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora – gazdaság, társadalom és kultúra. I. Kötet. S.I. Gondolat-Infonia. 662. p.
- CHAKRAVORTI, Bashkar (2004): The new rules for bringing innovations to market. *Harvard Business Review*. March 2004.
- CLARK, J. – FREEMAN, C. – SOETE, L. (1981): Long waves, inventions and innovations. *Futures*, No.4. August.
- Comission of the European Communities (1988): The Future of Rural Society. CEC Brüsszel. 67. p.
- CONCEIÇÃO, P. – FERREIRA, P. – HEITOR, M. and MOUTINHO, J. L. (2004): From Digital Cities to Mobile Regions: a policy learning process fostering local systems of innovation and competence building. A preliminary version of this paper was presented at the 13th Annual Conference of the International Association for Management of Technology, IAMOT Washington, 4-7 April, 2004 <http://www.globelicsacademy.net/programme.asp> Elérve: 2005. márc. 11.
- CONCEIÇÃO, P. – HEITOR, M. V. – SIRILLI, G. – WILSON, R. (2004): The „swing of the pendulum” from public to market support for science and technology: Is the US leading the way? Paper prepared for publication in “Technological Forecasting and Social Change”, 2004. Volume 71(5) (Special Issue on “Technology Policy and Innovation” to be published with selected and extended papers from the 6th Intl. Conf. on Technology Policy and Innovation, Kansai, August 2002) <http://www.globelicsacademy.net/programme.asp> Elérve: 2005. márc. 11.
- CSÁKI Csaba (2007): Mezőgazdaságunk dilemmái napjainkban. *A Falu* XXII. (2) 5-11. p.
- CSATÁRI Bálint (szerk.) (2005): Adalékok Kecskemét Gazdasági programjához. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete. <http://www.rkk.hu/kecskemert/gazdprog/helyzetertekeles.pdf>
- CSERKUTI Ferenc – HORVÁTH László (szerk.) (1973): Mi lesz a tanyákkal? S.I. Hazafias Népfront. 149. p.
- CSETE László (2003): Fenntartható mezőgazdaság, fenntartható vidék. *A Falu* XVIII. (4.)
- CSITE András (2004): Reménykeltők. Politikai Vállalkozók, hálózatok és intézményesülés a magyar vidékfejlesztésben 1999-2002 között. Ph.D. értekezés. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Szociológiai Doktori Program. http://www.lib.uni-corvinus.hu/phd/csite_andras.pdf
- DAHLIN, Kristina – TAYLOR, Margaret – FICHMAN, Mark (2004): Today’s Edisons or weekend hobbyists: technical merit and success of inventions by independent inventors. *Research Policy* 33/2004 1167-1183 p.

- DEVEZAS, Tessaleno C. - CORREDINE, James T. (2001): The biological determinants of long-wave behavior in socioeconomic growth and development. *Technological Forecasting and Social Change*. Volume 68, Issue 1 , September 2001. 1-57. p.
- DEYLE, Hanno-G. – GRUPP, Hariolf (2005): Commuters and the regional assignment of innovative activities: A methodological patent study of German districts. *Research Policy* 34/2005 221-234. p.
- DICK, Bob (1999): What is action research? Available on line at: <http://www.scu.edu.au/schools/gcm/ar/whatisar.html>
- DOLOREUX, David – PARTO, Saeed (2005): Regional innovation systems: Current discourse and unresolved issues. *Technology in Society* Vol. 27, Issue 2 , April 2005, 133-153 p.
- DOROGI Imre – ROTT Nándor (1985): Az innovációs folyamat és irányítása. Budapest: Műszaki Könyvkiadó. 218. p.
- DRUCKER, Peter F. (1993): Innováció és vállalkozás az elméletben és a gyakorlatban. Budapest: Park Könyvkiadó. 271. p.
- DRUCKER, Peter F. (1998): The Discipline of Innovation. *Harvard Business Review*. Nov.-Dec. 1998
- ELLIOT, John (1991).: Action Research for Educational Change. Buckingham: Open University Press. 163. p.
- EMŐKEYNÉ Mészáros Zs.(1997): Falusi nők az informális gazdaságban. In: *A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig. IV. Falukonferencia*. 1997. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja. 458-464. p.
- ENYEDI György (1980): Falvaink sorsa. Budapest: Magvető Kiadó. (Gyorsuló idő) 183. p.
- ENYEDI György (1982): Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása. Akadémiai székfoglaló. 1982. dec.6. (Értekezések emlékezések) 37. p.
- ENYEDI György (1986): Helyi Társadalom IV. Település és társadalom. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. 106. p.
- ENYEDI György (1996): Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában. Budapest. S.n. 138. p.
- EPPINGER, S. – WHITNEY, D., – SMITH, R. – GEBALA, D. (1994) : A modell-based method for organizing tasks in product development. *Research and Engineering Design*. (6)
- ERDEI Ferenc (1940): Magyar falu. Budapest: Athenaeum. 238. p.
- ESPARCIA, Javier – NOGUERA, Juan – BUCIEGA, Almudena: Europe-wide Experiences of the LEADER Programme. (1999) In: Westholm, Eric – Moseley, Malcolm – Steniås, Niklas: *Local Partnerships and Rural Development in Europe*. S.l. Dalarna Research Institute. 240.p.
- European Commission. (2003): Fact Sheet. Rural Development in the European Union. Agriculture and Rural Development.
- European Commission (2004): European Competitiveness Report.
- European Trend Chart on Innovation. Thematic Report: „Innovation Finance”. Covering period: December 2000 – April 2001. INBIS Ltd. European Commission Enterprise Directorate-General Innovation/SMEs Programme. www.cordis.lu/trendchart
- FABER, Jan – HESEN, Anneloes Barbara (2004): Innovation capabilities of European nations. Cross-national analyses of patents and sales of product innovations. *Research Policy* Vol. 33. Issue 2. March 2004. 193-207. p.
- FÁY Árpád – SZIKSZÓI Gábor (1987): Innováció és vállalkozás. Eljuthatunk az élvonalba? S.l. Göncöl Társaság, Katalizátor Innovációs Iroda. 167. p.
- FAZEKAS Zs. – BÁLINT J. – JUHÁSZ M. – BÁLINT A. (2004): Térségfejlesztő sorsválasztások. *Kertgazdaság*. 2004./1.

- FAZEKAS Zsuzsanna – FERTŐ Imre – NEMES Gusztáv (2005): A Közös Agrárpolitika költségvetésének reformja és hatásai a magyar agrárpolitika mozgásterére. Tanulmány a Kopint-Datorg megrendelésére. <http://europeum.org.hu/?cat=23>
- FAZEKAS Zsuzsanna (2001): Nők a vidékfejlesztésben. Diplomamunka. Szent István Egyetem Kertészettudományi Kar Menedzsment és Marketing Tanszék. Budapest.
- FAZEKAS Zsuzsanna (2005): Apa mosdik, anya főz – Nemi szerepek, esélyegyenlőség és kognitív térképezés. *Új Ifjúsági Szemle*. 2005 nyár 108-119. p.
- FEKETE Gyula (2004) : A községekben élők népességmegőrző szerepe. *A Falu* XIX (2)
- FERGE Zsuzsa (1976): Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága. Neveléstudomány és társadalmi gyakorlat. Budapest: Akadémiai Kiadó. 106 p.
- FERNÁNDEZ, Dominga Márquez (szerk.) (2002): Nuevos Horizontes en el Desarrollo Rural. Universidad Internacional de Andalucía. Madrid: Ediciones Akal. 184. p.
- FLEISCHER Tamás – FUTÓ Péter – PESSL Gábor (2001): A területfejlesztési politika és a hazai területi folyamatok alakulása a rendszerváltás óta. http://vki3.vki.hu/~tfleisch/PDF/pdf01/TERFEJ_FT_011031.pdf
- FLEISCHER Tamás (2004): Kistérségi fejlődés, közlekedés, fenntarthatóság. *Közlekedéstudományi Szemle* 2004/7
- FLORIDA, Richard – CUSHING, Robert – GATES, Gary (2002): When social capital stifles innovation. *Harvard Business Review* aug. 2002.
- FLYVBJERG, Bent (2001): Making Social Science Matter. Why social inquiry fails and how it can succeed again. S.I. Cambridge University Press. 204. p.
- FORGÁCS József (2001): A társas érintkezés pszichológiája. S.I. Kairosz 381. p.
- FREEMAN, Christopher (1982.): Innovation and long cycles of economic development. <http://www.globelicsacademy.net/programme.asp> Elérve: 2005. márc. 11.
- FÜR Lajos (1965): Jobbágyföld – parasztföld. In: Szabó István (szerk.) (1965): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*. 1848-1914. Budapest: Akadémiai Kiadó 756. p.
- FURMAN, Jeffrey L. – HAYES, Richard (2004): Catching up or standing still? National innovative productivity among ‘follower’ countries, 1978–1999. *Research Policy* Vol. 33. Issue 9. 1329-1354. p.
- FURMAN, Jeffrey L. – PORTER, Michael E. – STERN, Scott (2002): The determinants of national innovative capacity. *Research Policy* Vol. 31. Issue 6. 899-933 p.
- GALVÁCS László (2003): Innováció a tudásalapú gazdaságban. Interjú Pakucs Jánossal. *eVilág*, 2003. augusztus.
- GIRO-SZÁSZ András (2002): A spanyol út Európába. Budapest: Századvég Kiadó. 245. p.
- GLATZ Ferenc (2005): A vidéki Magyarország jövője. Vitaanyag. Budapest. 2005. március.
- GOLDENBERG, Jacob – LIBAI, Barak – LOUZOUN, Yoram – MAZURSKY, David – Solomon, Sorin (2004): Inevitably reborn: The reawakening of extinct innovations. *Techological Forecasting and Social Change* 2004. Vol. 71. 881-896. p.
- GÖRBE Angéla – NEMECICSINÉ Zsóka Ágnes (1998): A jólét mérése, avagy merre halad Magyarország. *Kovács*. II. évf. 1. sz. 1998. Tavasz. 61-75. p.
- GRAFTON, R. Quentin – KNOWLES, Stephen – OWEN, P. Dorian (2004): Total Factor Productivity, Per Capita Income and Social Divergence. *The Economic Record*. Vol.80. No. 250. 302-313. p.
- GRAHAM, Fiona – CLARK, David (2005): The Syringe Driver and the Subcutaneous Route in Palliative Care: The Inventor, the History and the Implications. *Journal of Pain and Symptom Management* Vol. 29 No. 1 January 2005
- GRANOVETTER, Mark S. (1973): The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*. Vol. 78. issue 6. 1360-1380 p.

- GREENHALGHA, Trisha – ROBERT, Glenn – MACFARLANEC, Fraser – BATEB, Paul – Kyriakidou, Olympia and Peacock, Richard: Storylines of research in diffusion of innovation: a meta-narrative approach to systematic review. *Social Science and Medicine*. In print, corrected proof. www.sciencedirect.com reached on 26. January 2005.
- GRILICHES, Zvi. (1990): Patent Statistics as Economic Indicators: A Survey. *Journal of Economic Literature* 28/1990. 1661-1707. p.
- GUISSO, Luigi – SAPIENZA, Paola – ZINGALES, Luigi (2004): The Role of Social Capital in Financial Development. *The American Economic Review*. Vol. 94. No.3.
- HAJÓS László (2000): Mezőgazdasági szövetkezetek az Európai Unióban. Trendek és kérdések a XXI. Század előestéjén. Budapest: Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó. 199 p.
- HARHOFF, Dietmar - SCHERER, Frederic M. – VOPEL, Katrin (2002): Citations, family size, opposition and the value of patent rights. *Research Policy* 1596 1–21. p.
- HERZOG, Arthur (1990): Őrület: IQ 83. Budapest. S.n. 365. p.
- HIDDING, Marjan C. – TEUNISSEN, André T. J. (2002): Beyond fragmentation: new concepts for urban-rural development. *Landscape and Urban Planning*. Vol. 58. Issues 2-4. 297-308. p.
- HIGH, Chris (2001): Opening spaces for learning: a systems approach to sustainable development. Extract from unpublished PhD thesis, Open University, Milton Keynes.
- HORVÁTH S. (2002): Urbanizáció és társadalmi integráció a hatvanas években. Évkönyv X. 2002, Budapest, 1956-os Intézet, 36–51.p. <http://www.rev.hu/html/hu/kiadvanyok/evkonyv02/horvath.html>
- HRONSZKY Imre (2002): Kockázat és Innováció. A technika fejlődése társadalmi kontextusban. Arisztotelész Kiadó. 268. p.
- HU, Mei-Chih – MATHEWS, John A. (2005): National innovative capacity in East Asia. *Research Policy*. Vol.34, Issue 9 1322-1349 p.
- HUSZ Ildikó (2001): Az emberi fejlődés indexe. *Szociológiai Szemle* 2001/2. 72-83. p.
- Informe de Evaluación Intermedia de LEADER II. Comunidad Valenciana. (1999) UDERVAL – Unidad de Desarrollo Rural y Evaluación de Políticas Publicas. DPTO de Geografía Universidad de Valencia. 185. p.
- INZELT Annamária – Szerb László (2003): Az innovációs aktivitás vizsgálata ökonometriai módszerekkel. *Közgazdasági Szemle*, L. évf. 2003. nov. 1002-1021. p.
- ISRAEL, Paul B. (2002): Inventing industrial research: Thomas Edison and the Menlo Park Laboratory. *Endeavour*. Vol. 26.2.
- IVÁNYI Attila Szilárd (1990): Innovációs stratégia és módszertan. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvtár. 218.p.
- IZQUIERDO Vallina, Jaime (2002): Manual para agentes de desarrollo rural. Ideas y propuestas para moverse entre la conservación del patrimonio y el desarrollo local. Instituto de Desarrollo Rural Consejería de Medio Rural y Pesca, Gobierno del Principado de Asturias, Madrid: Ediciones Mundi-Prensa. 440. p.
- JÁNOSSY Ferenc (1966): A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvtár. 282. p.
- JÁNOSSY Ferenc (1975): A gazdasági fejlődés trendvonaláról. Budapest: Magvető Könyvtár. 388. p.
- JENKINS, T. N. (2000): Putting postmodernity into practice: endogenous development and the role of traditional cultures in the rural development of marginal regions. *Ecological Economist*. Vol. 34. issue 3. 301-313. p.
- JENSEN, Morten Berg - JOHNSON, Björn - LORENZ, Edward - Lundvall, Bengt Åke (2007): Forms of knowledge and modes of innovation. *Research Policy*. Article in Press, Corrected Proof. www.sciencedirect.com/science?_ob=ArticleURL&_udi=B6V77-4N9MYGN-1&_user=10&_cover

- JOHNSON, Björn – EDQUIST, Charles – LUNDEVALL, Bengt-Ake (2004): Economic development and the national system of innovation approach. <http://www.globelicsacademy.net/programme.asp> Elérve: 2005. márc. 11.
- JONES, Calvin (2005): Major Events, Networks and Regional Development. *Regional Studies*. Vol. 39/2 185-195 p.
- JORGENSEN, Finn (1999): The Inventor Valdemar Poulsen. *Journal of Magnetism and Magnetic Materials* 193/1999 1-7. p.
- JUNKUNC, Marc T. (2007): Managing radical innovation: The importance of specialized knowledge in the biotech revolution. *Journal of Business Venturing*. Volume 22, Issue 3 388-411. p.
- KELEMEN Zoltán (2005): Agrárbéke kérdőjelekkel: Nesze siker, fogd meg jól! *HVG* 2005. március 16.
- Kézikönyv Helyi Vidékfejlesztési Munkacsoportok Számára. Kísérleti Vidékfejlesztési Program Magyarországon. 2003. április 30.
- KISS János – BAJMÓCZY Péter (1996): Egyetemi hallgatók mentális térképei Magyarországról. *Tér és Társadalom*. 1996/1-3. 55-68. p.
- KISS János (szerk)(1997): Innováció és versenyképesség. Budapest: OMFB 155.p. www.mek.oszk.hu/015000154901549.doc
- KITSON, Michael – MARTIN, Ron – TYLER, Peter (2004): Regional Competitiveness: An Elusive yet Key Concept? *Regional Studies*. 38 (9) 991-999. p.
- KLEIN WOOLTHUIS, Rosalinde – LANKHUIZEN, Maureen – GILSING, Victor (2005): A system failure framework for innovation policy design. *Technovation*. 25 609-619. p.
- Kleinknecht, Alfred (1987): Innovation Patterns in Crisis and Prosperity. Schumpeter's Long Cycle Reconsidered. The Macmillan Press LTD. 1987. (reprinted 1990) 235. p.
- KONDRATIEFF, N.D. (1926): Die langen Wellen der Konjunktur. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Vol. 56. 1926 Tübingen
- KOPÁTSY Sándor (2002): A marslakók titka. Budapest: CET Belvárosi Könyvkiadó. 204. p.
- KOVÁCS Katalin – KOÓS Bálint (2003): Vidéki Kaleidoszkóp. Eltérő esélyek és remények az uniós csatlakozás előtti falusi Magyarországon. *A Falu*. XVIII. (3)
- KOVÁCS Teréz (2003): Vidékfejlesztési forgatókönyvek az EU-csatlakozás kapcsán. *A Falu* XVIII. (3.)
- KRAVIS, Irving B. – HESTON, Alan – SUMMERS, Robert (1982): World Product and Income: International Comparisons of Real Gross Product. Johns Hopkins. Baltimore. 1982. 388.p. in: Meier, Gerald M. – Rauch, James E.: *Leading Issues in Economic Development*. Oxford University Press. New York. 2000. 578. p.
- KRÉMER Balázs (2002): Három kérdés, 10+1 tézis – a szegénységről és a globalizációról. *Szociológiai Szemle*. 2002 (4) 190-202. p.
- KRISTÓF Tamás (2002): Magyarország Gazdasági fejlettsége az elkövetkező években. *E-Világ*. www.pointernet.pds.hu/ujzagok/evilag/2002/08/evilag-02.htm/
- KULCSÁR Viktor (1976): A változó falu. Budapest: Gondolat. 340. p.
- Kumin Ferenc (2004): Részvételi televíziózás. *Médiakutató*, 2004. nyár http://www.mediakutato.hu/cikk/2004_02_nyar/03_reszveteli_tv/
- LAKI János (2006): A tudomány természete. Thomas Khun és a tudományfilozófia történeti fordulata. S.l. Gondolat. 272. p.
- LAKI László (2005): A vidéki népesség társadalmi és gazdasági helyzete. In: Kovách Imre (szerk) (2005): Vidék, mezőgazdaság, Európai Unió csatlakozás - az értékek változása. MTA Politikatudományi Intézet. 85. p.
- LÁNYI Beatrix (s.a.): Innovatív kihívások a vegyiparban. 2004-12-07-én elérve: <http://rs1.szif.hu/~pmark/publikacio/Netware/lanyib.doc>

- LASTRES, Helena M.M. – CASSIOLATO, José E. and MACIEL, Maria Lucia (2004): Systems of innovation for development in the knowledge era: an introduction. Electronic publication for the Globalics Academy 2004.
<http://www.globelicsacademy.net/programme.asp> Elérve: 2005. márc. 11.
- LAZEAR, Edward P. (2004): Balanced Skills and Entrepreneurship. *American Economic Review*. Papers and Proceedings of the 16th Annual Meeting of the American Economic Association. Vol. 94. no. 2. Május 2004.
- LEE, Sam Youl – FLORIDA, Richard – ACS, Zoltan (2004): Creativity and Entrepreneurship: A Regional Analysis of New Firm Formation. *Discussion papers on Entrepreneurship, Growth and Public Policy*. April 2004
- LENGYEL Imre (2000): A regionális versenyképességről. *Közgazdasági Szemle*. 2000 (12)
- LENGYEL György – SZÁNTÓ Zoltán (1998): Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája. Budapest: Aula Kiadó. 320. p.
- LETENYEI László (1999): A falusi társadalom rejtett kapcsolatai. In: Borsos Endre, Csité András és Letenyey László (szerk.): *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. Budapest: MTA PTI és Számalk Kiadó
- LETENYEI László (2000): Innovációs láncok falun. Két falusi esettanulmány a gazdasági újítások terjedéséről. *Szociológiai Szemle* 2000 (4)
<http://www.mtapti.hu/mszt/20004/keret.htm>
- LETENYEI László (2001): Településtervezés és mentális térképezés. *Falu Város Régió* 2001 (1)
- LETENYEI László (2002): Helyhez kötött kapcsolatok. Egy társadalmi kapcsolathálón alapuló magyarázat a földrajzi munkamegosztás kialakulására. *Közgazdasági Szemle* XLIX. (10) 875-888. p.
- LETENYEI László (2003): A kapcsolatháló regénye. *Szociológiai Szemle* 2003/2
- LEWIN, K. and GRABBE, P. (1945): Conduct, knowledge and acceptance of new values. *Journal of Social Issues* 2.
- LEWIN, Kurt (1948): Resolving social conflicts; selected papers on group dynamics. New York: Harper & Row, 1948. 230. p.
- LIGHTMAN, Alan (2004): Einstein y Newton. Los dos gigantes de la ciencia comportían genio y figura. *Investigación y Ciencia*, noviembre, 2004
- LINDNER András – HORVÁTH Zoltán (2005): Teleki László romaügyi államtitkár. Portré. *HVG*, 2005. június 18.
- LOOMIS, Charles P. – BEEGLE, J.Allan (1950): Rural Social Systems. New York. Prentice-Hall Inc. 873 p.
- LORDKIPANIDZE, Maria – BREZET, Han – BACKMAN, Mikael (2005): The entrepreneurship factor in sustainable tourism development. *Journal of Cleaner Production*. 2005 (13) 787-798. p.
- LOWE, P. - MURDOCH, J. and WARD, N. (1995) Network in rural development: beyond endogenous and exogenous approaches. In: Van der Ploeg, J. D. and van Dijk, G. (Eds.) (1995) Beyond modernization: the impact of endogenous rural development, Assen, The Netherlands: Van Gorcum. 297. p.
- LUNCH, Nick – LUNCH, Chris (2006): Insights into participatory video. A handbook for the field. S.I. Insight. 122. p.
- LUNDEVALL, Bengt-Ake (2003): The economics of knowledge and learning. <http://www.globelicsacademy.net/programme.asp> Elérve: 2005. márc. 11.
- M. ROGERS, Everett – J. BURDGE, Rabel (1972): Social Change in Rural Societies. *Sociology Series*. ACC New York. 1972.
- MACDONALD, Stuart (2004): When means become ends: considering the impact of patent strategy on innovation. *Information Economics and Policy* 2004 (16) 135–158. p.

- MAGYARI BECK István (2000): Iskolapiac. *Közgazdasági Szemle*, XLVII (4) 360-372. p.
- MAKSAY Ferenc (1971): A magyar falu középkori településrendje. Budapest: Akadémiai Kiadó. 237. p.
- MCQUEEN, Douglas H. (2005): Growth of software related patents in different countries. *Technovation* 2005/25 657-671.p.
- MEADE, Philip T. – RABELO, Luis (2004): The technology adaption life cycle attractor: Understanding the dynamics of high-tech markets. *Technological Forecasting and Social Change* 2004 (71) 667-684. p.
- MEIER, Gerald M. – RAUCH, James E. (2000): Leading Issues in Economic Development. New York: Oxford University Press. 578. p.
- MENSCH, G. (1975): Das technologische Patt. Innovationen überwinden die Depression. Frankfurt: Umschau.
- MÉREI Ferenc (1996): Közösségek rejtett hálózata. Budapest: Osiris Kiadó. 352. p.
- MEYER, M.(2005): Independent inventors and public support measures: insights from 33 case studies in Finland. *World Patent Information* 2005 (27) 113–123. p.
- MIKULÁS Gábor (2003): Bár nem mi találtuk ki.... Nyílt innováció. *Világgazdaság*, 2003. július 4. <http://www.gmconsulting.hu/inf/cikkek/180/index.htm>
- MODIS, T. (1992): Predictions. Society's Telltale Signature Reveals the Past and Forecasts the Future. New York: Simon and Schuster. 300. p.
- MOLNÁR László (2002): A települési szintű relatív fejlettség meghatározása. *Közgazdasági Szemle*, XLIX (1) 74-90. p.
- MOLNÁR Szilárd (2003): Társadalmi tőke és információs társadalom. *Szociológiai Szemle*, 2003 (3) 112-121. p.
- MONTALVO, Carlos (2006): What triggers change and innovaion? *Technovation*. Volume 26, Issue 3, March 2006, 312-323. p.
- MORA, Ricardo – SAN JUAN, Carlos (2004): Geographical specialisation in Spanish agriculture before and after integration in the European Union. *Regional Science and Urban Economics*, 2004 (34) 309-320. p.
- MORRIS, David (1982): Measuring the Condition of the World's Poor: The Physical Quality Of Life Index. New York: Pergamon Press. in: Meier, Gerald M. – Rauch, James E. (2000): *Leading Issues in Economic Development*. New York: Oxford University Press. 578. p.
- MOWERY, David C. – SAMPAT, Bhaven N. (2004): Universities in national innovation systems. Electronic publication for the Globelics Academy. <http://www.globelicsacademy.net/programme.asp> Elérve: 2005. márc. 11.
- MURDOCH, Jonathan (2000): Networks – a new paradigm of rural development? *Journal of Rural Studies*. 16 (4) pp. 407-419
- NAVEH, Eitan – EREZ, Miriam (2004): Innovation and Attention to detail in the Quality Improvement Paradigm. *Management Science*. 50 (11)
- Ne legyenek szoftverszabadalmak! S.a. s.l. <http://www.nosoftwarepatents.com/hu/m/basics/inflation.html>
- NELSON, Richard R. – NELSON, Katherine (2002):Technology, institutions, and innovation systems. *Research Policy* 31 (2) 265-272. p.
- NEMES G. (2003): Vidékfejlesztés és előcsatlakozási felkészülés Magyarországon. A SAPARD program hatásai és mellékhatásai, *Közgazdasági Szemle*, 50. 56-75.p.
- NEMES Gusztáv – FAZEKAS Zsuzsanna (2005): Kísérleti LEADER-jellegű program Magyarországon. AVOP LEADER+ Készségek Elsajátítása Tananyag, PROMEI-Faluműhely Alapítvány-SZRVA-ZRVA, 9.4. fejezet 360-381. p.

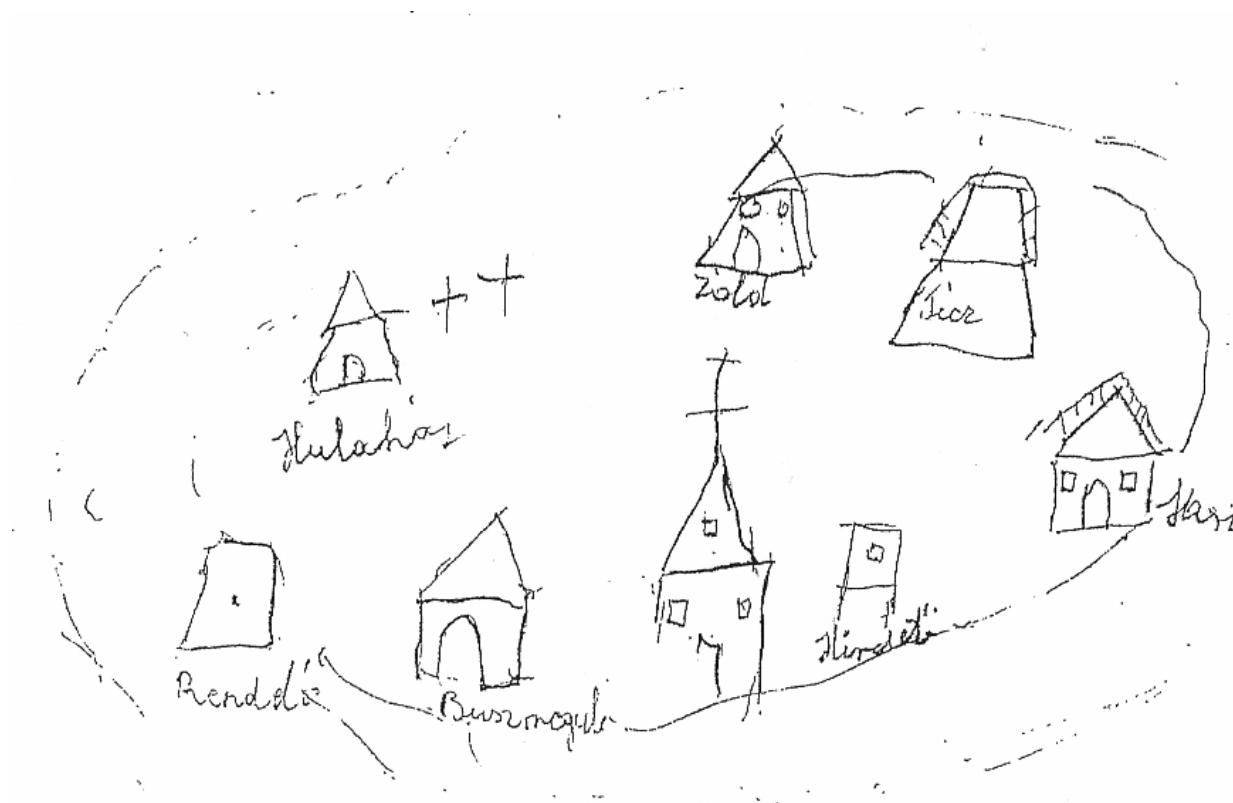
- NEMES Gusztáv (1996): Társadalmi hálózatok Homokmégyen. Kutatási beszámoló. Kézirat.
- NEMES Gusztáv (2004): *Constructing Rural Development – models, institutions, policies and the eastern enlargement*, Unpublished PhD Thesis, University of Newcastle upon Tyne
- NEMES Gusztáv (2005): A közösségi felmérés – 'Village appraisal'. IN: AVOP LEADER+ Készségek elsajátítása tananyag. Promei Kht, Faluműhely Alapítvány, SZRVA, ZRVA.
- NEMES, G. – FAZEKAS, Zs. (2006): The road to a new European rural development paradigm. *Studies in Agricultural Economics* No. 104. 5-18. p.
- NÉMETH Tamás – CSETE László – LÁNG István (2005): Vidéki táj, térség és természeti környezet Munkabizottság összefoglalója. Párbeszéd a Vidékért. http://www.mmi.hu/szin/szin10_3/a_parbeszed.rtf
- Nemzeti Vidékfejlesztési Terv az EMOGA Garanciarészleg Intézkedéseire. Magyarország. Végleges változat. Budapest. 2004. július 19.
- NIOSI, Jorge – ZHEGU, Majlinda (2005): Aerospace Clusters: Local or Global Knowledge Spillovers? *Industry and Innovation*. 12 (1) 5-29.p.
- NYSTRÖM, Harry (1983): Kreativitás és Innováció. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 208. p.
- OECD (1994): Creating rural indicators for shaping territorial policy. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- OECD (2002) : Frascati kézikönyv. Javaslat a kutatás és kísérleti fejlesztés felméréseinek egységes Gyakorlatára. Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal, www.nkth.gov.hu/download.php?ctag=download&docID=350
- ÖIR-Managementdienste GmbH (2004): Methods for and Success of Mainstreaming Leader Innovations and Approach into Rural Development Programmes. Final Report. Commissioned by: European Commission DG Agriculture, Unit G4.
- ÖIR-Managementdienste GmbH.(2003): Ex-post Evaluation of the Community Initiative LEADER II. Final Report. Commissioned by: European Commission DG Agriculture, Unit A.4.
- PACI, Raffaele – PIGLIARU, Francesco (2002): Technological diffusion, spatial spillovers and regional convergence in Europe. In: J.R. Cuadrado-Roura – M. Parellada: Regional convergence in the European Union. Facts, prospects and policies. Berlin: Springer Verlag.
- PAKUCS János – PAPANÉK Gábor (szerk.) (2006): Innováció Menedzsment Kézikönyv. Magyar Innovációs Szövetség. Budapest. http://www.innovacio.hu/tanulmanyok_pdf/innovacio_menedzsment_kezikonyv.pdf
- PAKUCS János (szerk.) (2003): Az innováció hatása a nemzeti jövedelem növekedésére (A GDP növekedés részarányából az innováció hatása) Nemzetközi és hazai elemzés alkalmazásával. Magyar Innovációs Szövetség.
- PAKUCS János: Az innováció fogalma. <http://www.inco.hu/inco2/innova/cikk1.htm> elérve 2004-12-07-én.
- PALLÓ Gábor (2004): Zsenialitás és korszellem. Világhírű magyar tudósok. Budapest: Áron Kiadó. 216. p.
- PAPANÉK Gábor (2002): Economic growth versus economic development. *Periodica Polytechnica Ser. Soc. Man. Sci.* Vol.10., No.2., 201-213. p. 2002.
- PODRUZSIK SZ. – HAJDU Istvánné (2003): Innováció az élelmiszer-marketingben, *Élelmezési Ipar*, LVII. (1) 27-33. p.
- POLANYI, M. (1967): The tacit dimension, Garden City, NY, Anchor Books. 108.p.
- POLÈSE, Mario – SHEARMUR, Richard (2004): Is distance really dead? Comparing industrial location patterns over time in Canada. *International Regional Science Review*. 2004 (10) 431-457.p.

- PORTER, Michael E. (1990): The competitive advantage of Nations. London: The Free Press. 902. p.
- PORTER, Michael E. (1998): Clusters and the new economics of competition. *Harvard Business Review*. Nov. – Dec. 1998.
- POTTER, Stephen – ROY, Robin (2000): Using scenarios to identify innovation priorities in the UK railway industry. *International Journal of Innovation Management*. Vol. 4. No. 2. 229-252. p.
- PUCHE, Antonio Martínez – PÉREZ, David Pérez – Carbonell, Izabell Sancho (coord.)(2000): Herramientas para el desarrollo local. Universidad de Alicante y CEDER-AITANA. 216. p.
- PUCHE, Antonio Martínez (2000): Desarrollo local y gestión del „crecimiento económico”. Instrumentos para la superación de las desigualdades socioeconómicas de los territorios. in: Puche, Antonio Martínez – Pérez, David Pérez – Carbonell, Izabell Sancho (coord.)(2000): *Herramientas para el desarrollo local*. S.l. Universidad de Alicante y CEDER-AITANA. 216. p.
- PUEBLA, Albertos Juan M. (2000): Innovación industrial y desarrollo local. Servicios y apoyo tecnológico a las empresas en el país valenciano: el caso de las comarcas centrales valencianas. in: Puche, Antonio Martínez – Pérez, David Pérez – Carbonell, Izabell Sancho (coord.)(2000): *Herramientas para el desarrollo local*. Universidad de Alicante y CEDER-AITANA. 216. p.
- QUINTAS, Paul - WIELD, David and MASSEY, Doreen (1992): Academic-industry links and innovation: questioning the science park model. *Technovation*. Volume 12. Issue 3. April 1992. 161-175.p.
- RASKÓ György (2003): „Földközeli” gondolatok a vidékfejlesztésről. *A Falu*, XVIII. (1).
- RASKÓ György (2005): Belépő, vegyes érzelmekkel. *HVG* 2005. június 25.
- RAVALLION, Martin (2001): Good and bad growth: the Human Development Reports. *World Development*, 25 (5) 631-638.p. 1997. in: Husz Ildikó: *Az emberi fejlődés indexe. Szociológiai Szemle* 2001 (2) 72-83.p.
- RAY, Christopher (2001): Transnational co-operation between rural areas: elements of a political economy of EU rural development. *Sociologia Ruralis*, 41 (3)
- RECEDO LEDO, Andrés (2004): Nuevas realidades territoriales para el siglo XXI. Desarrollo Local, identidad territorial y ciudad difusa. Madrid. 2004. 234. p.
- RECHNITZER János (1991): Válság és megújítás a magyarországi városhálózatban. in Sánchez, José – Kukorelli Irén (szerk.): II. Spanyol-Magyar Szeminárium A Területi Egyenlőtlenségekről. Madrid. 275-286.p.
- RECHNITZER János (1993): Innovációs pontok és zónák, változási irányok a térszerkezetben. In: Enyedi György (szerk): Társadalmi- területi egyenlőtlenségek Magyarországon. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvtadó. 390. p.
- RECHNITZER János (1993): Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk. Győr: MTA RKK 208. p.
- Rey, V. (1991): Borders vs. Networks in Eastern Central Europe. Flux No. 3. In: Fleischer Tamás (2004): *Kistérségi fejlődés, közlekedés, fenntarthatóság. Közlekedéstudományi Szemle* 2004/7
- RIMLER Judit: Ecset vagy egér. Mesterségbeli tudás és magas szintű technika. *Közgazdasági Szemle*, L (12) 1095-1114.p.
- ROSSI, Benedetta (2004): Revisiting Foucauldian Approaches: Power Dynamics in Development Projects. *The Journal of Development Studies* 40 (6)
- RUÍZ Avilés, Pedro (2002): Acción social y planificación estratégica del desarrollo rural. S.l.: Junta de Andalucía. 272. p.

- RYAN, B. – GROSS, N. (1950): Acceptance and diffusion of hybrid seed corn in two Iowa communities, Ames, *Iowa Agricultural Station Research Bulletin* 372 (1950), 665–679. p. In: Greenhalgha, Trisha – Robert , Glenn – Macfarlanec, Fraser – Bateb, Paul – Kyriakidou, Olympia and Peacockd, Richard (s.a.): *Storylines of research in diffusion of innovation: a meta-narrative approach to systematic review. Social Science and Medicine*. In print, corrected proof. www.sciencedirect.com reached on 26. January 2005.
- SANTOYO, Horacio – RAMÍREZ, Pablo – SUVEDI, Murari (2002): Manual para la evaluación de programas de desarrollo rural. Universidad Autónoma Champigno. Mexico: Mundi-Prensa. 241. p.
- SCHEIN, E (1995): Kurt Lewin's Change Theory in the Field and in the Classroom: Notes Toward a Model of Managed Learning Systems Practice, <http://www.solonline.org/res/wp/10006.html>
- SCHUMACHER, Ernst F. (1991): A kicsi szép. Tanulmányok az emberközpontú közgazdaságról. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 303. p.
- SCHUMPETER, Joseph Alois (1939): Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process. New York: McGraw-Hill. 461. p.
- SEDGLEY, Norman – ELMSLIE, Bruce (2004): The geographic concentration of knowledge: scale, agglomeration and congestion in innovation across U.S. States. *International Regional Science Review*. 27 (2)
- SEN, Amartya K (2002):. What is development about? *in*: Meier, Gerald M. – Stiglitz, Joseph E. (2002): *Frontiers of development economics. The future in perspective*. New York: Oxford University Press. 578. p.
- SHERRY, Edward F. – TEECE, David J.(2004): Royalties, evolving patent rights, and the value of innovation. *Research Policy* Vol 33. 179-191.p.
- SIMON, Curtis J. – NARDINELLI, Clark (2002): Human capital and the rise of American cities, 1900-1990. *Regional Science and Urban Economics*, 2002. (32) 59-96.p
- SMIL, Vaclav (2001): Genius loci. The twentieth century was made in Budapest. *Nature*, Vol. 409. 4. January 2001
- STEINER, Carol J. (1995): A philosophy for Innovation: The Role of Unconventional Individuals in Innovation Success. *Journal of Product Innovation Management*. 1995. Vol. 12. 431-440.p.
- STORPER, Michael (1993): Regional worlds of production: learning and innovation in the technology districts of France, Italy and the USA. *Regional Studies* 1993. Vol 27/5. 433-455.p.
- SWAGEMAKERS, Paul (2003): Novelty production: new directions for the activities and role of farming. In: Van Huylbroeck, Guido – Durand, Guy: *Multifunctional Agriculture. A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development*. Ashgate. 2003. 256. p.
- SWANN, J.(1997): Using cognitive mapping in management research: decisions about technical innovation. *British Journal of Management*. 1997. Vol. 8, 183-198.p.
- SZABÓ István (szerk.) (1965): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848-1914. Budapest: Akadémiai Kiadó. 756. p.
- SZABÓ Miklós (1998): Együttélő nemzedékek, generációk közti transzferek, játékelmélet. *Közgazdasági Szemle*, XLV. évf., 1998. április. 379-394.p.
- SZALAI-SZŰCS Ildikó (2004): Az Egyesült Királyság innovációs stratégiája. A világ tudománya magyar diplomaták szemével. *Magyar Tudomány* 2004 (7) 766.p
- SZALKAI Gábor (2003): A közúti térszerkezet és a hálózatfejlesztés vizsgálata Romániában. *Falu Város Régió*, 2003 (8)
- TARJÁN Tamás (2000): Jánossy elmélete az új növekedési elmélet tükrében. *Közgazdasági Szemle*, XLVII (5) 457-472.p.

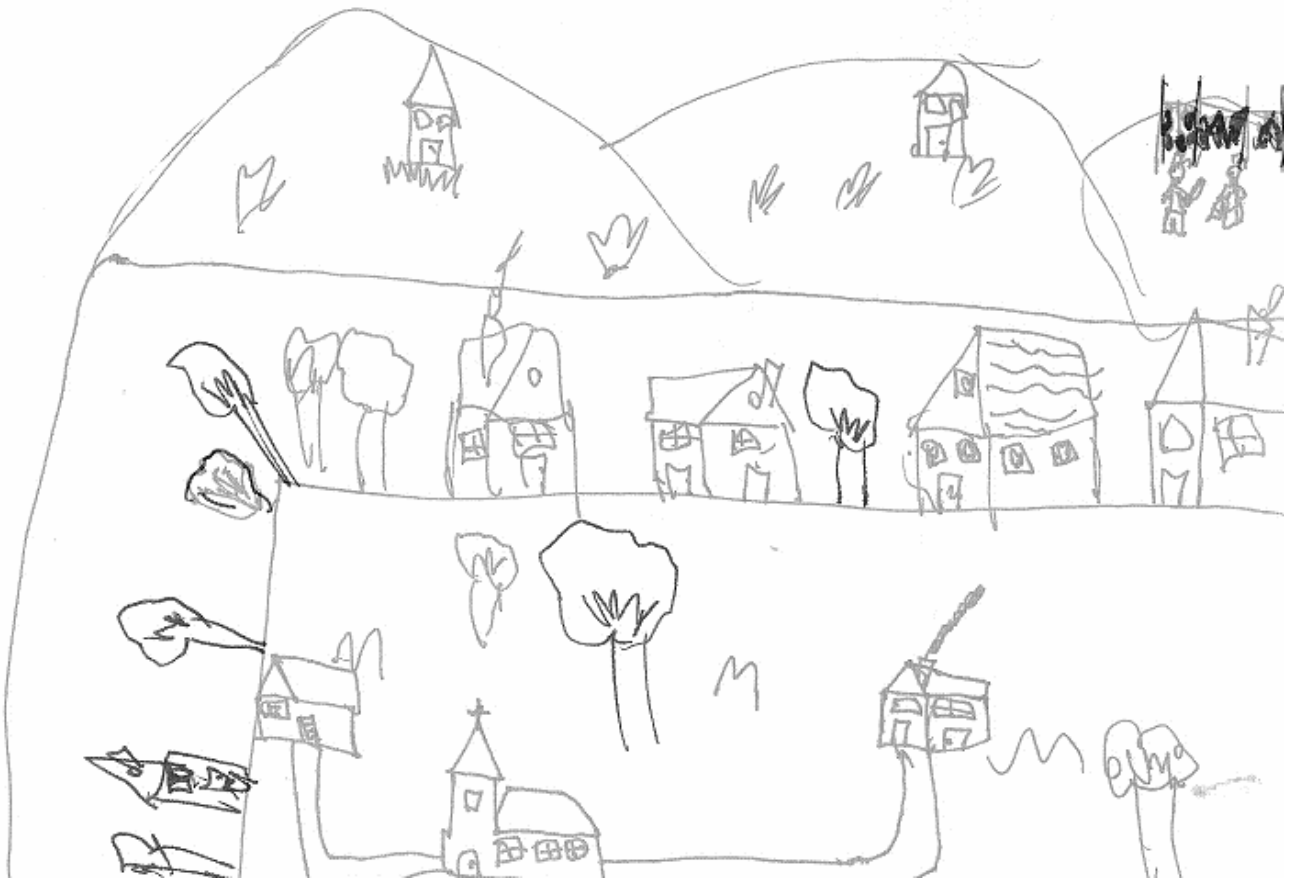
- TARNÓI Gizella (szerk.)(1997): K+F Gondolatok a kutatásról, fejlesztésről, innovációról. Budapest: Irodalom Kft. 233. p.
- TAYLOR, Ernest (1996): Innovation Design Environment and Strategy, An Introduction to Innovation. Milton Keynes: The Open University.
- TERLUIN, Ida J. (2003): Differences in economic development in rural regions of advanced countries: an overview and critical analysis of theories. *Journal of Rural Studies* 2003 (19) 327-344.p.
- The Cork Declaration - A living countryside. (1996)
http://ec.europa.eu/agriculture/rur/cork_en.htm
- TOMCSÁNYI Pál (2000): Általános kutatómódszertan. Budapest: OMMI, Szent István Egyetem
- TÖMÖRY Ákos (2007): Újjonnan önállósult települések. Élet a válás után. *HVG* 2007. jan 6. 16-19.p.
- TÖRÖK Ádám (1996): A K+F diffúziós rendszere Magyarországon. (The Diffuse System of R&D in Hungary) *Külgazdaság*. 1996 (5)
- TÓTH István György (2003): Jövedelemegyenlőtlenségek – tényleg növekszenek, vagy csak úgy látjuk? *Közgazdasági Szemle*, L (3) 209-234.p.
- VAGO, Marta (2004): Integrated Change Management©: Challenges for family business clients and consultants. *Family Business Review*, 17 (1)
- VAN DER PLOEG, Jan Douwe et al. (2000): Rural Development: From Practices and Policies towards Theory. *Sociologia Ruralis*. Vol.40. No.4. oct. 2000.
- VAN DER POEL, Ibo (2000): On the role of outsiders in technical development. *Technology Analysis and Strategic Management*. 2000. vol. 12, 383-397.p.
- VAN HUYLENBROECK, Guido – DURAND, Guy (eds.) (2003): Multifunctional Agriculture. A new paradigm for European agriculture and rural development. S.I. Ashgate. 256. p.
- VEDRES András (2001): Magyarország 20. századi szellemi teljesítménye. Magyar Feltalálók Egyesülete Honlap http://www.inventor.hu/index2_h.htm
- VEDRES András (2003): Az innováció és létalapja valamint támogatása. Magyar Feltalálók Egyesülete Honlap: <http://www.inventor.hu/inno/tamog.htm> elérve 2004-12-07-én.
- VERCSEG Ilona (1997): Közösségfejlesztés. Budapest: Magyar Művelődési Intézet. 277. p.
- VERCSEG Ilona (2004): Legalább ennyit a közösségfejlesztésről. Országos Egészségfejlesztési Intézet. http://www.oefi.hu/fuzetek/legalabb%20ennyit_web.pdf
- VITÁNYI Iván (1997): A magyar társadalom kulturális állapota. Az 1996-os vizsgálat zárójelentése. Budapest: Maecenas. 124
- WAGUESPACK, David M. - Birnir, Johanna Kristin (2005): Foreignness and the diffusion of ideas. *Journal of Engineering and Technology Management* 2005 (22) 31–50.p.
- WALSH, Vivien et al. (1992): Organizing Design and Innovation. In Walsh, V. – Roy, R. – Bruce, M. – Potter, S.(1992): *Winning by Design: Technology, product design and international competitiveness*. Oxford: Basil Blackwell. 138-154. p.
- WINTER, R. (1987) Action-Research and the Nature of Social Inquiry. Professional innovation and educational work, Aldershot: Avebury. 167. p.
- ZSARNÓCZAI Sándor (szerk.) (1964): Tanulmányok a mai faluról. Budapest: Kossuth Könyvkiadó. 252. p.

1. sz. melléklet: Balatoncsicsóról készült kognitív térképek.



Balatoncsicsó. Helybeli idős asszony rajza. 2002.

BALATONCSICSÓ



Balatoncsicsó. Kilenc éves kislány rajza. 2002.



Balatoncsicsó. 11 éves kislány rajza. 2002

2 sz. melléklet: A sümegi közösségi videó készítésének képei





Köszönet

Köszönet mindazoknak, akik a dolgozat elkészültét szakmai segítséggel, türelemmel, a leírtak átolvasásával, irodalmak rendelkezésre bocsátásával támogatták. Külön köszönet illeti az „Alapítvány a Magyar Felsőoktatásért és Kutatásért” nevű szervezetet, amely a dolgozat elkészültét „Humán Erőforrás Fejlesztése a Civil Szektorban” ösztöndíjával támogatta. Hálás köszönet férjemnek, türelméért.